

המכון ללימודי השואה

ע"ש ח. אייבשיץ

רחוב התיכון 39, נווה-שאנן, ת.ד. 9288, חיפה 31092

Gideonbe5@gmail.com

בס"ד, סיוון תשס"ט, יוני 2009

**ביטאון פורום שמירת
זיכרון השואה**

גיליון מספר 27

עורך: גדעון רפאל בן מיכאל

יהדות הולנד בשואה

גירוש ממחנה וסטרבורק (Westerbork)

יהודים עולים על רכבת משא שיעדה היה - מחנות ההשמדה בפולין [1]

תוכן העניינים

עמודים

- גדעון רפאל בן-מיכאל: פתח דבר..... 9-3
- יהודית אילן-אונדרוייזר: קורותיה באמסטרדם בתקופת השואה..... 21-10
- מרים בולה {לוי}: יהדות הולנד בשואה..... 43-21
- מחנה וסטרבורק**
- יונה עמנואל: שהייתו במחנה וסטרבורק..... 55-44
- שמואל עמנואל: שירים מעמק הבכא..... 56-55
- שלמה סמסון: סלו {שלמה} קרליבך: מורה ומחנך דגול,
שיצא עם תלמידיו למחנה ההשמדה..... 58-57
- פראוקה כהן {הדסה זנבר}: מסמכים מעזבונו..... 63-59
- ד"ר יוסף מלקמן {מכמן}: עדותו במשפט איכמן..... 78-64
- מסמכים שהוצאו ע"י הגרמנים..... 80-78
- מחסה ומסתור בהולנד**
- עדויות חברי "החלוץ" במחסה ובמסתור בהולנד..... 89-81
- שמואל עמנואל: במקומות מסתור..... 93-89
- ד"ר יוסף מכמן: הצלה וחסידים אומות העולם בהולנד..... 98-94
- שלושה מקרים בולטים של הצלת יהודים בהולנד..... 99-98
- ביבליוגרפיה..... 101-100
- מראי מקומות..... 102-100

שלט "יהודים אינם רצויים" ביישוב וינקביין (Vinkeveen), הולנד.
השלט כתוב בהולנדית [1]

גדעון רפאל בן-מיכאל פתח דבר

אחרי כורסא שחורה, זיכרון השואה, הפלס והמרכה!

לערוך ביטאון, שמטבעו יריעתו קצרה ולהכליל בתוכו את קורות יהדות הולנד בשואה כאשר מונחים לפני מאות רבות של דפים מספרים, מאמרים, יומנים ועדויות, זו משימה קשה שנטלתי על עצמי.

אין הביטאון מתיימר להיות ביטאון מחקר או ביטאון המקיף את קורותיה של יהדות הולנד בשואה. בביטאון, אני מציב זרקור על מספר עדויות, שדרכם אני מקווה לתת לקורא לחוש את שואת יהדות הולנד באמצעות חוויותיהם הקשות של ניצולים ששרדו מהשואה.

אני מקבל תגובות רבות מקוראי הביטאון. מהקוראים היקרים למדתי, שהמתודה בה אני משתמש, לאמור, הבאת עדויות אישיות, מדברות אל הקוראים.

לקוראים הרוצים להעמיק, אני אומר: ואידך זיל גמור...", פנו לרשימה הביבליוגרפית, שתמיד היא חלקית ומשם תוכלו להמשיך הלאה...

ברצוני להדגיש, שישנם נושאים שלא עסקתי בהם כגון, חברי תנועות הנוער במחתרת או סיפורה של אנה פרנק או הצלת ילדים מבתי נוצרים לאחר השואה ועוד...

תחמתי את תוכן הביטאון רק למתרחש בהולנד בתקופת השואה ולא עסקתי במחנות ההשמדה והריכוז מחוץ להולנד שאליהם נשלחו יהודי הולנד.

בשנת 1939, ערב מלחמת העולם השנייה חיו בהולנד כ-140,000 יהודים. היהודים היו כאחוז וחצי מכלל האוכלוסייה. יהודי הולנד היו ברובם מבוססים והשתלבו היטב במדינה. הולנד הייתה אחת המדינות הראשונות להעניק ליהודים שוויון זכויות (1796). היהודים בהולנד נהנו מרווחה, בטחון ומידה גדולה של סובלנות מצד השלטון והאזרחים והשתלבו בנף התרבותי ההולנדי. יהודי הולנד קיימו חיי קהילה פעילים.

המספר הגדול ביותר של יהודים בהולנד התרכז באמסטרדם, שהפכה לאחת ממרכזי היהודים המפוארים באירופה. מתוך 140,000 יהודי הולנד, כ-80,000 יהודים חיו באמסטרדם. כמו כן התרכזו יהודים בהאג וברוטטרדם.

עם עלייתו לשלטון של היטלר החלו להגר יהודים מגרמניה להולנד. בשנת 1938 אסרה הולנד על הגירה לתחומה. בתקופה זו היגרו להולנד כ-34,000 יהודים מהם נותרו בהולנד כ-15,000 יהודים, שאר היהודים המשיכו מהולנד ליעדים אחרים.

גרמניה והולנד הן מדינות שכנות ובעלות מאפיינים תרבותיים משותפים רבים. על פי האידיאולוגיה הנאצית, קרובים ההולנדים לגרמנים בגזעם ויש לשאוף לקרב אותם לתפיסת העולם הנאצית ולשלבם בסדר החדש שמכונן באירופה כאחד מהגורמים השליטים. האידיאולוגיה הנאצית החלה להיקלט בהולנד ובמדינה אירעו תקריות אנטישמיות.

בהולנד הוקמה גם מפלגה נאציונל-סוציאליסטית בהשפעת המפלגה הנאצית הגרמנית, שהובילה את ההסתה נגד היהודים

במאי 1940 נכבשה הולנד ע"י הצבא הגרמני. לאחר ארבעה ימים נכנע הצבא ההולנדי. פלישת הגרמנים להולנד הובילה לגל חרדה בקרב יהודי המדינה: רבים ניסו להימלט מהולנד לשטחים שמחוץ לשליטת הגרמנים.

מאחר שלגרמנים היה יחס מיוחד להולנדים כבני גזע הקרוב להם. הם ביקשו לגייס את ההולנדים ולשלבם לצידם בחזונום לסדר חדש באירופה. בהתאם לגישה זו הורה היטלר לכונן בהולנד משטר מתון יותר לעומת המדינות האחרות כדי לשאת חן בעיני האוכלוסייה המקומית. המשטר הגרמני בהולנד היה נוח יותר ביחסו לאוכלוסייה והתיר **לאזרחים הלא יהודים** לשמור על זכויות רבות.

ככלל, התייחס המשטר הנאצי להולנדים לא כאויביו הטבעיים אלא כשותפים פוטנציאליים והשקיע בתעמולה כדי לקרבם לתפיסותיו.

בזמן הכיבוש הגרמני התקיים בהולנד משטר אזרחי בראשות ה-0.0 ולצידו ממשל אזרחי הולנדי שהמשיך את המערכת השלטונית העצמאית. עם כיבושה של הולנד עזבו את המדינה משפחת המלוכה והממשלה. הם הקימו בבריטניה ממשלה גולה. בעלי המשרות הבכירות שנשארו בהולנד היו מנהלי המשרדים הממשלתיים - הם המשיכו לפעול כמעין ממשלת חסות. אולם במשך הזמן התחלפו נושאי המשרות באנשים הקרובים יותר לתפיסות של השלטונות הנאצים: חלקם עזבו את עבודתם ואחרים הוחלפו על ידי הכובש הגרמני.

עם הכיבוש התחילו הגרמנים לבצע את **החרפת מדיניותם כלפי היהודים**.

בספטמבר 1940 **אסרו הגרמנים על הוצאת עיתונים יהודים**. הם התירו להוציא רק את העיתון Het Joodse Weekblad כדי להעביר דרכו הנחיות לאוכלוסיית היהודים. במקביל הורו הנאצים לממשל ההולנדי להפסיק ולקבל יהודים לשירות הציבורי והורו לכל עובדי המדינה למלא "הצהרת אריות", בה עליהם לדווח אם הם יהודים או נשואים ליהודים.

באוקטובר 1940 כהכנה **לתהליך האריזציה** בהולנד הורה הממשל הגרמני על רישום כל העסקים בבעלות או בשותפות יהודית.

בנובמבר 1940 **הושעו עובדי המדינה היהודים**, בתחילה הם המשיכו לקבל את שכרם ומאוחר יותר הם קיבלו קצבה ממשלתית.

בינואר 1941 **פורסם צו המחייב את כל יהודי הולנד להירשם**, בצו נקבע גם כי כל אדם שאחד מהורי-הוריו יהודים חייב ברישום. ברישום התגלו כמעט 20,000 בנים לנישואי תערובת. צעדים ראשונים אלו הניחו את התשתית להחרפת המדיניות הנאצית.

בעקבות **התפרעויות של המפלגה הנאצית ההולנדית** ברובע היהודי של אמסטרדם יצאו נגדם יהודים ולא יהודים ובקרבות הרחוב נהרג אחד מנאצים המקומיים. בעקבות סדרת אירועים אלימים בין נאצים ויהודים שביקשו להתגונן מפניהם, החליט הממשל להבהיר ליהודים את מעמדם הנחות. במעצרים שהתקיימו נשלחו 389 יהודים למחנות ריכוז.

לקראת ביצוע הפתרון הסופי החל בקיץ 1941 המשטר הגרמני בהולנד **להפריד בין היהודים והאוכלוסייה הלא יהודית**. הממשל הגרמני החל להטיל על היהודים הגבלות מיוחדות שפגעו בעיקר בחיי השגרה שלהם ובקשרים שלהם עם שאר האוכלוסייה.

הצעדים שננקטו כנגד היהודים:

- על היהודים נאסר לבקר במוסדות ציבוריים ולבלות במקומות הבילוי והחברה.
- הקניה בחנויות הוגבלה לשעתיים ביום.
- נאסר השימוש בתחבורה ציבורית.
- על יהודים נאסר להשתתף באסיפות פומביות ולבקר במוזיאונים וספריות.
- על היהודים נאסר לסחור בשווקים ובבורסה.
- נקבעו אולמות וחנויות ליהודים בלבד.
- בוטלה חברותם של היהודים בארגונים שאינם למטרות כלכלה.
- באוגוסט נאסר על היהודים ללמוד בבתי ספר כלליים. ההוראה התקבלה בכעס בקרב ציבוריים גדולים באוכלוסיה, אולם הגרמנים איימו בשליחה הורי הילדים למחנות הריכוז ושברו את ההתנגדות לצעד זה.
- בשנת 1942 נאסר על יהודים ללמוד באוניברסיטאות.

במהלך שנת 1941 החלו הגרמנים לגזול את רכושם של היהודים. בראשית הועברו העסקים שבבעלות לנאמנות שחיסלה אותם או העבירה אותם לידיים אריות. בהמשך נגזלו מהיהודים האדמות והבניינים שברשותם.

באוגוסט 1941 אולצו היהודים להפקיד בבנק אחד את כל הונם הכספי מעבר לסכום של אלף גילדן. כל משיכה מהחשבון חייבה אישור מיוחד שניתן לעיתים נדירות ולמטרות מוגדרות.

בסוף שנת 1941 הודיע השלטון הגרמני ל"יודסה ראט" (היודנראט ההולנדי) על שליחתם של יהודים מובטלים לעבודה. רבים מיהודי הולנד הפכו למובטלים לאחר הגזירות שהוטלו על אפשרויות התעסוקה שלהם. בתחילה סירב ה"יודסה ראט" להוראה, אך בלחץ השלטון הם נכנעו: אלפי יהודים נשלחו למחנות העבודה הגרמנים. היהודים הוחזקו בתנאים קשים מאלו של עובדי הכפייה הלא יהודים.

ביונאר 1942 החלו הנאצים לרכז את יהודי הולנד בשני יעדים: עיר הבירה אמסטרדם ומחנה וסטרבורק (ליהודים חסרי נתינות). השלטונות ריכזו בהדרגה יהודים מאיזורים שונים בהולנד. בהמשך הקימו הנאצים מחנה סמוך לעיירה ווכט.

במרץ 1942 חוייבו יהודי הולנד מגיל 6 לתפור לבגדיהם טלאי צהוב. הגרמנים איימו כי יהודי שייתפס ללא טלאי ישלח למחנה הריכוז מאוטהאוזן. הפקודה התקבלה בביקורת גדולה בקרב הציבור ההולנדי, הולנדים אף נשאו את הטלאי במחאה. אולם עם הזמן ועם התגברות הגזירות הלכה המחאה ודעכה.

ביוני 1942 נשלחו 2000 יהודים ראשונים לאושוויץ במסווה של "העסקה משטרית". שילוחם של ילדים וזקנים הבהיר כי את מטרתו האמיתית של שילוח היהודים. משלב זה החלו משלוחים רצופים של אלפי יהודים דרך המחנה בוסטרבורק לאושוויץ וסוביבור. ה"יודסה ראט" נאלץ לספק כמה שבועות משלוח של אלפי יהודים להשמדה.

ב-2 באוקטובר 1942 נערך מיבצע ארצי מקיף כדי להחיש את שילוח הקורבנות. כול הגברים במחנות העבודה בכול הולנד הועברו לוסטרבורק ואליהם צורפו משפחותיהם באמסטרדם, בסך-הכול 12,296 נפש. מחנה וסטרבורק לא היה מסוגל לקלוט המון אדם כזה, ובתוך יום השתחררו שם תנאים איומים. אך הגרמנים הגדילו את המכסות לרכבות המסיעות מזרחה, והן הקלו את העומס בוסטרבורק בהעבירן בחודש אחד 7,463 יהודים להשמדה.

באותו זמן שונתה שיטת האיסוף באמסטרדם: מ-14 באוקטובר שוכנו היהודים שנעצרו בבנין התיאטרון היהודי עד ששולחו לוסטרבורק.

ביונאר 1943 בוטלו החשבונות והכסף נגזל. לבסוף, עיקלו הנאצים כל רכוש פרטי בעל ערך שהיה בידי יהודי הולנד: תכשיטים, חפצי אומנות ואוספים.

במאי 1943 הוגבר קצב השילוחים. מפקד המשטרה הגרמנית, לאגס, שהיה ממונה על הצנטרלשטלה, הודיע ליודסה ראט ש-7,000 מעובדי היודסה ראט, שעד אז היו מוגנים, חייבים להתייצב בכיכר באמסטרדם לשם "העסקתם" בגרמניה.

על אף התנגדות של חברים רבים **החליטו ראשי היודסה ראט** להיענות לדרישת הגרמנים, ולקבוע מי מעובדיו יאבד את הגנת היודסה ראט, וההודעות נשלחו אליהם בליווי אזהרה שיינקטו צעדים חמורים אם לא יתייצבו כאמור להוראה. ואולם, במקום 7,000 שצוו להתייצב, באו רק 500.

הגרמנים הגיבו במהירות. למחרת נסגר הרובע היהודי, נערך מצוד על תושביו ובו נלכדו 3,435 יהודים. הגרמנים שוכנעו שהנהגת היודסה ראט לא היא שהייתה אחראית לאי הופעתם של ההמונים והשאירו אותה על כנה, אך אחרי זה כבר לא סמכו עליה בלכידת היהודים; כאשר דלל מאגר היהודים שנלכד במאי ובמעצרים הרגילים, נערך עוד מצוד מקיף ב-20 ביוני 1943 בשני ריכוזים אחרים של יהודים באמסטרדם ונעצרו בו 5,524 נפש.

בקיץ 1943 נשארה אפוא שארית קטנה, וגם עליה הקיץ הקץ.

בערב ראש השנה תש"ד, 29 בספטמבר 1943 נערך המצוד האחרון, וכ-2,000 יהודים, ביניהם ראשי היודסה ראט והסגל הבכיר, הועברו לוסטרבורק. שם נמסר רשמית לאשר ולכהן שהיודסה ראט חדל להתקיים. נשארה אומנם באמסטרדם עוד מחלקה לטיפול ביהודים שנשארו שם, כמעט כולם נשואים בנישואי תערובת, וגם נשלחו עוד חבילות לוסטרבורק, כמובן בהסכמת הגרמנים.

מבין 140,000 היהודים ההולנדים, הושמדו כ-77 אחוזים, כ-108,000 יהודים הושמדו.

הנתון הנ"ל מעלה את השאלה הנוקבת: מה חלקם של ההולנדים בהשמדת יהודי הולנד? האם הם סייעו לגרמנים בהסגרתם של יהודי הולנד לגרמנים?

עד היום השאלה טרם נפתרה והיא עדיין מרחפת בחלל האוויר.

בעדויות שקראתי מתברר, שהיהודים שהוסתרו ע"י חסידי אומות העולם ההולנדיים משבחים את גדולתם של ההולנדים בהצלת יהודים ואילו אחרים מגנים את ההולנדים כאומה שלא עשו מאמצים נדרשים להצלת יהודים.

בביטאון זה {עמ' 94}, אני מביא את דעתו של ד"ר יוסף מכמן המסביר במאמרו **הצלה וחסידי אומות העולם בהולנד** את תהליך השמדתם של יהודי הולנד. לדעתו, ההולנדים באופן כולל לא היו מעורבים בתהליך השמדתם של יהודי הולנד.

לעומתו, שמואל הכהן כותב בספרו "כמו אבנים שותקות", עמ' 125 את הדברים הבאים:

חוקרי השואה!

בהולנד לא היו היהודים הפקר, לא היו פוגרומים ולא רדיפות, לא היו מעשי הפליה אכזריים! רשמו במחקריכם המלומדים: אין אכזריות גדולה מזו הנישאת ע"י "התרבות", אין רשעות גדולה מזו הנישאת ע"י "האינטליגנציה", רחמא ליצלן, תחנות הרצח היו אי-שם במזרח, **אולם ההכנות המינהליות המדוקדקות לרצח זה בוצעו, בין השאר, בידי פקידי ממשל של "העם ההולנדי האציל", וזאת על פי רוב נוטים לשכוח.**

למרות המסורת הסובלנית של הולנד התקיימו במדינה, גם אם מתחת לפני השטח, **מסורות אנטישמיות**. הרגשות האנטישמיים התחזקו עם עלייתו של היטלר לשלטון והקמתה של המפלגה הנאצית ההולנדית.

לאחר כיבוש הולנד התקיים מסע תעמולה אנטי-יהודי שאיפשר **להולנדים להחצין את האנטישמיות שלהם**. במקביל למקרים רבים של הצלה וסיוע ליהודים, התקיימו גם מקרים רבים של הסגרת יהודים ושיתוף פעולה. **במקרים אחרים הגיבו ההולנדים באדישות אל מול גורלם של היהודים. יחס זה הוביל לאחוז הגבוה של הניספים בקרב יהודי הולנד – 77 אחוזים, נתון הגבוה בהרבה מאחוז הניספים בקהילות מערב אירופאיות אחרות דומה לנתוני הניספים בקהילות יהודיות מזרח אירופאיות.**

החופש היחסי ממנו נהנתה האוכלוסייה ההולנדית תחת השלטון הנאצי הביא עימו תופעה יוצאת דופן במציאות של שטחי הכיבוש הגרמנים – **ביטויי מחאה אזרחית נגד המדיניות האנטישמית של הנאצים**. הגזירות האנטי-יהודיות השונות התקבלו לא פעם בחוסר נחת ואף במחאה גלויה.

דוגמאות למחאה נגד המדיניות האנטי-יהודית ע"י הולנדים:

- סטודנטים הפגינו וקיימו שביתה במחאה על פיטורי מרצים יהודים מאוניברסיטאות.
- התקיימה שביתה רחבת היקף בעקבות מעצר 389 היהודים לאחר המהומות באמסטרדם בפברואר 1941.
- התקיימה מחאה גלויה נגד גירוש היהודים ממוסדות החינוך.
- הולנדים נוצרים נשאו את הטלאי הצהוב כדי להביע את מחאתם נגד הגזרות נגד היהודים.
- אנשי הכנסיות שלחו מכתב מחאה על גירוש היהודים למחנות ההשמדה. בכנסיות הקתוליות אף הוקרא המכתב אל מול קהל המאמינים.

לעומת זאת גילו הולנדים אדישות מול גורלם של היהודים. רובם של ההולנדים לא תמכו במדיניות הנאצים כלפי היהודים ואף חשו כי הסתייגות ממנה, אולם **רובם לא פעלו כדי לסייע ליהודים**. לעיתים קרובות הסתפקו ההולנדים בהבעת מחאה או סלידה ממדיניות הנאצים. היותם אוכלוסייה כבושה המקיימת מדיניות הנכפית עליהם מטעם שלטון זר הקלה את ההתמודדות המצפונית עם קיום ההוראות. **הם אף שיתפו פעולה באופן פסיבי עם גזירות השלטון:** הם מילאו את טפסי האריות, הם לא ניכנסו לחנויות ליהודים בלבד ובאופן כללי קיימו את הוראות השלטון ביחס ליהודים.

למרות הדימוי שנוצר לעם ההולנדי כעם של מצילי יהודים {אחת הסיבות: תפוצתו של הספר "יומנה של אנה פרנק}, התקיימו בהולנד מקרים רבים של שיתוף פעולה עם מדיניות הצורר הגרמני ביחס ליהודים. שיתוף פעולה זה סייע לגרמנים להשמיד את רובה המוחלט של יהדות הולנד, ללא הסיוע ההולנדי, לא היה אחוז היהודים המושמדים כה גבוה. ניתן לזהות שני דפוסי שיתוף פעולה:

- **שיתוף פעולה עצמאי** - פעילות של הולנדים במהלכה סייעו מיוזמתם לפגיעה ביהודים: מדובר בהלשנות על יהודים מסתתרים, פעילותה של המפלגה הנאצית ההולנדית וכו'.
- **שיתוף פעולה קונפורמיסטי** - פעילות של הולנדים שסייעה להשמדת היהודים מתוך שגרת חיים ועבודתם, לדוגמא: פועלי הרכבות ההולנדים שהפעילו את מערכת הרכבות במדינה, פקידי הולנדים שניהלו את הרישום היהודים ואנשי המשטרה ההולנדית שסייעו לריכוז היהודים.

באותה עת של גילוי אדישות כלפי היהודים ושיתוף פעולה עם הגרמנים, התקיימו בהולנד מעשים רבים של הצלת יהודים.

על פי נתוני יד ושם, נכון לתאריך 1.1.2007 הוענקו 4,767 עיטורי חסיד אומות העולם לאזרחי הולנד.

בכל הזדמנות, אני משבח את מתי-המעט, האנשים הדגולים, חסידי אומות העולם בארצות השונות שהצילו יהודים וגם חירפו נפשם למען הצלת יהודים. אבל אני מדגיש, הם היו **אנשים יחידים** בעלי ערכים ומוסר גבוה. הם לא פעלו באמצעות מדיניות שננקטה ע"י מדינתם.

דרך מרכזית בה סייעו הולנדים ליהודים הייתה **הסתרתם בבתים או בחוות**. עם ראשית הגירוש החלו יהודים להסתתר בסיוע מקומי. בראשית הסתתרו יהודים אצל אזרחים הולנדים פרטיים, אך עם הזמן החלו לקום ארגונים שסייעו לנמלטים – יהודים ולא יהודים. המצילים סייעו ליהודים גם באספקת מצרכים, סיוע בתעודות מזויפות ובאספקת תלושי קיצוב למזון. בגלל העול הכספי פתחה מחתרת הולנדית קרן מיוחדת לסיוע כספי למסתירי יהודים.

לפי הערכות הוסתרו בהולנד 25,000 יהודים, כשליש מהם נתפס על ידי הגרמנים. הולנדים שבביתם נתפסו יהודים לא הוצאו להורג, אך נשלחו במקרים רבים למחנות הריכוז. חלקם מצאו במחנות אלו את מותם. בהולנד לא הייתה מקובלת שיטת הענישה הקולקטיבית, בה נעשה שימוש נרחב בארצות כבושות אחרות.

בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה לא היה גוף רשמי מייצג את יהודי הולנד. היהודים היו אזרחים שווי זכויות והתארגנו על בסיס קהילות דתיות: ספרדים, אשכנזים ורפורמים. אולם עם ראשית הצעדים נגד היהודים נוצר הצורך להקים גוף עליון שייצג ליהודים במצוקתם. בהסכמת האירגונים היהודים הגדולים הוקמה בדצמבר 1940 **"ועדה היהודית המתאמת"**. ועדה הדריכה את היהודים במצבם הפוליטי החדש, סיוע ליהודים מבחינה כלכלית ופעלה בתחומי התרבות.

הקמת היודסה ראט: בעקבות המהומות ברובע היהודי באמסטרדם (פברואר 1941), הורה נציג ה-0.0.0 בהולנד על הקמת מועצה יהודית – **יודסה ראט**. ביודסה ראט היו חברים נכבדי הקהילה ורבנים. בראשית דרכו התבסס היודסה ראט על תרומות, אך בעקבות תהליך האריזציה קיבל היודסה ראט חלק קטן מההון שנגזל מהיהודים כדי לקיים את פעילותו.

היודסה ראט היה חייב להציג בפני הגרמנים דו"חות על הוצאת הכספים שהוקצו לו. ליודסה ראט הותר אף לגבות מיסים מהיהודים למימון פעילותו. בראשית הדרך פעלו היודסה ראט והועדה היהודית המתאמת במקביל ובשיתוף פעולה. אך בעקבות חילוקי דעות בין האירגונים ביטלו הגרמנים את הועדה היהודית המתאמת באוקטובר 1941. היודסה ראט הפך לאירגון הרשמי של יהודי הולנד והיה אחראי לכל תחומי החיים של היהודים.

היודסה ראט פירסם עיתון יהודי שפעל תחת צנזורה גרמנית ושימש את הגרמנים להעברת הוראות ליהודים. שם העתון: Het Joodse Weekblad.

הרחקת התלמידים היהודים מבתי הספר ההולנדים אילצה את היודסה ראט **להקים מערכת חינוך יהודית**. לאחר האיסור על יהודים להכנס למוסדות ציבור ותרבות הולנדים, אירגן היודסה ראט גם **פעילויות תרבותיות ליהודים**: תיאטרון, מוסיקה ובידור. היודסה ראט אף אירגן פעילות ספורט עבור היהודים. השלטון הנאצי לא הטיל הגבלות על הפעילות הדתית היהודית (פרט לשחיטה הכשרה) והיודסה ראט אירגן את הקהילות הדתיות השונות במדינה.

במשלוח הראשון של היהודים למחנות העבודה, סירבו אנשי היודסה ראט לקחת חלק במעשה, אולם לחץ ואיומים של השלטון הנאצי אילצו את היודסה ראט לבצע את המשימה. עם ראשית מבצעי ההשמדה החלו הנאצים להשתמש ביודסה ראט לאירגון משלוחי יהודים, אך עם הגברת קצב השילוחים, באמצע שנת 1943, לא הצליח היודסה ראט לספק את הכמויות הנדרשות והשלטון הבין כי עליו לנהל מבצעים משטרתיים כדי למלא את מכסת המיועדים להשמדה. במשלוח האחרון, בספטמבר 1943, נשלחו אנשי היודסה ראט למחנות והאירגון הפסיק להתקיים.

מיד בתום המלחמה שרר זעם רב בין החוזרים על היודסה ראט, ובמיוחד על ראשיו, אשר וכהן. בית-דין-כבוד של יהודים מצא אותם אשמים בשיתוף-פעולה עם הגרמנים ושלל מהם את הזכות לכהן במוסדות יהודיים. אשר פרש מהקהילה היהודית, ואולם, אשר וכהן לחמו נגד פסק-הדין. המוסדות היהודיים ביטלו את בית-הדין של כבוד, ומשום כך נמנע גם דיון בערעור על פסק-הדין. גם השלטונות פתחו בהליכים נגד אשר וכהן, אך התיק נסגר.

בביטאון, בתוך העדויות תוכלו למצוא הד לפעילות היודסה ראט.

באחד הביטאונים העתידיים נעסוק בשאלת ההנהגה היהודית בשואה ומועצות היהודים שהוקמו ע"י הגרמנים.

* * * *

ברצוני להדגיש! אני מביא את העדויות הציטטות כפי שנכתבו במקורות. לא שיניתי את הניסוחים והתחביר, וזאת כדי לשמור על אוטנטיות העדויות.

בסוף הביטאון נמצאת רשימה ביבליוגרפית. הרוצה להעמיק ולקבל יותר ידע, יפנה למקורות עצמם.

גדעון רפאל בן מיכאל
עורך הביטאון

יהודית אילן-אונדרוייזר

קורותיה באמסטרדם בתקופת השואה

יהודית אילן-אונדרוייזר נולדה בשנת 1933 בעיר אמסטרדם, והייתה בת שבע שנים, תלמידה בכיתה א', כאשר הגרמנים כבשו את הולנד.

משפחתה גרה באותה שכונה שבה גרה גם אנה פרנק ומשפחתה, ואפשר למצוא הקבלה טרגית בין הסיפורים של שתי הבנות, שרק הפרש קטן של גיל היה ביניהן בזמן המלחמה.

בעוד שסיפור הסתתרותה של אנה פרנק מסתיים באסונה האישי במחנה ברגן-בלזן, הרי שסיפורה של יהודית אילן, המתרחש באותו מחנה עצמו – מסתיים בהצלתה ובאפשרותה להעלות את הקורות אותה על הכתב היום.

יהודית ובני משפחתה נלקחו בסוף שנת 1943 למחנות ווסטרבורק וברגן-בלזן – שם נספו אביה ואמה. היא ואחותה נחלצו מן המחנה ושרדו, הן שוחררו על ידי הרוסים ב-23.4.1945 – וחזרו בסוף חודש יוני אותה שנה – להולנד. בשנת 1948 עלתה ארצה. בשנת 1954 התחתנה והקימה משפחה. סיימה את לימודיה האקדמאיים, ושנים רבות שימשה בהוראה ובחינוך.

בביטאון זה אני מביא רק את קורותיה באמסטרדם עד השלב שבו היא הועברה למחנה הריכוז ווסטרבורק. הרוצה להשלים את התמונה, יוכל לקרוא את ספריה. היא פרסמה את קורותיה בשואה בשני ספרים: **זיכרונות מימים אפלים**, קורות ילדה אחת מגולת הולנד בימי השואה, עקד, תשנ"ב-1992. **דמותם לנגדי תמיד**, קורות ילדה אחת מגולת הולנד בימי השואה, גפן, תשס"ד-2004.

פתח דבר

בסתיו של שנת 1978 ישבתי ספונה בביתי, במשך שישה שבועות – וכתבתי את זיכרונותי מימי מלחמת העולם השנייה. מהם נתהווה הספר: "זיכרונות מימים אפלים" – שיצא לאור בשנת תש"מ – 1980.

מן התגובות הרבות שקיבלתי בקשר למסופר בו, בכתב ובעל-פה, הבנתי, כי הציפיות, שהיו לי בעת כתיבת הדברים – לקרב את הנוער, וגם את המבוגרים, באמצעות תיאור החוויות האישיות שלי, אל המאורעות, ולהגביר את ההבנה לנושא הכאוב – אומנם התגשמו. לפיכך, ולאחר שכל הספרים אזלו, ונראה, כי עדיין יש מקום וחשיבות להמשך הזכרת הדברים – החלטתי להוציא מהדורה נוספת של הספר – אשר אותה אני מגישה בזה לקורא. במהדורה חדשה ומתוקנת זו, הוספתי גם פרטים שנודעו לי בשנים האחרונות – וגם הרבה תצלומים שמצאתי – לשם המחשת התיאורים.

בהקדמתי למהדורה הראשונה תיארתי את התהליך, שהביאני לכתיבת הדברים. וכך כתבתי שם:

"במשך שנים רבות, מאז סיום מלחמת העולם השנייה – גזרתי על עצמי אלם בנושא השואה. לא רציתי לשמוע ולא להשמיע בנושא. זאת עד אשר התקיים בשנים 1961-1963, משפט

אייכמן – בארץ. לאחר שעיקלתי את מה שהכרתי את עצמי לשמוע מן העדויות במשפט זה, באה ההתעוררות ונוצרה היכולת לעסוק בנושא הכאוב.

לאחר מכן הופיעו בקשות של תלמידים לספר מחוויותי. ומתוך התגובות למעט שסיפרתי, הבנתי שיש עדיין מקום והצדקה להמשיך ולספר מתוך אותה מסכת אין-סופית של אירועים, וכי יש תועלת, הן מבחינה היסטורית, והן מבחינה רגשית, בקירוב הנוער לאותה תקופה, כדי שיבינו את גודל הצער והכאב, שהיו מנת חלקם של אלה שכבר אינם, ושעדיין נושאים עמם – אלה שנשארו".

בעקבות מה שסיפרתי, התבררה לי יותר ויותר חשיבותו של הסיפור האישי – מסירת הדברים, כפי שהם קרו לי.

נוכחתי לדעת, כי יותר קל לאדם להזדהות עם סיפור אישי – עם סיפורו של היחיד. ואולי רק מתוך ההזדהות עם היחיד, ניתן להגיע להזדהות עם הרבים, ולהתייחסות שלימה יותר לנושא כולו – והרי את זאת אנו מבקשים.

ואכן, רבים גוללו לאחרונה את קורותיהם מימי השואה – והחדירם לתודעת הציבור – ובכך הביאו ללא ספק לידי יתר התעניינות והבנה לאשר קרה – באותם ימים אפלים! לכן, תקוותי היא כי גם סיפורי זה יתרום את חלקו במפעל ההיסטורי החשוב של הזכרת הדברים – אשר עשה לנו עמלק של דורנו זה.

צור מחצבתי

לפני שאגש לתיאור האירועים, כמה מילות רקע, כדי לספר מעט על נוף מולדתי ובכך אולי גם להדגיש את הניגוד בין העתיד שהיה צפוי לי, אלמלא מה שקרה – ובין מה שהועיד לי הגורל, בעקבות אותה מלחמה.

נולדתי בעיר אמסטרדם היפה והחביבה, שבה הייתה קהילה יהודית משגשגת. באותן שנים כיהן פאר כרב הראשי של העיר וגם של מחוז צפון הולנד, סבי צ"ל – הרב אברהם שמשון אונדרוייזר. הוא היה איש מלומד, שתרגם בין השאר את חמשת חומשי התורה עם פירוש רש"י – להולנדית, דבר שעזר רבות לקירוב פשוטי העם ליהדות – וכן היה איש רב פעלים בעסקי ציבורי. ידועה פעולתו למען הפועלים היהודים באמסטרדם, ועזרתו הרבה לפליטים היהודים, שכבר אז התחילו להגיע ממזרח-אירופה ומגרמניה. כן היה פעיל בארגוני עזרה וצדקה רבים, היה מסור לקידום החינוך היהודי, ותרם רבות לחיי הקהילה היהודית באמסטרדם בתקופת פעולתו הממושכת.

לימים יתברר, שאחת מפעולותיו, שהייתה קשורה באיסוף כספים למען היישוב הישן בארץ-ישראל – הצילה את חיי ועוד אפרט בעניין זה.

גם תושבי אמסטרדם הלא-יהודים כיבדוהו מאוד. ותעיד על כך העובדה כי שומרי הגשרים על התעלות מעכבים את העלאת הגשר למעבר אוניות, כאשר היו רואים את הרב מתקרב, והיו נותנים לו תחילה לעבור על הגשר, ורק אחר כך מעלים אותו.

ואכן, עיריית אמסטרדם זכרה לטובה את סבי ואת פועלו, ובחנכה תשמ"ה, חמישים שנה לאחר מותו, ארבעים שנה אחרי השואה – קראה רחוב על שמו. רחוב חדש, אשר נבנה על-ידי בית הכנסת הגדול, אשר בו כיהן כרב במשך ארבעים ושש שנה!

שמונה ילדים היו לו לסבי, בהם חמישה בנים. אחד מהם נפטר בצעירותו, וכאשר נולדתי נקראתי על שמו. ארבעת האחרים היו כולם יהודים טובים, שלומי אמוני ישראל, עוסקים בצורכי ציבור באמונה. **צעיר הבנים היה מנהל בית היתומים היהודי בעיר רוטרדם, וכמו יאנוש קורצ'ק, הלך גם הוא יחד עם חניכיו לדרכם האחרונה.** בן אחר, בין שאר עיסוקיו, שימש בקודש, כחזן – בעיר אוטרכט. בנו הגדול של הרב עסק כל ימיו באיסוף ובלמוד ספרות יהודית. אבי, אשר היה איש שקט ותמים דרך, אהב במיוחד את העיסוק בספרים עתיקים, עיסוק אשר אותו שילב עם עבודתו ברבנות של הקהילה היהודית באמסטרדם. כן נהג גם הוא לעבור לפני התיבה, בימים הנוראים, באחד מבתי הכנסת העתיקים בעיר.

לשם השלמת השכלתו הכללית והביבליוגרפית, יצא אבי בתחילת שנות העשרים לגרמניה, ושם קיבל משרה בק"ק פרנקפורט שעל נהר מיין. שם הכיר את אמי, אשר גם היא באה לאותה קהילה יפה ומיוחדת, לשם הרחבת אופקיה, ממקום הולדתה ומגוריה - המבורג. הם התחתנו בפרנקפורט בשנת 1924, ישבו שם עוד זמן קצר, וחזרו להולנד כדי להקים שם את ביתם.

בתחילת שנת 1927 נולדו שתי אחיותיי התאומות: לאה וקלרה תחי'. את לאה אזכיר רבות בכתבתי זו, באשר היא הייתה איתי בכל הדרך אשר אתאר בהמשך. וקרוב לוודאי, שאלמלא כן, לא הייתי זוכה לכתוב דברים אלה היום. ואולי זה המקום המתאים להודות לה על כל אשר עשתה בשבילי בחודשים בהם נשארנו לבד לגורלנו.

המלחמה

חיים יפים אלה נמשכו עד ליום ה-10 במאי 1940. ביום זה, שחל בדיוק שבוע ימים אחרי יום הולדתי השביעי – פרצה המלחמה בהולנד! בכך נסתיימו ימי ילדותי המאושרים וחסרי הדאגות – לתמיד! אומנם, בית עוד היה במשך שלוש וחצי שנים, עד ליום ה-29 בספטמבר 1943 - יום בו לקחו אותנו למחנה. אבל ברור הוא, כי המתח, החרדה, ההתלבטויות מה לעשות, והגזירות שנחתו עלינו חדשות לבקרים – לא השאירו את חיי המשפחה בשלוותם, אף כי אלה, איכשהו, המשיכו להתקיים...

המלחמה על הולנד, דהיינו קרבות הכיבוש – נמשכה חמישה ימים בלבד! ב-15 במאי 1940 נכנעה הולנד, והפכה לארץ כבושה בידי הגרמנים, על כל המשתמע מכך לעם ההולנדי בכלל, וליהודים בפרט!

הרדיפות נגד היהודים לא התחילו מייד עם הכיבוש. שבועות מספר עוד נתנו לנו הגרמנים להתאושש מן המהלומה הראשונה, של עצם המלחמה והכיבוש. הם אפשרו לנו לחיות באשליה, אף כי קצרה מאוד, כי אולי כאן, בהולנד, השד לא יהיה נורא כל כך – לפני שפתחו במערכה הכללית נגדנו. אולם, כשזו נפתחה, בצורה של סדרת גזירות, שהונחתו על ראשינו ללא הפסק.

החל מקיץ 1940 ועד להליכתנו למחנה – אפשר היה להכיר בעליל, שמערכה זו הוכנה בקפידה רבה, ותוכננה היטב היטב, על כל פרטיה, וכי המטרה שעמדה לנגד עיני מתכנניה הייתה – להצר את צעדי היהודים, שלב אחר שלב, כדי להוציאם באופן שיטתי מכל תחומי החיים הציבוריים והכלכליים במדינה! באופן כזה, **שביום שיבואו לקחת אותם לתחנות האחרונה, יהיו יהודים אלה חסרי כל זכויות והגנה – ולא יהיה שום מוסד רשמי מטעם השלטון ההולנדי, אשר יוכל למנוע מן הגרמנים לבצע את זממם.**

כדי שלא לעורר התנגדות ותסיסה מלכתחילה, הן מצד היהודים עצמם, והן מצד האוכלוסייה ההולנדית הסובבת – יצאו הגזירות באופן הדרגתי, מן הקל אל הכבד ואומנם היהודים, בראותם שהגזירות הן כאלה שניתן לעמוד בהן, ובקוותם תמיד, שאולי זו תהייה הגזירה האחרונה, ואיתה יגיעו לסוף המלחמה – קיימו אותן, וכך עברו מגזירה לגזירה...

לשם קבלת תמונה כללית מן הדרך, שבה הצליחו הגרמנים לדחוק, צעד אחר צעד, את רגלי היהודים מן החיים הציבוריים והכלכליים בהולנד, לגזול מהם את כל רכושם, וליצור ניכור ובידוד מוחלט של החברה היהודית מן האוכלוסייה ההולנדית – אזכיר כאן רק אחדות מן הגזירות הרבות, שיצאו החל מחודש יולי 1940, חודשיים לאחר תחילת המלחמה, ואשר המשיכו לצאת לאורך תקופת הכיבוש כולה.

תחילה נפתחה המערכה הכלכלית. במערכה זו הנפגעים הראשונים היו העצמאים. באותו חודש יולי 1940, שבו התחילו הגזירות, נדרשו כל בעלי המפעלים המסחריים והתעשייתיים – להירשם. פעולה, שגררה אחריה מייד את סגירת המפעל ו/או מסירתו לבעלים הלא-יהודיים, או לגרמנים עצמם.

מייד אחרי העצמאים – בא תור בעלי המשרות. עוד בסתיו אותה שנה ראשונה למלחמה – פוטרו כל היהודים מכל המשרות הרשמיות במדינה. פקידי ממשלה, מורים, פרופסורים באוניברסיטאות, רופאים בבתי חולים, וכל יתר נושאי התפקידים הממשלתיים והציבוריים – **מצאו עצמם בן-לילה מחוסרי פרנסה**. ואם לא די בכך, נשלחו אנשים אלה, שהפכו "מחוסרי עבודה", למחנות עבודה, תחילה בהולנד ואחר כך בגרמניה, על כל המשתמע מכך.

השלב הבא במערכה הכלכלית היה **גזילת הרכוש** – פשוטו כמשמעו. יהודים נדרשו למסור כספים מזומנים, ניירות ערך, פוליסות ביטוח, בתים וקרקעות, חפצי ערך ותכשיטים – לשלטונות. מובן, שנעשו פעולות הסתרה והברחה, ואפילו החבאה במעמקי האדמה – בחצרות הבתים.

אבל ברור, שאי-אפשר היה להסתיר הכל, ואפילו לא חלק, והיהודים נשאו חסרי רכוש וכוח כלכלי כלשהו. הגזירות הקיפו את כל שטחי החיים הכלכליים, והפרטים המדויקים על כך רשומים בספרות הדוקומנטארית של אותה תקופה.

גם מן המערכה בשטח החברתי אזכיר רק אותן גזירות, המבליטות בצורה ברורה ביותר את המטרה של הוצאת היהודים מן החברה ההולנדית. מערכה זו החלה עם המבצע האדמיניסטרטיבי המסיבי של **רישום כל היהודים!**

בינואר 1941 נצטוו כל התושבים "בני הדת היהודית או שהם בעלי דם יהודי מלא או חלקי" – להתייצב אצל השלטונות ולהירשם, וכמובן העונש על אי-מילוי פקודה זו היה כלול בצו. ברור, כי בנוסף למטרה החברתית של הפרדת היהודים מן האוכלוסייה הכללית, הייתה מהטרה העיקרית של רישום זה – השגת כל הפרטים הדרושים, ובמיוחד השם והכתובת המדויקת, לצורך הרכבת הרשימות למשלוחים, שההכנות לקראתם היו באותו זמן כבר בהילוך גבוה.

זה גם היה הזמן, שבו התחילו להופיע במקומות ציבוריים רבים שלטים ראשוני בנוסח: **"ליהודים הכניסה אסורה"**. במשך שנת 1941 יצאו בזו אחר זו הוראות האוסרות כניסת יהודים לבתי-קפה, בתי-מלון, בתי-קולנוע, תיאטראות, גנים ציבוריים, מועדוני ספורט, ריקודים וברידג', בריכות שחייה ועוד – גזירות, אשר הביאו בסופו של דבר להפסקת כל פעילות חברתית של יהודים, הקשורה בעולם החיצוני.

ואם כל הגזירות האלה לא הספיקו כדי לבודד את היהודים, הרי בשנת 1942 נאסר על יהודים אפילו לבקר אצל לא-יהודים, ואף לא לטלפן אליהם, וזמן קצר לאחר מכן לא הורשינו יותר לטלפן כלל. אפילו לקנות ברוב החנויות הלא-יהודיות נאסר עלינו עם חלוף הזמן, להסתפר במספרות לא-יהודיות נאסר, ובעיר דן-האג אף נאסרו הכניסה למספר גדול של רחובות, והישיבה על ספסלים ציבוריים.

בנובמבר 1941 נאסרה הנסיעה אל מחוץ לעיר, ללא אישור מיוחד – וביוני 1942 הגענו לידי כך שנסיעה מסוג זה נאסרה לחלוטין, כלומר, לא הורשית יותר לצאת מחוץ לתחום מגורך, בכלל. ואשר לנסיעה בתוך העיר: השימוש במכוניות פרטיות נאסר כבר בינואר אותה שנה. במשך הזמן נאסרה גם הנסיעה בחשמלית, ובאותו חודש יוני 1942 נדרשנו למסור לשלטונות גם את האופניים וכל כלי רכב אחר שהיה ברשותנו.

נותרו לנו הרגליים בלבד, ככלי התחבורה היחיד שמורת היה לנו לנוע באמצעותו, באותם אזורים שעוד הורשינו להימצא בהם... כך שהטבעת הלכה והתהדקה סביבנו, באופן פיזי ממש אבל כמובן גם בהרגשתנו, וזאת עדיין הייתה רק תחילת דרך הייסורים.

אני אישית אינני זוכרת כל גזירה וגזירה. וזאת, משום שעדיין הייתי ילדה קטנה אז, ואל כל גזירה נגעה ישירות לי ולמשפחתי. וכן משום שלמרות הכל באותו זמן עדיין נמשכו החיים היומיומיים, לפחות "על פני השטח" – במסלולם הרגיל. אולם אחת הגזירות, אשר נחתה עלינו בחודש מאי 1942, זכורה לי היטב היטב, באשר זו בהחלט נגעה לי אישית, כי אותה היו צריכים גם הילדים – אף הקטנים – לקיים, על כל פרטיה ודקדוקיה. הלא היא גזירת **הטלאי הצהוב!** סימן משפיל זה בשבילנו עזר לגרמנים ליצור את ההפרדה וההבחנה המוחלטת בין יהודי ללא-יהודי. והוא הפך את היהודי, למעשה, מרגע שהיה עליו סימן זה, להפקר גמור – לאובייקט, שאפשר לעשות בו ככל העולה על הדעת.

ואנחנו, בשבינו ובצרתנו – קיימנו גם גזירה זו. הוראות והנחיות מפורטות על מיקומו המדויק של הטלאי פורסמו על-ידי "המועצה היהודית" בעיתון היהודי. מקומות הקנייה היו גם הם בסניפי "המועצה היהודית", שהיו מפוזרים בכל רחבי העיר. ולא זו בלבד שנדרשנו לשלם בכסף בעד הטלאי, אלא אף נאלצנו לתת נקודות, תלושים – מהמעטים שקיבלנו בשביל קניית בגדים. עד כדי כך היתלו בנו ולעגו לנו – עד כדי כך היינו "זוללים", מזולזלים, ברוח דברי משורר איכה, שאמר: "ראה ה' והביטה, כי הייתי זוללה" (איכה, פרק א', פסוק י"א).

לאחר קבלת ההוראות, החלה פרשת תפירת הטלאים על הבגדים העליונים. הומצאו כל מיני "פטנטים", כדי לחסוך את תפירת הטלאי על כל בגד ובגד. למשל, תפירת בולרו לבנות, ואפודות לבנים, שאותם היו לובשים מעל השמלות והחולצות, ועליהם היה תפור הטלאי. דבר זה יצר מתח תמידי, כי קרו מקרים של שכחה, במיוחד בתקופות חילופי עונות השנה, כאשר לבשת בפעם הראשונה בגד, שלא השתמש בו מזמן, או אם הצלחת, במאמץ גדול, לקנות בגד חדש...

ואומנם, מקרה כזה קרה גם לי בתחילת החורף הראשון לאחר צאת הגזירה, דהיינו חורף תש"ג (1943) – כאשר לבשתי בפעם הראשונה את מעיל החורף שלי, ושכחתי לשים עליו את הטלאי. גיליתי זאת בדרכי הביתה מבית-הספר, וכמעט הצלחתי להגיע בשלום לביתי בלי לפגוש גרמני – כאשר ממש בפינת הרחוב שלנו בא מולי גרמני. **עד היום זכור לי הפחד שאחז בי**, כאשר הלך וקרר לקראתי אותו גרמני, וממש עבר על ידי, כאשר אני הולכת במעיל פתוח, כדי להבליט את הכוכב הצהוב אשר על שמלתי... גם את הרגעים האחרונים אשר בהם היה עלי סימן משפיל זה, ואת המעמד בו הורדתי סופית, אני זוכרת – ועל כך אספר כאשר אגיע לתיאור ימי שבינו האחרונים.

כדי לתת לקורא מושג, איך נראינו כשאותו סימן היכר על חזינו, הריני מצרפת בזה תצלום של כיתה ג' בה למדתי. זוהי תמונה כיתתית אחרונה, שצולמה בימיו האחרונים של בית-ספר יהודי ותיק באמסטרדם, אשר בו התחלתי את לימודי ב-1 בספטמבר 1939 – תאריך גורלי, אשר יש בו משום סמל להמשך אירועי חיי. בית-הספר המשיך לתפקד, חרף לחץ המאורעות – עד אמצע שנת הלימודים תש"ג (1942/43). **היום יודעת אני להעריך היטב את גדולתם של המורות והמורים, שהמשיכו למלא את תפקידם החינוכי, חרף המועקה והפחד אשר בליבם, ולמרות חוסר היכולת להגיע ולו אף לרגע לשקט הנפשי אשר הוא כה דרוש לעבודה זו.**

כפי שאפשר לראות בתמונה, עונדים כל הילדים את הטלאי הצהוב. לא היה ילד, שהיה מעז לצאת מביתו בלעדיו. ואומנם בולטות האפודות, בעיקר אצל הבנים. ומבין הבנות, דווקא אצל המורה אפשר להכיר בבירור, כי הבולרו השחור שהיא לובשת איננו בדיוק מתאים ושייך לשמלה הפרחוונית, והיא הכינה אותו כדי ללבושו על כל בגד.

הכיתה נראית כאן עדיין מאוכלסת מאוד. הסיבה היא, שבתחילת אותה שנת לימודים, תש"ב, יצאה ההוראה כי לילדים יהודים מותר מעתה ללמוד רק בבתי ספר יהודיים. וכך הצטרפו אלינו ילדים יהודים רבים, אשר למדו עד אז בבתי ספר לא-יהודיים. כן הועברו באותו זמן לאמסטרדם כל היהודים מערי השדה, וזאת כמובן כדי להקל על ריכוזם. גם עובדה זו הביאה לתוספת תלמידים במידה כזאת, שאפילו כיתות חדשות נפתחו באותו זמן.

אולם כל הפעולות האלה נמשכו זמן קצר ביותר – ובארגון הייתה כמובן **מטרה ברורה של הטעיה ואחיזת עיניים** על מנת ליצור רושם של המשך חיים נורמאליים. כי ממש באותם ימים של יולי 1942, שבהם צולמה תמונה אידיאלית זו, כבר החלו המשלוחים ההמוניים למחנות, אשר כפי שנאמר בסטטיסטיקה מדויקת ורשמית, נמשכו באופן שיטתי, מיום 15.7.1942 ועד ליום 13.9.1944 – יום אחרי יום, כאשר כל משלוח כלל מאות ואלפי אנשים.

ואכן, מהר מאוד, עוד במשך השבועות האחרונים של אותה שנת לימודים, ובמיוחד מתחילת שנת הלימודים שלאחריה, שנת הלימודים תש"ג – **החלו להיראות בבקרים מקומות פנויים בכיתות!** ברובם של אלה שנלקחו בלילות, תמיד בלילות, מבתיהם למחנות – ומיעוטם של אלה שהלכו להסתתר, להתחבא, או כפי שאמרנו אז בהולנדית, Onderduiken, דהיינו: **לצלול, "לרדת מתחת למים"**. וכך, בחודשים המעטים שבהם עוד למדנו בשנת הלימודים תש"ג, הלכה הכיתה והצטמקה מיום ליום – עד אשר בתחילת הקיץ של שנת 1943 לא היה כמעט יותר את מי ללמד, והלימודים הסדירים נפסקו כליל.

אנחנו, אותו **קומץ ילדים שעדיין נשאר**, הלכנו לביתו של המורה, ישבנו איתו כמה שעות כל יום, ולמדנו ככל שהמצב איפשר זאת. יום אחד באנו, ולא מצאנו את המורה יותר בביתו. התברר, שהוא מצא מסתור, הצליח לעבור בשלום את המלחמה ועלה ארצה לאחריה.

הילדים האחרונים, שנשארו עוד לאחר מכן, ואני ביניהם – עזרו בסופו של דבר במבצע אריזת כל ספרי הלימוד של בית הספר, לצורך הסתרתם במרתפי בתי הכנסת, וחלק מספרים אלה ניצל.

לא כן הילדים! להוותנו, מרבית הילדים הנראים בתמונה זו, וגם המורה, נספו במחנות הריכוז. שרדו, עד כמה שידוע לי, מתוך כל חמישים ושניים הילדים המצולמים כאן, רק שבעה – יבלח"א! וגם אם המידע שבידי אינו מדויק, והלוואי שכך הוא הדבר, הרי ברור כי אפילו שיטת מכותה זו לא ניצלה.

נראה שכל כיתות בית-ספרנו, Herman-Elte school, צולמו באותה הזדמנות ובאותו מקום, חצר בית הספר – צילומי פרידה. תמונה של כיתה ו' שלנו, עם מנהל בית הספר, מודפסת בסוף "אטלס תמונות של חיי יהודי הולנד", ה-memor book. עורך הספר, הפרופ' Gans M.H., כתב שם על מנהל בית-ספרנו – מר E. Stibbe הי"ד: "הוא לימד את ילדי הכוכבים שלו עד לגירושם ולגירושם..."

לכיתה זו היו בערך אותו סיפור ואותו מאזן קורבנות כמו לכיתתי ולכל כיתות בית הספר היהודיים ברחבי אירופה הכבושה.

"ילדי כוכבים". צילום פרידה של כיתה ג' בבית הספר היהודי "הרמן-אלטה" באמסטרדם. יולי 1942

בקיץ 1942, שבו אנו מדברים, וליתר דיוק, ביום 30 ביוני אותה שנה – **נכנס לתוקפו צו של עוצר לילה קבוע**, אשר הורה ליהודים להיות בביתם כל ערב, משעה שמונה ועד לשעה שש למחרת בבוקר. החיוב להימצא בבית שלך דווקא, מסביר כמובן את מטרת הצו. כי אותן עשר שעות, בהן היה מובטח למצוא כל יהודי בביתו – היו מיועדות לתפיסת האנשים בביתם וללקיחתם למשלוחים. וזה גם ההסבר לכך, שהמקומות הריקים בכיתות בלטו תמיד בבקרים, לאחר שבילילות נלקחו משפחות-משפחות – למחנות ...

באותם ימים, כאשר יהודי היה עולה על משכבו בערב, כלל לא היה יודע אם ימצא את עצמו בביתו למחרת בבוקר, או שמא... נקל לשער את מתח העצבים הנורא, שכולם היו נתונים בו, ואת ההתלבטויות הבלתי פוסקות שהיו לאנשים, האם לנסות לעשות משהו, ואם כן, מה ואיך ...

וכאן, בוודאי יהיה מי שישאל, אם כן, **מדוע לא חיפשו כולם מקום מחבוא?** כדי להשיב על שאלה מתבקשת זו, יש להצביע על הקשיים שהיו כרוכים בפעולה זו, הן מבחינה מעשית-טכנית, והן מבחינה אינדיווידואלית-נפשית. מבחינה מעשית, היה צורך בשני מצרכים חשובים ביותר. האחד: **כסף! הרבה כסף, כדי לקנות את הניירות המזויפים, תעודות זהות ותלושי מזון** – שהוכנו והועברו בסכנת נפשות ממשית על-ידי אנשי המחתרת, אשר רבים מהם מסרו נפשם על עניין זה. ביניהם הבחור אשר עזר לאחותי, זו שהתחבאה. הוא נתפס עם

תעודות מזויפות על גופו, ומייד "הועמד לקיר" והוצא להורג, וכך קרה, דאבוננו הרב, לרבים רבים אחרים.

ה"מצרך" השני, שבלעדיו אי-אפשר היה להתחבא, היה קשר – **קשרים עם לא-יהודים** ו/או עם אנשי המחתרת, אשר גם אלה לא היו לכולם. וזאת כדי לקבל כתובות של אנשים, שהיו מוכנים בעד כסף, או מתוך אידיאליזם – לסכן את נפשם ולהסתיר יהודים בביתם. ואומנם גם הם נתפסו ונורו רבים.

מבחינה אישית אינדיווידואלית, יש להסביר כי לא כל אדם מסוגל היה מבחינה נפשית להעמיד פני אחר, לברוח ממקום למקום כחיה נרדפת, ומעל לכל – להיות נתון לפחד בלתי פוסק, יום יום, שעה שעה וכל רגע ורגע, מפני נפילה לידי הגרמנים; פחד שהיה מבוסס ביותר, כי זאת לדעת, ששליש מכל המתחבאים נתפסו, ועד כמה שידענו אז, גורל הנתפסים היה מוות בטוח. האחרים – אלה שלא חיפשו מחבוא – חשבו שאם לא יומתו ישירות בידי הגרמנים, אולי יצליחו להחזיק מעמד במחנות ולהישאר בחיים; מחשבה שהלכה וגברה, ככל שעבר הזמן, והגיעו ידיעות על ניצחונות הרוסים על הגרמנים, ותקוות ראשונות לסיום המלחמה התחילו להתעורר. הם האמינו כי יותר בטוח יהיה להישאר במסגרת הגלויה, "מעל פני המים".

השיקולים האלה לכאן ולכאן, העסיקו ומרטו את עצביו של כל אחד ואחד מאיתנו באותו זמן. ההתלבטויות היו בלתי פוסקות. היום, כאשר אני בערך באותו הגיל שבו היו הוריי באותם ימים מרים, אני מבינה יותר ויותר מה עבר עליהם, וכמה גורלי היה כל צעד שהם החליטו לעשות או לא לעשות.

בביתנו, אחותי קלרה החליטה למצוא לה מקום מסתור. היא מצאה קשר אל בחור, שהיה מוגדר לפי הקריטריונים של הגרמנים כ"חצי יהודי", ושהיה חבר במחתרת. הוא סידר לה ניירות מזויפים מתאימים, ומצא בשבילה משפחה בעיר דן-האג, שהייתה מוכנה לקבל אותה. משפחה זו הייתה פרוטסטנטית ואדוקה ביותר, והבעיה שאחותי הועמדה בפניה בתקופת התחבאותה הייתה **של לחץ בלתי פוסק להתנצר**. במקרים רבים נשא לחץ זה פרי, וידועות הטרגדיות הרבות שנבעו מכך לאחר מהלחמה. אולם אחותי, שהייתה אז בת שש-עשרה, ובעלת אופי חזק והשקפות מגובשות, לא הייתה מוכנה להיכנע. הדברים הגיעו עד כדי כך, שהיא עזבה את בית מסתירה, והתחילה לנדוד ממקום למקום, בסכנה גדולה מאוד.

למזלה, אנשים אלה, שהיו אנשים טובים מאוד, וגם חסרי ילדים, אהבוה מאוד, והם החזירוה בהבטחה כי לא יציקו לה עוד. ואומנם אחותי הייתה אצלם עד סוף המלחמה, בימים קשים מאוד של רעב ומחסור, שבהם הם דאגו לה ככל יכולתם. אחרי המלחמה, כאשר נודע כי הורינו לא חזרו מן המחנה, הציעו לה להישאר איתם לתמיד. לאחר שאחותי לא קיבלה את הצעתם, אימצו אנשים אלה ילדה וקראו לה קלרה, כשם אחותי. הקשרים עימם נמשכים עד היום הזה.

לצורך מימון הכנת ניירותיה של אחותי, מכרה אמי חפצי בית שונים, ביניהם וילונות, מכונת תפירה ועוד. וכך הייתה כמובן מוכנה לעשות גם בשביל אחותי השנייה, לאה. אבל זו העדיפה בינתיים להישאר בבית, ולראות מה יילד יום. בסופו של דבר הלכה גם היא, לזמן קצר, להתחבא – אולם מקומה לא היה בטוח והיא חזרה הביתה. פרטים על פרשה זו עוד אזכיר בהמשך.

אבי היה שייך לאותם אנשים, אשר מעצם טבעם לא היו מסוגלים להרפתקה זו של ההתחבאות. וכאשר לא נלקחנו בין הראשונים, והתעוררו תקוות ראשונות באשר לסיום המלחמה, קיוונו כי נצליח "לסחוב" עד אז. וכאשר גם זכינו לחותמת מיוחדת בתעודת

הזהות, אשר ניתנה למאה ושבעים משפחות, ואשר הבטיחה "הגנה", עד להודעה חדשה, ולמרות שכמובן לא האמנו בשלב זה כבר לשום הבטחה – קיוונו שחותמת זו תצליח לדחות את הקץ, ואולי תשאיר אותנו עד לסוף המלחמה, בחיים...

אולם, כידוע – לא כך התפתחו העניינים.

המלחמה נמשכה עד אין קץ, והגרמנים המשיכו בשיטתיות בריקון אמסטרדם מיהודיה. וכך היה הסדר: בתחילת המלחמה נתפסו יהודים יחידים וקבוצות בפעולות עונשין ובפרעות מקומיות, ונשלחו למחנות. לאחר פיטורי כל בעלי המשרות הממשלתיות, נשלחו גם מהם למחנות. בינואר 1942 החלה הזמנתם האישית של יחידים ומשפחות להתייצב על מנת להישלח למחנות. וכאשר הזמנות אלו לא הביאו מספר מספיק של יהודים, על אף שהיו רבים שהלכו, מרוב פחד על מה שיקרה להם אם לא ילכו, וייתפסו – עברו הגרמנים לשיטה של לקיחה מן הבתים, בדרך שתיארתי לעיל בקשר לילדי כיתתי. וכאשר גם השלל שנלקח בלילות לא סיפק את המנצחים על המלאכה – או-אז הם עברו לשלב האחרון של המבצע, והוא: פוגרומים מרכזיים, בכל אחד מאזורי העיר, שבהם עדיין היה ריכוז של יהודים. בצורה זאת רוקנו במשך קיץ 1943 את שלושת הרבעים האחרונים של העיר, שבהם עוד ישבו יהודים, ובכך השלימו את הכחדת יהדות הולנד כולה – כאשר שאריות כל יהודי הולנד, מכל ערי-השדה והמקומות הקטנים, היו מרוכזות כבר אז באמסטרדם בלבד...

תחילה עלה הכוונה על הרובע היהודי הישן – במרכז העיר. אותו מרכז יהודי חם ותוסס, אשר על הזיכרונות מן החיים בו מתרפקים עד היום הזה אלה שהיו מספיק מבוגרים כדי לזכור את הדברים. אפילו לא-יהודים, שגרו בסביבה, זוכרים באהבה את ההווי המיוחד ששרר בו. ביום הפוגרום, שחיסל מקום זה לתמיד – נתלה על-ידי הגרמנים שלט במבואות הרובע: "הכניסה ללא-יהודים אסורה". זה היה ביום ה-20 במאי 1943.

בדיוק חודש אחרי זה, ב-20 במאי 1943, נחרץ גם גורלם של שני הריכוזים היהודיים האחרים, שעוד נותרו בעיר אמסטרדם. האחד במזרח העיר, אשר בו הקימו הגרמנים את **הגטו של יהודי אמסטרדם**, ואשר אליו הועברו היהודים מכל אזורי העיר האחרים, ובו היה באותו זמן עדיין ריכוז גדול של יהודים. והשני, באזור הדרום, בו גרה משפחתנו. את אירועי אותו היום, המר והנמהר – אני יודעת וזוכרת היטב, ויש באפשרותי לספר על כך, באשר אנחנו, באופן מופלא ובלתי מתוכנן, ניצלנו מהם.

באותו בוקר, ביום הראשון בשבוע, התעוררנו בבהלה בשעה מוקדמת מאוד – בסביבות השעה חמש בבוקר, שעה לפני תום העוצר הלילי, שבו אסור היה לעזוב את הבית – לקול רמקולים חזקים ביותר, שעברו ברחובות, והורו ליהודים להישאר בביתם!

מהר מאוד התברר, כי שעתנו הגיעה! נודע, כי הרובע כולו סגור ומסוגר בטנקים ובמכוניות ירייה – אין יוצא ואין בא! והגרמנים הולכים מבית לבית להוציא את היהודים. ואכן כל יושבי אזורנו היהודים, שעוד היו שם באותו זמן – הוצאו מבתיים באותו יום נורא...

שכנים לא-יהודים תיארו לאחר מכן באיזה אופן נעשה הדבר. הם ראו דרך חריצי חלונותיהם את כל חבריהם, מכריהם ושכניהם, בכל הגילים והמצבים – מובלים למקום ריכוז, מועלים על משאיות, ומוסעים לגורלם המר...

פוגרום זה מתואר בסרט "הכיתה". סרט זה עוקב אחר קורות הילדים שבכיתה הגן של אנה פרנק, ומחפש מענה לשאלה – מה עלה בגורלם. גן ילדים זה היה בקרבת ביתי, והילדים היהודים שלמדו בו גרו רובם באותה סביבה, והם ומשפחותיהם היו בין אלה שנלקחו מבתיים באותו יום, ה-20 ביוני 1943. תמונות שצולמו בעת התרחשות הדברים, שובצו

בסרט שהופק על-ידי אחת הרשתות של הטלוויזיה ההולנדית, והוצג מספר פעמים בטלוויזיה הלימודית הישראלית ביום השואה. וגם אני מצרפת בזה כמה תמונות כמו אלה שהופיעו בסרט – להשלמת תיאור הדברים.

ואנחנו, כיצד ניצלנו מגורל זה? ובכן, זה סיפור הצלתנו: בביתנו הייתה חנות, שנקראה "בית פלשתינה", לספרים יהודיים, סידורים, טליתות, תשמישי קדושה וכל צורכי החיים היהודיים. החנות נסגרה על-ידי הגרמנים שנה לפני האירוע המסופר בזה, בעצם יום חג השבועות תש"ב, כמנהגם לבצע פעולות בימי חג ומועד של היהודים. באותו יום הם באו, סגרו את דלת החנות, וחתמוה בשעווה! וכאשר הוקמה "המועצה היהודית", אותו גוף, **אשר לדאבון לבנו סייע כה רבות לגרמנים בפעולות החיסול של יהדות הולנד** – הוחרמה החנות, על מנת לשכן בה משרד של המועצה, ובה ישבו פקידים של המועצה. באותו יום של הפוגרום לא באו אנשי המשרד לעבודה, מה גם שהיה זה יום ראשון, יום שאין עובדים בו. אמי, כאשר נודע לה מה קורה בחוץ, ובחפשה פתח הצלה – עשתה את המעשה האחד, שהתבקש מעובדת קיום משרד זה בביתנו. היא סגרה את כל התריסים בחזית הבית, ושמה שלט גדול בזו הלשון: **המשרד סגור!**

שכנים שצפו במתרחש סיפרו אחר כך, כי לפני הבית נאספו כארבעים (!) גרמנים, שהתייעצו ביניהם אם לצלצל אם לאו. וראה זה פלא, הם החליטו לא לצלצל, כי כאן יש משרד, והרי הוא סגור.

נקל לשער את המתח, שבו היינו שרויים במשך שעות ארוכות כאשר ישבנו בחדרים האחוריים של הבית, מוכנים ליציאה, תרמילנו ארוזים לדרך. המתיחות הייתה ללא נשוא ממש, אני הקאתי מרוב התרגשות, ועד היום אני זוכרת את הפחד הנורא שנמצאנו בו במשך כל היום, בעת שהפוגרום נמשך בחוץ.

ושוב, אינני יכולה שלא לחשוב על מה שעבר באותן שעות על הוריי, שישבו שם איתנו, במתח ועצבים שקשה לתאר גדול ממנו, כשכל רגע יכולים היו לצלצל, לפרוץ פנימה ולקחת אותנו. ואומנם, נראה שהיה בסופו של דבר בכל זאת צלצול אחד, ואנחנו לקחנו את הסיכון, ולא פתחנו – והם הלכו מביתנו. ובאופן זה ניצלנו מפעולה זו, ובכך – מהליכה בטוחה להשמדה...

באותו יום עדיין הייתה איתנו אחותנו קלרה, שהתכוונה ללכת להסתתר, ושכל ניירותיה כבר היו מוכנים. והיות שהבאנו בחשבון, כי בכל זאת ניתפס, **החבאנו אותה במין מרתף שחפרנו לעצמנו מתחת לרצפת המטבח**, פטנט שהיה באותו זמן כמעט בכל בית, לצורך מטרות מסוג זה – כדי שלפחות היא תינצל תוכל ללכת למקום, שכבר הוכן בשבילה. ואומנם, כאשר סוף-סוף נסתיים המצוד, הגיע עוד באותו ערב, בסכנה גדולה – כי עדיין היה הסגר על כל האזור – הבחור, שדאג לה, והביא לה את ניירותיה. היא החליטה ללכת מייד למקום מחבוא – ולא לחכות יותר. וכך, למחרת יום הפוגרום, בשעת דמדומי ערב, נפרדה מאיתנו ויצאה מהבית. אני רואה אותה עדיין לנגד עיניי, הולכת בשביל מול הבית, לבושה במעיל סגול. הייתה זו הפעם האחרונה שראתה את ההורים, שלא חזרו מן המחנה. ומאידך, ההורים, לאחר שהלכו למחנה – לא שמעו יותר ממנה, ולא ידעו עד יום מותם מה עלה בגורלה של בתם זו.

אחרי אותו יום נורא של פוגרום, הפך האזור בשבילנו ממש למקום רפאים. בימים הראשונים לא העזנו לצאת כלל מן הבית. וכאשר בסופו של דבר בכל זאת מוכרחים היינו לצאת לרחוב, **נמצא יהודי מלשין** אשר מסר את דבר קיומנו לגרמנים. כתוצאה מכך, דפקו על דלתנו בליל ה-29 ביוני, בדיוק תשעה ימים אחרי הפוגרום, שני אנשים הולנדים. אחד מהם היה נאצי הולנדי, חבר הארגון הנאצי-סוציאליסטי ההולנדי, ה-N.S.B., והשני, כפי שהתברר אחר כך, היה אדם הגון יותר. אנשים אלה באו למעשה לקחת אותנו.

שוב עשתה אמי את מה שניתן היה לחשוב עליו בנסיבות הקיימות. ראשית, היות שחששנו מהסכנה המתקרבת, "עשו" אותי חולה בסקרלטינה, וזאת על-ידי צביעת כתמים אדומים על עורי באותם המקומות בגוף, המתאימים למחלה זו – אמצעי שהיה נפוץ מאוד באותם הימים, כאשר, משום מה, הגרמנים מאוד פחדו ממחלות מדבקות אלה.

בנוסף, הכינה אמי עוגות ומשקאות. והיה לה לכך תירוץ טוב, באשר היה זה יום הולדתו של אבי ז"ל. זה היה יום הולדתו ה-49 והלפני אחרון שלו. את יום ההולדת ה-50 והאחרון שלו הוא "חגג" במחנה.

אמי האכילה והשקתה את האנשים האלה, גם במשקאות חריפים, ואולי הצליחה אף לשכר אותם, בשמך השעות הארוכות שישבה ודיברה איתם, וכנראה נתנה להם גם כסף. ואומנם, אחרי דיבורים רבים, הם לקחו את תעודות הזהות של ההורים, ואותן קיבלנו בחזרה למחרת בבוקר, עם איזו חותמת "טובה" עליהן, ובזה ניצלנו גם מסכנה זו. באותו בוקר, לפני קבלת התעודות, נאלץ אבי ללכת לעבודה ברגל – כי השימוש בחשמלית, וגם באופניים, כבר אסור היה על היהודים – בלי תעודת הזהות בכיס. ואם ברחוב היה איזה גרמני עוצר אותו ושואל לתעודתו, לא היה עוזר כל הרצון הטוב של אותם אנשים.

אחרי פרשה זו, ברור היה שצריך להחליט מה לעשות בהמשך. ואז שוב גברה ההתלבטות בקשר לשאלה, האם לחפש מחבוא אם לאו. זכור לי מעמד, שבו בא אלינו אדם, אשר היה מוכן לקחת אותי למקום מחבוא. ואני רואה לפניי תמונה, שבה אנו יושבים בחדר המגורים שלנו, אמי, אותו איש ואני. אמי, אשר כנראה לא ידעה מה הצעד היותר נכון לעשות במצב שנוצר, ולא הייתה מסוגלת להחליט בעצמה – שאלה אותי ברוב ייאווה אם אני רוצה ללכת עם האיש הזה, ונתנה לי להחליט בדבר. אני אמרתי, שאני רוצה להישאר איתה, וכך היה. לא הלכתי. מי יכול היה לדעת מה יותר טוב לעשות?

אחותי לאה, במצב זה, שוב הייתה צריכה להחליט על גורלה, והחליטה ללכת להתחבא. היא מצא מקום אצל העוזרת שלנו, דבר שרבים עשו, באשר היה זה אצלם הקשר היחיד עם לא-יהודים. אולם במקרה של אחותי, המקום לא היה בטוח כלל, דבר שאומת אחרי המלחמה, כאשר התברר שאותה עוזרת, אפילו את החפצים שמסרנו לה לפיקדון לא שמרה. ואפילו תמונות – שאותן אי-אפשר לא לאכול, ולא למכור, ולעומת זאת לנו הן היו יקרות כל כך, והיו יכולות לשמש לנו מקור לנחמה אחרי אובדן ההורים והמשפחה – **גם לגביהן היא לא עשתה את המאמץ הקטן**, לשמור עליהן לפחות עד סוף המלחמה, אולי אנחנו נחזור. מובן שבאותו זמן אי-אפשר היה לדעת כל זאת, אבל עובדה היא כי אחותי לא הרגישה ביטחון בבית העוזרת. ולכן, כאשר קיבלנו אותה חותמת, שהבטיחה "הגנה", ולמרות שכאמור לא האמנו בה, היא החליטה, גם בעקבות החדשות המעודדות ששמענו ברדיו המחתרתי (הזמן היה קיץ 1943), לחזור הביתה. וכך יצא, שהיא הייתה בבית, כאשר בסופו של דבר לקחו אותנו למחנה, בדיוק שלושה חודשים לאחר אותו פוגרום באזורנו, שתיארת לעיל. ויש להניח שעובדה זו הצילה את חיי, כי לבדי לא הייתי מצליחה לעבור את החודשים האחרונים במחנה, כאשר שני ההורים כבר לא היו בחיים...

זמן קצר לאחר הפרשה עם האנשים שבאו לקחת אותנו, וקרוב לוודאי כתוצאה ממנה, קיבלנו הודעה **לעבור לגטו במזרח העיר**, אשר התמלא שוב באנשים חדשים, לאחר שהתרוקן מיושביו הקודמים בפוגרום הגדול שהיה שם בחודש יוני 1943.

התנאים בגטו זה לא היו כל כך מחרידים בהשוואה לגטאות בפולין וברוסיה. לא הייתה חומה מסביב, ובתחילה זכתה אפילו כל משפחה לדירה משלה, אם כי היו אלה דירות ישנות מאוד וקטנות מאוד. אולם מאחר שהגרמנים המשיכו באופן שיטתי להעביר לגטו כל יהודי שנודע להם על קיומו, הלכה הצפיפות וגברה מיום ליום, ככל שדחסו לגטו עוד ועוד אנשים מיותר

חלקי העיר והמדינה. יחד עם זה הלכו וגברו מיום ליום גם המחסור בכל דבר, והדאגה לעתיד.

אנחנו קיבלנו דירה קטנטנה לעצמנו, ברחוב קטן ושקט, וברצון היינו מוכנים לעבור שם את הזמן האחרון של המלחמה, לו רק נתנו לנו.

למרות הזמן הקצר שבו התקיים גטו זה, נוצר בו בכל זאת הווי משותף בין האנשים ששהו בו. במיוחד בא הווי זה לידי ביטוי כל ערב בין השעות שבע לשמונה, כאשר כולם יצאו לרחוב, לשאוף מעט אוויר – לפני היכנס העוצר לתוקפו. הנושא הקבוע של השיחות שהתנהלו גם היה החדשות מן המלחמה, והתקוות הטובות, שהלכו וגברו, שאולי בכל זאת נצליח להגיע בשלום לסוף המלחמה. תקוות, שלמגינת לבנו לא התגשמו כלל וכלל, כידוע...

מספר הילדים היהודים שהתקבצו שם באותם חודשים אחרונים לקיום ישוב יהודי רשמי באמסטרדם, הצדיק פתיחת בית-ספר יהודי במקום, לקראת פתיחת שנת הלימודים תש"ד (1943-1944) – ושוב, הגרמנים אפשרו זאת, בודעם היטב את תוכניותיהם.

בית-הספר נפתח ב-1 בספטמבר 1943, וב-29 בו חוסל סופית גם מרכז יהודי אחרון זה בהולנד. באותו לילה נלקחו מבתיהם כל היהודים שגרו אז באזור מזרחי זה של אמסטרדם, כאשר רובם משאירים מאחוריהם, פרט לכל רכושם, גם את כל המאכלים, שאותם הכינו בסיכונים ובמאמצים גדולים, לקראת ראש השנה שעמד בשער. כי לילה זה, ליל ה-29 בספטמבר 1943, היה ערב ראש השנה תש"ד.

את החג עצמו "חגגנו" בסופו של דבר במחנה וסטרבורק – Westerbork - תחנתנו הראשונה בדרך הייסורים.

וכך התחילה פרשת המחנות שלי, ושל כל אלה אשר היו יחד איתי שם ואשר רק חלק קטן מהם שרד, ונמצא ברובו איתנו פה בארץ. פרשה, שבשבילי נמשכה בדיוק שנה ותשעה חודשים. כי כשם שיצאנו מאמסטרדם באותו לילה של ה-29 בספטמבר 1943, כך חזרנו ונכנסנו בשעריה בליל ה-29 ביוני 1945.

* * * * *

עדותה של מרים בולה {לוי}

עדות

יהדות הולנד בשואה

מרים בולה (לוי) באה ממשפחה ציונית, דתית-טולרנטית. התחנכה בבית-ספר יהודי ממלכתי והייתה חברה בתנועת הנוער הציונית דתית – "זיכרון יעקב", באמסטרדם. לפני הפלישה הגרמנית להולנד, עבדה כמזכירה ב"וועד למען פליטים יהודיים". ארגון זה טיפל במהגרים היהודים שברחו מגרמניה הנאצית להולנד, עוד לפני פרוץ המלחמה.

אחרי הכיבוש הגרמני, עבדה במחלקה הסוציאלית של היודסה-ראט, אשר אליה סופח ה"וועד למען הפליטים היהודיים".

ביוני 1943 נשלחה לוסטרבורק, שם עבדה כמזכירה בבית-הספר היהודי במחנה.

בינואר 1944 נשלחה לברגן-בלזן לתקופת המתנה עד לביצוע "עסקת החליפין" – של יהודים בעלי סרטיפיקטים לארץ-ישראל כנגד טמפלרים גרמנים שהיו בארץ-ישראל.

ב-30 ביוני 1944 היא עוזבת את ברגן-בלזן עם הוריה ועוד כמאה יהודים והם מגיעים דרך גרמניה, אוסטריה, בולגריה לתורכיה – שם מתבצעת עסקת החליפין. משם דרך לבנון לארץ-ישראל ושהייה בת שלושה ימים במחנה המעצר בעתלית (בדיקה ביטחונית על-ידי הבריטים). היא עוזבת עם ארוסה, בעלה בעתיד, שיצא את הולנד ב-1938.

מרים מסרה את עדותה ב"יד ושם". הבאתי את תוכן קורות חייה מהילדות עד השלב שבו היא הועברה לברגן בלזן. להלן תוכן עדותה:

ש: תספרי לי משהו על עצמך. ת: שם המשפחה הקודם שלי הוא לוי.
ש: היום את בולה?
ת: כן. אני נולדתי באמסטרדם (AMSTERDAM) לפני המלחמה, והלכתי לבית-ספר יהודי כל הזמן. אבא שלי היה ציוני מובהק. לא היו גטאות באמסטרדם, אבל היו שכונות, שהיו שם הרבה יהודים. אני נולדתי בחלק מאוד עתיק של אמסטרדם, שם היו כמה יהודים, אבל לא הרבה. ומשם אנחנו עברנו לשכונה שהיו גרים בה גם גויים וגם יהודים מהמעמד הבינוני. אבי היה חבר בהנהלה של עסק מסחרי, ומצבנו היה טוב. אף פעם לא היה חסר לנו משהו – אנחנו לא היינו עשירים, אבל גם לא היינו עניים. יש לי עוד אחות.

ש: אתן שתי אחיות? ת: כן.
ש: היא גדולה ממך? ת: לא. היא צעירה ממני ב-6 שנים.

ש: הרובע בו גרתם באמסטרדם, היה רובע מיוחד ליהודים או רובע מעורב?
ת: זה היה רובע מעורב, אבל גרו שם הרבה יהודים.
ש: הבית היה דתי? הייתם דתיים בבית?
ת: כן. הבית היה דתי. לא חרדי, אלא כמו רוב היהודים בהולנד. היינו טולרנטיים (סובלניים). היו לנו ידידים לא-יהודים (גויים). אבי ניהל עסק, בו היו שני מנהלים מעליו

- שהיו יהודים, אבל היו גם הרבה לא-יהודים שעבדו בעסק הזה. אני הלכתי לבית-ספר יהודי.
- ש: גם בית-ספר יהודי? ת: כן.
- ש: היה קשור לקהילה?
- ת: לא. בית-הספר העממי וגם בית-ספר תיכון היו בתי-ספר מיוחדים. בהולנד היה כך שבבתי-הספר שלימדו בהם יהדות או נצרות היו מסובסדים על-ידי הממשלה. זה היה בית-ספר ממשלתי ונוסף לזה אנחנו למדנו מקצועות שקשורים ליהדות.
- ש: אבל היו שם גם תלמידים לא-יהודים?
- ת: לא, רק יהודים. אלה היו בתי-ספר של המדינה, לא של הקהילה.
- ש: ממלכתי.
- ת: כן. בית-ספר תיכון בו למדתי היה ממלכתי, ובנוסף לבחינות הבגרות, שעשינו כמו כולם, למדנו גם מקצועות יהדות. אבל לא הרבה.
- ש: האם המורים, היו כולם יהודים?
- ת: לא, לא כולם. בבית-הספר התיכון לא, כי למקצועות מסוימים לא היו מספיק מורים יהודים.
- ש: מי לא היו?
- ת: למשל, היה מורה לגיאוגרפיה, גוי, כי לא מצאו מורה יהודי. האיש הזה לא היה מורה יוצא מן הכלל, מורה בינוני. אנחנו לפעמים צחקנו ממנו, כי היו לו כל מיני ביטויים מיוחדים, והוא לא ידע שום דבר על יהדות, אבל במשך השנים התקשר מאוד לבית-הספר שלנו. אחרי המלחמה הוא נתמנה לפקיד גבוה במחוז מסוים בהולנד, אבל המשיך יום אחד בשבוע ללמד בבית הפר, כדי לשמור על הקשר. ועד עכשיו (וכעת הוא בן 85), הוא קשור לתלמידים. הוא ביקר כאן במסגרת קונגרס של ראשי ערים 'LOCAL AUTHORITIES'.
- ש: הוא היה ראש עיר? איזו עיר, את יודעת?
- ת: זו לא הייתה עיר, אלא מחוז, (GELDERLAND). הוא היה גר ליד ארנהם במרכז הולנד ונסע כל שבוע לאמסטרדם. בעת הקונגרס של ראשי הערים, אני עבדתי בשגרירות הולנד כאן, וראיתי שהוא בין המבקרים האלה. זה היה נדמה לי ב-1964, הוא הגיע עם המשלחת והיה גר במלון הנשיא קרוב לביתי. הלכתי לשם, ושאלתי אותו אם הוא זוכר שהייתי תלמידה שלו, והוא ענה שהוא זוכר אותי. מאז נעשה קשר בינינו. ואחר-כך הוא ביקר אצלנו אולי 10 פעמים ותמיד שמר על קשר עם תלמידי בית-הספר, שבו למדתי. גם בישראל יש כמה תלמידים, לא נשארו הרבה. ועד עכשיו הוא בקשר, מבקר, כותב וכשאנחנו נמצאים בהולנד, אנחנו תמיד מבקרים אצלו – זה מאוד מרגש.
- ש: אני למדתי בבית-ספר תיכון וסיימתי את הלימודים. והייתי פעילה בתנועת נוער ציונית. שם הכרתי את בעלי.
- ש: באיזו תנועת נוער היית?
- ת: של "המזרחי". הייתה "זיכרון יעקב".
- ש: את היית ביחד עם משה וולף?
- ת: כן.
- ש: ביחד באותה תנועה הייתם?
- ת: כן.
- ש: באמסטרדם?
- ת: כן.
- ש: הוא היה אחר כך גם מדריך?
- ת: כן. גם אני. כולנו היינו אחר-כך מדריכים. הייתי בגיל 16, לא ידעתי הרבה, אבל מספיק כדי להדריך קבוצה של צעירים יותר. אני לא הייתי בהנהלה הכללית של התנועה: זו הייתה תנועה גדולה מאוד.
- ש: איך הייתה הפעילות שלכם?
- ת: אנחנו למדנו עברית. היו כל מיני קורסים. אחד המדריכים שלי היה יוסף מיכמן, את בטח מכירה אותו, ממכון יהדות הולנד.
- ש: מה הוא לימד אותך היסטוריה או עברית?

- ת: עברית. ובעלי, שאחר-כך התחתנתי איתו, הוא היה בהנהלה הכללית.
ש: של "זיכרון יעקב"?
- ת: כן. הוא היה כמה שנים יושב ראש וגם חבר הנהלה של הפדרציה, ש"זיכרון יעקב" היה חלק ממנה.
- ש: היו לכם שיעורים בעברית?
- ת: כן, וגם היסטוריה ויהדות. "זיכרון יעקב" היה חלק של JEWISH YOUTH FEDERATION, זו הייתה תנועת נוער מכל הגוונים של היהדות, מ"השומר הצעיר" ו"מזרחי", לא דתיים ודתיים.
- ש: כל הזרמים של הציונות מה למדתם בדיוק בהיסטוריה?
- ת: היסטוריה ציונית בעיקר.
- ש: תולדות ההתיישבות?
- ת: כן. אנחנו גם למדנו ביאליק, ושרנו הרבה. הייתה פעילות רבה מאוד.
- ש: כמה שעות בשבוע הקדשת לפעילות בתנועה?
- ת: אנחנו היינו נפגשים בשבת ופעם נוספת בשבוע. לא היה לנו הרבה זמן, כולנו היינו בבית-ספר תיכון, אבל בכל זאת הייתה פעילות אינטנסיבית.
- ש: אני מבינה שהפעילות הזו הוגברה אחרי המלחמה?
- ת: אני לא הייתי בהולנד אחרי המלחמה.
- ש: ואחרי הכניסה של הגרמנים להולנד?
- ת: ניסינו, אבל זה היה מסוכן. קודם כל, היה אסור להיות בחוץ אחרי שמונה בערב, בגלל העוצר. אנחנו קיימנו תפילות בשבת, וזה היה מאוד מיוחד. אנחנו ניהלנו את התפילה בספרדית. בעלי הכניס את זה.
- ש: הוא מנצר ספרדי?
- ת: לא. זה היה המבטא שדיברו היהודים בפלשתיין, והוא אמר שאם אנחנו רוצים פעם לבוא לארץ-ישראל, עלינו להתפלל במבטא ספרדי, קודם התפללנו באשכנזית. ההעברה לספרדית עוררה סערה גדולה בקהילה, כי הרבנים לא הסכימו. היו מריבות גדולות אבל בכל זאת המשכנו. "זיכרון יעקב", משך הרבה לא-דתיים, שבאו לתפילה כי זה היה משהו רענן וחדש ואהבו את זה.
- ש: אתם שרתם בזמן התפילה? ת: כן.
- ש: גם מזמורים? ת: כן.
- ש: האם יש דמויות מתקופת התנועה, שאת שומרת איתם על קשר היום?
- ת: כן. די הרבה, כי דווקא חברים בתנועה הזו היו אלה שבאו הנה. חלקם באו הנה עוד לפני המלחמה. בעלי, למשל בא לפני המלחמה. וגם כמה חברים שלו ואלה שעברו את המלחמה, מייד אחרי המלחמה באו, לא היה להם מה לחפש בהולנד.
- ש: באיזה שנה בערך הגיע לארץ?
- ת: בינואר 1938. ואז אמרו שהוא משוגע. מפני שזו הייתה משפחה אמידה, לא היה חסר לו כלום בהולנד, לשם מה עליו לנסוע, אמרו – אבל הוא היה חלוץ, הוא למד בסמינר לרבנים באמסטרדם אבל לא רצה להיות רב או מורה בהולנד, אלא לעלות לארץ-ישראל ואין לו מה לחפש בהולנד והוא עלה.
- ש: הוא עבר גם "הכשרה"?
- ת: כן, זמן קצר. כאן הוא למד בסמינר למורים ובאוניברסיטה.
- ש: האם יש רעיונות, מחשבות של מורים או מדריכים, שאת מרגישה שהשפיעו על דרכך באופן מיוחד, על המוטיבציה שלך?
- ת: לרוב בעלי.
- ש: אבל הוא ב-1938 עלה לארץ-ישראל.

ת: כן, אבל זה כבר היה מגובש מאוד אצלי. אנחנו כבר היינו מאורסים, כבר התכוונו להתחתן. בעלי נסע בינואר 1938, אבל הוריי לא רצו שאני אלווה אותו, מפני שהוא עדיין היה תלוי בהורים שלו – הוריו שלחו לו כסף לשלם את לימודיו בסמינר למורים ובאוניברסיטה. כך קרה שאני נשארת בהולנד, אבל אחרי שנתיים הוא כתב שהוא הכין את הסרטיפיקט, כי מסוכן בהולנד. אנחנו בהולנד לא ראינו את זה – ראינו – אבל לא רצינו לראות.

ש: התעלמתם מן הסכנות הצפויות?

ת: אני דווקא, כן ראיתי את הסכנות. אני עבדתי במשרד שנקרא COMMITTEE FOR JEWISH REFUGEES, הפליטים היהודים מגרמניה. הייתי שם מזכירה, ואני שמעתי שם סיפורים.

ש: על מה שקורה בגרמניה בשנות ה-30?

ת: כן. ידעתי דווקא ודיברתי על זה בבית, וכל המשפחה שלי אמרה – "בחורה צעירה כמוך מספרת סיפורים כל כך שחורים?! היי יותר עליזה, המצב לא כל כך נורא, בהולנד זה לא יקרה". לנו לא היה מספיק כסף לקבל סרטיפיקט של "קפיטליסט". בעלי עלה כסטודנט והוא היה צריך לדרוש אותי, הוא עשה כך, ואני קיבלתי סרטיפיקט ב-10 במאי 1940.

ש: בדיוק כשהגרמנים נכנסו?

ת: כן, וחשבתי, שהכל אבוד ואני לא אסע.

ש: איך הייתה ההרגשה שלך שבדיוק ביום שקיבלת את הסרטיפיקט, נכנסו הגרמנים?

ת: אני הייתי מיואשת. לא ידעתי מה לעשות.

ש: מה חשבת שקורה, שזה ייקח הרבה זמן?

ת: אנחנו לא ידענו מה זו מלחמה. ב-10 במאי באמסטרדם, נפלה פצצה – לא קרה הרבה, אבל את זה לא ידענו מראש. אני חשבתי שיבואו אלפי אווירונים, יפילו פצצות. ואנחנו פה לא נחיה. וזה קרה באמת במרכז רוטרדם (ROTTERDAM). הגרמנים הפציצו את מרכז רוטרדם, וחלק גדול ממרכז העיר נהרס. באמסטרדם זה לא קרה, נפלה שם פצצה אחת בטעות, ולנו לא קרה כלום.

אחרי חמישה ימים נגמרו הקרבות, והלכתי לכל מיני חברות נסיעה, בתקווה שאצליח לעזוב את הולנד – לא הצלחתי. אני עבדתי אז בוועד למען הפליטים היהודים, ושם הייתה אישה שטיפלה בהגירה של היהודים הגרמנים. היו לה קשרים עם הג'וינט, ועם כל מיני גורמים, שיכולים היו לעשות משהו גם בשבילי. הצלב האדום וכו', אבל במשך כל המלחמה, לא הצלחתי לצאת.

ש: מה בדיוק הפעולות שעשית, היית בג'וינט, בצלב האדום?

ת: לא אני. המנהלת ניסתה בשבילי, כי לה היו קשרים.

ש: .. את ניסית להיעזר בצירות השבדית למשל?

ת: לא שמעתי על אפשרות כזאת, ואני חושבת שבהולנד שגרירות שבדיה בכלל לא הייתה מעורבת בעניין זה. יו"ר הג'וינט, נדמה לי ששמו היה שוורץ בא מאמריקה ועבר דרך הולנד לשווייצריה. אני פגשתי אותו בתחנת הרכבת ברוטרדם, ושאלתי אותו, האם הוא יכול לעשות משהו, סיפרתי לו שיש לי סרטיפיקט, ושאלתי אותו, האם האנגלים יתנו לי לבוא לפלשתיין. ביקשתי ממנו שייקח אותי לשווייצריה, לשם הוא נסע, אבל הוא אמר שלא היה יכול לעזור לי.

ש: וכך בעצם את נשארת? ת: כן.

ש: **הפלישה של הגרמנים הפתיעה אותך, או שהיית מוכנה, בעקבות המגע שלך עם הפליטים?**

ת: אנחנו ידענו שזה יקרה, אבל ברגע שזה קורה, זה בכל זאת משהו אחר. לא הופתענו, אבל ברגע שזה קורה – **זה שוק שאי אפשר לתאר.**

- ש: איפה בדיוק היית?
- ת: הייתי בבית. זה קרה בלילה שבין ה-9 ל-10 במאי. ישנתי ולא שמעתי כלום, לא אווירונים ולא כלום. אבי העיר אותי בבוקר יום שישי וסיפר לי שהגרמנים נכנסו.
- ש: זמן קצר אחרי שהגרמנים נכנסים להולנד, הם מפעילים חוקים אנטי-יהודיים. איך זה משפיע על החיים שלך בפועל בהולנד בשנים הראשונות?
- ת: זה משפיע מאוד. אבל זה הגיע לאט-לאט.
- ש: בהדרגה. ת: כן.
- ש: באיזו מידה השתנו אורחות חייך בעקבות הכיבוש של הגרמנים?
- ת: לאט-לאט הרבה דברים היה אסור לנו: היה אסור לנו להיות ברכבת, בבתי-קפה, בגנים ציבוריים ובכל מיני מקומות. נאסר עלינו לנסוע בתחבורה ציבורית בעיר. בכל מקום היית צריך להגיע רגלי, והיו מרחקים עצומים.
- ש: גם על אופניים אי אפשר היה לרכב?
- ת: כן. בהתחלה היה לי עוד מותר. מכיוון שאחרי שהכיבוש כבר לא באו פליטים מגרמניה, הצטמצמה עבודתי, מה שנשאר היה הטיפול באלה שכבר היו בהולנד. אחר-כך, כשהקימו הגרמנים את (JUDENRAT) - "JOODSE RAAD", נכלל ה-"JEWISH REFUGEE COMMITTEE" בתוך ה-"יודסה-ראט". וכשהתחיל הגירוש ב-1942, התפקיד הזה נתן לי הגנה מסוימת, כי הגרמנים קבעו בהתחלה לאנשים שעבדו ב-"יודסה-ראט", היו פטורים "לעת-עתה" "BIS AUF WEITERES" מעבודה בגרמניה, "ARBEITSEINRAL", זאת אומרת "הגירוש". היו לי גם יותר יתרונות, למשל, להחזיק את האופניים, וגם להיות ברחוב אחרי שמונה בערב, אבל אחרי כמה חודשים הרישיונות האלה בוטלו.
- ש: איזה פעולות מיוחדות עשית עבור הפליטים מגרמניה?
- ת: אני עבדתי במשרד, הייתי מזכירה למשל, עבור אלה שברחו מגרמניה והגיעו להולנד לפני המלחמה באופן בלתי לגאלי, הייתי צריכה לכתוב מכתבים למשרד המשפטים ההולנדי, כדי שהם יקבלו רשות להישאר בהולנד ולא יוחזרו לגרמניה.
- ש: בנובמבר 1938, ב"ליל הבדולח", פנה הוועד למשרד המשפטים כדי לקבל רישיונות כניסה ליהודים, 1,000 ויזות (רישיונות כניסה להולנד) נתקבלו. 1,000 ויזות היו מעט מאוד, כי קיבלנו אלפי מכתבים ממשפחות יהודיות בגרמניה שרצו לברוח, וגם מיהודים הולנדיים שביקשו כניסה להולנד בשביל קרוביהם בגרמניה. ה-COMMITTEE היה צריך לבחור ולקבוע עדיפויות לפי קריטריונים מסוימים, איזה משפחות יקבלו ויזה. ואני בתור מזכירה, כתבתי את הרשימות עם שמות של היהודים שהוועד הציע לקבלת ויזה מתוך המיכסה של 1,000, אז עבדתי יום ולילה.
- ש: כשאת כתבת, מה הסברת במכתב-בקשה כזה, איזה נימוקים עלו?
- ת: הנימוק הרשמי של שר המשפטים היה, שאנחנו צריכים להראות, שהיהודים הגרמניים היו בסכנת חיים. ואם לא הוכחנו את זה – הם לא קיבלו רישיונות וגם החזירו אותם לפעמים לגרמניה, אלה שכבר באו.
- ש: היו לכם שעות, שהייתם צריכים להיות סגורים בתוך הבית?
- ת: כן, אחרי השעה 20:00.
- ש: עד הבוקר בשעה 06:00?
- ת: עד 06:00 ולפעמים כשהייתה ראציה (=אקציה), או כשהגרמנים עברו דרך רובעי היהודים עם רמקולים ואמרו שליהודים אסור לצאת.
- ש: לפני המלחמה במסגרת הרובע היהודי, בו היו גם גויים.
- ת: זה לא היה רובע יהודי. הגרמנים קראו לזה רובע יהודי, רק מפני ששם היו מרוכזים הרבה יהודים. לפני זה, זה לא היה רובע יהודי.

ש: ואחר-כך לרובע הזה הם הכניסו יהודים מהפרברים של אמסטרדם?
 ת: ממקומות בכל הולנד. לפי מה שאני זוכרת, התחילו הגרמנים כבר בסוף 1941 להוציא את היהודים מכל הערים והכפרים בהולנד ולרכז אותם באמסטרדם אצל משפחות יהודיות ברובעים היהודים. כך היה לגרמנים יותר נוח לגרש אותם למזרח. אחרי הראציות הגדולות של מאי ויוני 1943, גם הרובעים היהודים התרוקנו כמעט כולם מיהודים. הרובע שאני גרתי התרוקן כבר בסוף מאי 1943, אז הייתה ראציה גדולה מאוד ורוקנו את הרובע הזה.

אבי וכל מי שהיה בביתי הועברו לווסטרבורק. אמי הייתה בבית חולים, הייתה צריכה לעבור ניתוח. בבוקר כשבאו הגרמנים ועברו ברחובות וצעקו ברמקולים, שכל היהודים צריכים להתכונן לטרנספורט, אמרתי לאבי "אני אלך אל אמא". אבי אמר לי שאסור לצאת לרחוב וכי אנחנו צריכים להתכונן לנסוע לווסטרבורק. אני בכל זאת הלכתי לאמי לבית-החולים, זה היה קרוב לביתי באותו רובע. שם היה המצב איום. כולם חשבו שיבואו הגרמנים לרוקן את כל בית-החולים. אני לא יכולתי לראות את אמי, כי ניתחו אותה – הם חשבו שאם ינתחו כמה שיותר אנשים, הגרמנים לא ייקחו את אלה שיהיו על שולחן הניתוחים.

ש: איזה ניתוח היא עברה?

ת: שד.

ש: היה לה גידול?

ת: כן. אני ניצלתי על-ידי גרמני. הייתי בבית-החולים הזה, פגשתי את הרופא, שהיה לגמרי מבולבל ואמר לי ללכת, כי כאן מסוכן. אני הלכתי, אבל גם ברחובות היה מסוכן מאוד, כי היו המון חיילים גרמנים, 0.0. ושוטרים שהיו צריכים להוציא את היהודים מבתיהם, ואני הלכתי עם הכוכב הצהוב, אני לא הורדתי את הכוכב, מדוע אני לא יודעת. ובא חייל אחד ושאל אותי "לאן את הולכת?" (בגרמנית) ואני אמרתי "אני הולכת לעבודה". (המשרד בו עבדתי היה לא רחוק משם). הוא אמר "אני אלך איתך" (בגרמנית). ומפני שהלכתי איתו לא תפסו אותי.

ש: האמת היא שתפסו אנשים גם ברחובות.

ת: נכון. אחר-כך בראציה השנייה ביוני, גם אותי תפסו ברחוב.

ש: רציתי לחזור לעניין היחסים בין הגויים ליהודים בשכונה בה גרת לפני המלחמה. האם היו לכם קשרים חברתיים בשכונה שבה גרת לפני המלחמה?

ת: מעט מאוד. עם השכנים הגויים מעט מאוד. עם היהודים גם לא עם כולם.

ש: מעניין אותי עם הלא-יהודים. יש ביטוי שאומר ש"האנטישמיות בהולנד מתחילה לאחר השעה חמש", כלומר שבזמן שיש פעילות מסחרית ועסקית, הכל מתנהל על מי מנוחות, הקשרים החברתיים הם מצויינים, אבל בערב, כשכל אחד מהם חוזר לבית, הוא לא מכיר את השני. האם היית מגדירה את זה כך?

ת: כן, זה היה בערך כך.

ש: כלומר לא היו קשרים חברתיים.

ת: לא. בעת הפלישה הגרמני למשל היה, מה שכאן נקרא "משמר אזרחי", גם יהודים השתתפו בזה. אבי הלך למשמר האזרחי, עם עוד מישהו, שכן, שהיה גוי. נשק לא היה להם, הם בכלל לא ידעו להשתמש בנשק, הם הלכו סתם. אנחנו גרנו במספר 29 והשכן הגוי ב-45, בחיים היומיומיים אחד לא ראה את השני. שניהם יצאו בבוקר מוקדם וחוזרים בסביבות שש מהעבודה – כך שאחד לא הכיר את השני.

אבי היה גר באותו בית 12 שנה והשני 15 שנה, והם לא הכירו אחד את השני. בין הנשים, שהיו כל הזמן בבית, היה קצת יותר קשר, הן אמרו זו לזו "שלום", "מה שלומך" אבל יותר לא. היו כמה שכנים יהודים, שהכרנו היטב, אחד היה חזאי, שכתב בעיתון ההולנדי, הוא היה ידוע מאוד, וגם אנחנו הכרנו אותו – אבל לא ביקרנו האחד את השני, כי הייתה לנו משפחה גדולה וידידים, לא דווקא השכנים.

- ש: **איך היו החיים בתוך הקהילה היהודית אחרי כניסת הגרמנים?**
 ת: אחרי שהגרמנים נכנסו, כבר לא היו חיים קהילתיים, כלומר במובן אחד כן, כי נאסר על היהודים לבקר בקונצרטים ובתיאטרון, ונדמה לי שבהתחלה הקהילה ארגנה אירועים תרבותיים. **אחר כך הכל עבר כבר ליודסה-ראט**, שם הייתה מחלקת תרבות לארגון פעילויות תרבותיות ברמה גבוהה מאוד, לקהילה כבר לא היה תפקיד. ומבחינת שירותי עזרה הדדיים, עזרה לאנשים שקשה להם?
 ש: זה הכל עבר ליודסה-ראט.
 ת: הכל בידי היודסה-ראט ולא הקהילה?
 ת: כן.
 ש: גם תחום התרבות ובתי-הספר, הכל בתחום טיפולו של היודסה-ראט?
 ת: כן. כפי שאני זוכרת.
 ש: **מי מינה את היודסה-ראט?**
 ת: הגרמנים.
 ש: הגרמנים קבעו מי יהיה ביודסה-ראט?
 ת: הם החליטו שהיושב ראש והמזכיר של הוועד למען פליטים יהודים, יהיו ראשי היודסה-ראט, והם יעמדו תחת הפקודות של הגרמנים.
 ש: זאת אומרת, שרובם היו אלה שטיפלו בפליטים הגרמניים?
 ת: כך היה בהתחלה.
 ש: לא לקחו פונקציונרים מהקהילה?
 ת: אחר כך נוספו גם אחרים.
 ש: האם הראציות היו מאורגנות? היו גם רשימות מאורגנות מראש, מי יוצא בכל משלוח, נכון?
 ת: **היודסה-ראט היה צריך לערוך רשימות**. בכל ערב באו הגרמנים אחרי שמונה, כשידעו שהאנשים היו צריכים להיות בבית, באו לבתים ולקחו את האנשים לפי הרשימה.
 ש: מה היו הקריטריונים של היודסה-ראט לקביעת הרשימה. הם ערכו רשימה, הרי עם ידעו שבערב יבואו להתדפק על דלתות היהודים, ולהגיד להם ללכת.
 ת: **זהו פרק מאוד עצוב**. היו שני יושבי ראש פרופ' דויד כהן ואברהם אשר. היו רשימות של חברי הקהילה, והיו "כהן", שהיה איש מלומד, ללא שום ספק, אבל גם יהיר ורודף כבוד. הוא חשב שהוא יודע הכל, והוא יחליט על מי להופיע ברשימות האלה.
 ש: לא רק הוא. היו כמה קריטריונים לקבלת פטור: ככל שהאנשים היו יותר חשובים לחיי היהדות בהולנד, רשמי זה היה ככה, אבל למעשה היה העניין מי מכיר את מי, את מי שאתה מכיר אתה אומר שהוא לא יכול להישלח לגרמניה. אתה אומר – הוא איש חשוב ולא יכול להישלח לגרמניה. בהתחלה, בהרבה מקרים זה באמת היה נכון, אחר כך כבר עמדו לפני היודסה-ראט אלפי אנשים, שכולם ביקשו לא להיות ברשימה, לקבל איזו משרה ביודסה-ראט, כי אלה שבהתחלה קיבלו איזו משרה, ואפילו אם זה היה תפקיד של שליח או אפילו משרה שלא הייתה כלל קיימת – הם קיבלו מסמך שהם עובדים ביודסה-ראט והם לא כלולים ברשימות הללו.
 ש: **כלומר, אלה שהלכו בהתחלה לטרנספורטים, היו אנשים ללא קשרים**. כל מי שהיה לו איזשהו קשר – הצליח להתחמק, אבל בסופו של דבר גם הם נשלחו. בכל זאת, כמה זמן נשאר בהולנד, הייתה לך עוד אפשרות להסתדר, כי בינתיים צמחו כל מיני ארגונים, שעזרו ליהודים להסתדר. לא כולם הצליחו, היו הרבה מאוד בוגדים. קרה שיהודים קיבלו כתובת של גויים שהיו מוכנים להסתיר אותם, ברגע שהלכו לשם, באה המשטרה ותפסה אותם. המשטרה הגרמנית וגם המשטרה הולנדית, שעבדה בשביל הגרמנים.
 ש: אבל לא כולם שיתפו פעולה?
 ת: לא הייתה להם הרבה ברירה.

ש: אני שמעתי שראש המשטרה של אמסטרדם התפטר ואל היה מוכן לתמוך.
 ת: היו כאלה, לא הרבה, מי שעשה דבר כזה כמובן היה חשוב בעיני הגרמנים. מצבנו היה גרוע במיוחד, מפני שגרנו באותו בלוק בתים שליד התיאטרון בו ריכזו הגרמנים יהודים לפני ששלחו אותם לווסטרבורק. **וכשלא היו מספיק אנשים לשלוח לגרמניה, נכנסו אנשי ה-ס.ס. לבתים בסביבה ותפסו את מי שהיו יכולים לתפוס.** אלינו הביתה באה המשטרה כ-19 פעמים לקחת אותנו. הצלחנו כמה פעמים להתחמק, אבל גם הוציאו אותנו כמה פעמים. במקום שריכזו את היהודים, שחררו אותנו על סמך תעודת היודסה-ראט (SPERR). פעם כשבאו לקחת אותנו מהבית, אחותי הסתתרה מתחת לערמה גבוהה של פחם. היה לנו בקומה העליונה מלאי של פחם לחורף, והיא ישבה מתחתיו, ובאו הגרמנים וגם ההולנדים, גם המשטרה ההולנדית.

ש: הם שיתפו פעולה בלית-ברירה?
 ת: לא הייתה להם ברירה. אבל היו כאלה שבאמת, עשו את זה בשמח הגדולה מאוד וכן כאלה שלא רצו. לא ראו את אחותי. הבית שלנו היה מלא פליטים הולנדים, אלה שבאו מחוץ לעיר, יהודים שהיו צריכים לעזוב את ביתם בעיר אחרת ולהיכנס לאיזה בית באמסטרדם. אנחנו קיבלנו זוג אחד בבית. כלומר, היו בבית שלנו חוץ מהמשפחה, סבתא אחת מצד אמא, דוד שבא עם סבתא, איש אחד שאשתו הייתה מנהלת בית יתומות, וכשבאו לקחת את בית היתומות היה נסעה עימן, והוא נשאר לבד.

אני הכרתי אותו והוא סיפר שאין לו לאן ללכת, שאין לו בית ולא כלום, כי הוא היה גר בבית היתומות. אז גם אותו קיבלנו. זוג אחד, שבאו מדרום הארץ, הוא היה סגן ראש עיר יהודי, שאבי הכיר אותו ממקום הולדתו. כלומר היו בבית שלנו כתשעה אנשים. בינתיים כבר הוציאו הגרמנים את הזוג מדרום הארץ, כך שכשבאו לקחת אותנו הם כבר לא היו. אז רק הייתה המשפחה שלנו ועוד איש אחד. אני אמרתי לגרמנים, שאנחנו לא נלך, רק אם ישאירו את אמא עם סבתא.

סבתא בת 84 ולא יכולה ללכת, היא באמת לא הייתה יכולה ללכת והם הסכימו. נותרנו רק אני אחותי ואבי. אחותי הייתה מתחת לערמת הפחם, אלה היו מהמשטרה הגרמנית. הביאו אותי ואת אבי למקום, איפה ריכזו את כל היהודים, אז זה היה בבית-ספר רחוק מהבית שלנו, אנחנו באמת השתחררנו, כי הגענו מאוחר, אבי ואני, אנחנו באנו בשתיים בלילה, אבל הטרנספורט הזה כבר נסע. זה היה מאוחר לטרנספורט הזה. חזרנו אחרי שש בבוקר ובאותו ערב, באחת בלילה צלצלו – אני תמיד ירדתי. אלה היו שני אנשי המשטרה, ואמרו "אנחנו באים לשתות יין".

בערב הקודם ראו שיש לנו יין לקידוש, לא הייתה להם בושא. אנחנו היינו עייפים כי כל הלילה לא ישנו, באים באמצע הלילה, כל צלצול, כל צעד ששמענו ברחוב, גרם לנו דפיקות-לב, כי הרי אף אחד לא נמצא ברחוב אחרי שמונה בערב. כל צעד ששומעים – זה פחד, כי זה חיילים גרמנים. צייד יהודים.

ש: יש לך איזה אפיזודות נוספות שאת זוכרת, על אנשים הולנדים ששיתפו פעולה עם הגרמנים, פעולות מיוחדות של פאשיסטים, פעולות מיוחדות של שיתוף פעולה של סתם אנשים ששנאו יהודים, סתם אנטישמים?

ת: רק דבר אחד, אני לא יכולה הרבה לספר על זה. בסוף מאי, כשהוציאו את כולם מהבית שלנו, אני לא נתפסתי, אבל אני לא יכולתי לחזור לביתי, כי הבית היה סגור. הוציאו את כל הרהיטים ולקחו וסגרו את הבית.

ש: לאחר שלקחו את אביך ואחותך.

ת: כן. סגרו את הבית ושמו חותמת. אני בכל זאת נכנסתי. אחר כך הייתי צריכה לעבור לרובע יהודי אחר, כפי שכבר סיפרתי קודם, המקום שבו רוכזו כל היהודים שהיו צריכים לעזוב את בתיהם. וזה היה בחלק אחר, במזרח העיר. אני קיבלתי שם דירה.

ש: ממי קיבלת?
 ת: מהיודסה-ראט. הייתה מחלקה אחת שדאגה לאלה שלא הייתה להם דירה. ואני הייתי עוד עם אמי, שכבר החלימה בבית-חולים. זה היה קשה מאוד. כשבאתי אחרי הניתוח לבקר את אמי, לא יכולתי לספר לה שאבי ואחותי כבר לא באמסטרדם. אני אמרתי שאסור להם לצאת מהבית. רק אחרי שהיא קצת התאוששה, הייתי מוכרחה לספר לה. קיבלתי את הדירה ברובע השני, וריהטתי אותה (בחשאי הוצאתי כמה רהיטים המדירה שלנו וחברים עזרו לי להוביל אותם לדירה החדשה). גרתי בדירה הזו עשרה ימים. אז הייתה ראציה בחלק הזה. אני יצאתי, כי חשבתי ללכת לבית-החולים לאמי שאז עוד הייתה שם, ואז תפסו אותי. הדירה שלי הייתה בבניין שגרו בה רק גויים. כלומר, הוציאו כבר את היהודים שגרו שם, אבל יתר הדיירים היו גויים שנשארו.

ל-0.0. שבו לקחת יהודים לא היו רשימות, הם באו לחפש אם יש יהודים. אני רק אחר כך שמעתי, שהגויים שגרו מול הבית, אמרו לגרמנים שייכנסו לבית – כי שם יש יהודים, לו לא היו אומרים להם, לא היו הגרמנים נכנסים (אני אומנם, כבר לא הייתי בבית, אותי הרי תפסו ברחוב). אלה היו משתפי-פעולה (COLLABORATORS). מקרה נוסף, הייתה לי דודה, שהייתה מנהלת גן ילדים לפי השיטה של מונטיסורי. זה היה משהו חדש. לשם הלכו רק ילדים גויים, לא היה אף ילד אחד יהודי. שמה היה לוי. היא הייתה אחותו של אבי, אבל היא הייתה רחוקה מאוד מהיהדות.

ש: מתבוללת?
 ת: קשה להגיד מתבוללת, היא הייתה...
 ש: אתיאיסטית?
 ת: גם לא. היא הייתה פילוסופית, כל מיני תיאוריות די גבוהות. היא הייתה ממש מלאך. הייתה לה משרה טובה מאוד והיא עזרה לכל מיני הורים של תלמידים, שהמצב הכלכלי שלהם לא היה טוב, היה ילד בגן הזה שלא היה כל כך בסדר מבחינה שכלית. היה לה קשר הדוק מאוד עם ההורים של הילד הזה, היא רצתה לעזור להם. היא עזרה, גם בכסף, בכל מיני דברים. אחרי שהגרמנים נכנסו להולנד, התברר שהאב היה פשיסט, חבר N.S.B. המפלגה הנאצית ההולנדית. אנשים אלה שיתפו פעולה עם הגרמנים.

ש: בוודאי, כמי שעבדה ביודסה-ראט, היית עדה לכל מיני לחצים שהופעלו על היודסה-ראט, על ידי כל מיני יהודים, שרצו לא להיכלל ברשימות?
 ת: עמדו שם אלפים.
 ש: היו לחצים שהופעלו גם עליך, שביקשו ממך לעזור?
 ת: כן, מהמכרים שלי. "את לא יכולה לעזור לי?!", "את לא יכולה לתת איזו משרה?!" – היה לי קשה מאוד. אבי היה בן אדם כל כך הגון, אם אפשר היה להגיד, יותר מדי הגון. המשפחה אף פעם לא קיבלה יתרונות, מפני שהוא לא רצה שיגידו, שהוא עוזר יותר למשפחה מאשר למישהו אחר. ואת זה אני ירשתי. באו כל מיני חברים ומשפחה, ואמרו "אולי את יכולה לעזור לי", דווקא מפני שהם היו המכרים שלי או המשפחה שלי – היה לי מאוד קשה לעשות את זה. אבל, חשבתי שאין שום סיבה לא לעזור להם – והרי כולם עושים כך. ואני רק מזיקה להם, אם לא אעשה את זה, ולא עוזרת בזה לאף אחד. כולם עזרו לקרוביהם. אני עשיתי את זה גם כן.

ש: אתם יצאתם בראציה של מאי-יוני 1943, המשפחה שלך.
 ת: אני ביוני נתפסתי, אבא ואחותי – במאי ואמא – בספטמבר. אלה היו הראציות האחרונות.

- ש: כבר ב-1941 היו גירושנים. מה את יכולה לספר לי על התהליך הזה? כל כמה זמן באו ולקחו לפי רשימות המוני יהודים, מאות יהודים?
- ת: הראציות ההמוניות לא היו לפי רשימות. אלא בדרך כלל באו לבתים אחרי שמונה כל ערב, לקחת את האנשים לפי רשימות, **הם קבעו מספר מסוים להוציא כל ערב**. אבל מכיון שלא היו מספיק יהודים ברשימות, והטרנספורטים לא היו מלאים, הם לא היו מרוצים, ואז סגרו רובע יהודי. הודיעו ברמקול שכל היהודים צריכים להישאר בבית, ובאו בבוקר לקחת את כל האנשים. הם הוציאו את כולם. רוקנו את הרובע, בו אני גרתי ב-26 במאי, רוקנו את כל הרובע וזה לקח כל היום. אז באו לווסטרבורק כמה אלפים.
- ש: כשהמשטרה באה עם הרשימות, או שתפסו אנשים ברחוב, האם היו להם אילו הוראות כתובות? האם פעם ראית פתק כזה, מה כתוב שם?
- ת: לא.
- ש: לא ראית שום דבר. הם פשוט נכנסו לבית ואמרו "אתם הולכים", ואיזו הוראות לא נילוו לעניין, לאן הולכים, למה הולכים, מה קרה?
- ת: בהתחלה באו לקחת אנשים שקודם קיבלו צו קריאה לעבודה. זה היה המכתב הרשמי.
- ש: **שכאילו נשלחים לגרמניה לעבודה?**
- ת: כן. אבל רוב האנשים לא הלכו – הם אמרו "שיבואו לקחת אותנו" – ובאמת באו לקחת אותם. אנשים שלא עברו המלחמה, לא מבינים שבהתחלה אנשים הלכו מרצונם, אחר כך, כשהתחילו להבין מה פירוש "צו לעבודה", אחר כך כבר לא הלכו. **אפילו סבתי בת ה-84 קיבלה טופס עבודה כזה**. בהתחלה הלכו כי חשבו שמדובר על עבודה וייתנו לנו לחיות. אחר כך ראו כבר שזה **רמאות**, ושברור שאישה בת 84 למשל – ותאריך הלידה היה כתוב שם – לא מסוגלת לעבוד. כל אחד קיבל צו קריאה כזה.
- ש: כשהגרמנים ראו שלא באים מרצונם, הם הלכו לפי הרשימה של צווי הקריאה, והוציאו אותם מהבתים. לפעמים היו שמועות שהגרמנים יבואו בערב לשכונה מסוימת, ואז היהודים ברחו לקרובים בשכונה אחרת. אנחנו היינו פעם בבית כעשרים איש, כי כמה קרובים שמעו כי בערב, יבואו הגרמנים לשכונתם, הם באו אלינו, כי חשבו שאלינו לא יבואו. ובאמת בערב הזה לא באו. ובדירתם כן באו. למחרת חזרו לדירתם.
- ש: **איך את מסבירה, שאנשים בכל זאת הלכו?**
- ת: ההולנדים היו רגילים לשמור על החוק. מה שאומרים לך אתה צריך לעשות. היהודים מפולנייה היו רגילים לרדיפות, אנחנו לא. אנחנו היינו רגילים לחוק וסדר, ומה שאומרים השלטונות, צריך לעשות.
- ש: היו בין ידידיכם כאלה שניסו להיעזר בצלב-האדום, בצירות השבדים, או סרטיפיקטים בשווייץ, כאילו לדרום אמריקה?
- ת: כן. ניתן היה לקנות כניסה לפרגוואי ואורוגוואי ואפילו פספורטים.
- ש: בעד כסף? ת: כן.
- ש: את זוכרת כמה שילמו על זה?
- ת: לא, אני לא יודעת. היו כל מיני רשימות. היו הרשימות של ווינטראוב (WEINTRAUB), יהודי שאמר שיש לו קשרים עם הגרמנים, ובאמת היו לו קשרים בהתחלה. היו רשימות של הוורמאכט (אנשים שעבדו בשביל הוורמאכט). היו רשימות של תעשיית היהלומים, תעשייה זו מפורסמת בהולנד אבל אז הם לא עשו תכשיטים, אלא עבדו לתעשיית המלחמה. ואלה שעבדו שם היו משוחררים. היו כל מיני רשימות, גם בעד כסף היה אפשר לפעמים להיות על רשימה כזאת.
- ש: הייתה הרשימה של פרידריקס.
- ת: הייתה גם רשימה של פרידריקס. אבל כל הרשימות האלה התפוצצו ברגע מסוים.
- ש: איך קראו לכל האנשים האלה **"שפר-יודן"**?
- ת: לא. בהולנד לא. לא היה לזה שם. המושג "שפר" היה נפוץ, אבל לא קראו להם "שפר-יודן", הרשימות הצטמצמו במשך הזמן, כי המלחמה נערכה כל כך הרבה זמן. אם

המלחמה הייתה נמשכת שנתיים, אז היו ניצלים הרבה יהודים. אבל זה נמשך הרבה יותר. וכל רשימה שחשבו, שיש לה ערך, היה לה ערך, אבל לזמן קצר מאוד. ברגע מסוים "התפוצצה", וכל האנשים שהיו ברשימה הזו – באו לקחת אותם.

ש: מה קרה עם אלה שהיו נשואים נישואי תערובת?

ת: היו משוחררים הרבה זמן.

ש: עד סוף 1943?

ת: אני לא יודעת. בסופו של דבר לקחו גם חלק מהם, חלק אחר הסתתר, וגם חלק גדול מהם ניצל. אני מכירה אנשים, נשואי תערובת שניצלו.

ש: האם מייד אחרי הכיבוש היו יהודים שהוחלפו עם גרמנים (כפי שאת הוחלפת, אבל יותר מאוחר)?

ת: מעט מאוד. אלו שהיה להם נתינות ארץ-ישראלית או אנגלית.

ש: יהודים שהייתה להם נתינות ארץ-ישראלית או אנגלית הוחלפו תמורת גרמנים שהיו בארץ-ישראל?

ת: כן. אני יודעת שקבוצה קטנה של נשים נסעו למחנה הסגר בויטל (VITEL), בדרום צרפת. והם היו נתינים אנגליים. המחנה הזה עמד בחסות הצלב-האדום והיה להם טוב שם. קבוצה אחרת נסעה לארץ-ישראל.

ש: את יודעת מי ארגן את זה, הצלב-האדום?

ת: הצלב-האדום. מהולנד נסעו רק 30-40 איש. גם התעשיין ואן-ליר, שמו נקרא מכון ואן-ליר. הוא היה עשיר מופלג. ברנרד ואן-ליר לא היה בהולנד בזמן המלחמה, אבל היו לו סוסים והוא קנה במטבע זר יציאה מהולנד לסוסים ולכמה אנשים.

אני מכירה אישה אחת שיצאה כך אבל אלה היו יחידים, כשלושה או ארבעה, לא יותר. אחר-כך הייתה הקבוצה שלנו, שהיו לנו ניירות ארץ-ישראלים. בהתחלה היו מעטים על הרשימה הזאת, אבל אחר כך רבים מאוד. הייתה רשימה ראשונה, שנייה, שלישית – נדמה לי עד 14 רשימות. כשכבר היינו בווסטרבורק נדמה לי בספטמבר 1943, "התפוצצו" כל הרשימות האלה, ורק הרשימה הראשונה והשנייה, נשארו בתוקף. כל האחרים נשלחו למזרח.

ש: לאן נשלחו?

ת: לגרמניה, לאושוויץ.

ש: כלומר לא הצליחו לצאת?

ת: אבל כל זמן שנמצאנו באיזה רשימה – בכל יום יכול לקרות משהו. גיסי, אח של בעלי, למשל גם היה ברשימה אחת.

ש: לאיזו רשימה הוא היה שייך?

ת: שלישית או רביעית.

ש: שבעלך שלח סרטיפיקטים?

ת: כן, אישור כניסה לפלסטינה. גיסי נשלח ב-20 ביוני לווסטרבורק, אבל הניירות שלו, התעודה שהוא ברשימה, נשארה באמסטרדם. הייתה מחלקה ביודסה-ראט שריכזה את הניירות. ואת המכתב שלו לא מצאו והוא הגיע לווסטרבורק בלעדיו.

אני פעם קיבלתי רשות לנסוע מווסטרבורק לאמסטרדם לשלושה ימים, כי אני עבדתי עם משטרת הזרים באמסטרדם. זו הייתה המשטרה, שלפני המלחמה הייתה צריכה להשגיח על הגרמנים-היהודים הפליטים שבאו. לראות אם יש להם רישיונות עבודה, ויזה וכדומה. הייתה מחלקה מסוימת, שקיימת גם עכשיו – משטרה לזרים, לא הולנדים. למשל, אם מישו נוסע עם פספורט ישראלי להולנד, הוא יכול להישאר שלושה חודשים בלי ויזה. אבל הוא צריך להראות את הפספורט בבית-המלון, כך שאם יישאר יותר משלושה חודשים, יבואו להתעניין מה הוא עושה בהולנד – וזה גם אז היה. ראש המחלה הזאת היה אוהד יהודים.

ש: הוא היה פרוטסטנטי או קתולי?

ת: פרוטסטנטי. הוא כתב מכתב לווסטרבורק, שאני צריכה לבוא לאמסטרדם, כי אני יודעת נתונים חשובים מאוד והוא צריך לחקור אותי. זה בכלל לא היה נכון, אבל הוא רצה לעזור לי ואני מאוד רציתי, כי אז אמי עוד הייתה באמסטרדם. קיבלתי רשות לנסוע לאמסטרדם לשלושה ימים.

גיסי ביקש ממני למצוא את האישור הזה, כי אין לו מסמכים אחרים שיגנו עליו. הלכתי למחלקה בידן-ראט, ביקשתי את המכתב, ואמרו לי שאי אפשר למצוא אותו. אמרתי, שאני מוכרחה להשיג את המכתב הזה, כי אין לגיסי הגנה אחרת מקודם. הוא היה מנהל מחלקת התרבות של היודסה-ראט, אבל זה כבר לא היה שווה בווסטרבורק. אני עמדתני שם עד שקיבלתי את המכתב הזה, הפכו שם הכל ומצאו. כשאני חזרתי, הוא כבר עמד ליד הרכבת בווסטרבורק והבאתי לו את המכתב. למחרת, קראו לו למשרד והודיעו שהניירות שלו כבר לא שווים ושהוא צריך לנסוע בטרנספורט הבא. והיה לו עכשיו המכתב שאני הבאתי, ולפי המכתב הזה הוא נשאר בווסטרבורק. ראש היודסה-ראט, ASSCHER, כתב מכתב לגרמנים, שבו הוא ביקש לשחרר מספר אנשים, ביניהם היה גם גיסי. אחר כך הוא חזר לאמסטרדם. זאת אומרת, שכל דיחוי היה שווה – יכול לקרות משהו למחרת, שיציל אותך.

איך בכל זאת, את מעריכה את מפעל היודסה-ראט?

ש: בהתחלה הם הצילו אנשים. אחר כך, אפשר להגיד שהם שיתפו פעולה. הם לא רצו לתת פעולה, אבל מעשה הם שיתפו. אנחנו היינו צריכים לכתוב רשימות, לפי הראציה הגדולה של ה-26 במאי, לילה קודם, (כמובן לא ידענו שתהייה ראציה). היה מרד במשרד היודסה-ראט, אנחנו אמרנו, שאנחנו איננו מוכנים עוד לכתוב את הרשימות הללו.

בין האנשים שעבדו שם, היו כאלה שהיו צריכים לרשום את הוריהם או את ילדיהם ברשימות הללו, והם סרבו לעשות כן. כשכחן ראה שזה המצב, הוא בא ואמר שהוא מבין אותנו, שאנחנו אנשים נבונים, אבל אנחנו צריכים לעשות את הרשימות, "כדי שלא יהיה יותר גרוע" – זו אגב, הייתה הסיסמה – ואם לא נעשה, יקרו דברים נוראיים. אני הייתי מאוד צעירה וביישנית והייתי איתו בקשר, אומנם לא הייתי המזכירה הקבועה שלו, אבל ישבתי בישיבות עם מזכירות אחרות. כשהייתי צריכה לכתוב דו"ח או כשהוא הכתיב לי מכתבים, כך הוא הכיר אותי. ואני שאלתי אותו אם הוא חושב שאם כן נעשה את הרשימות האלו, האם הדברים הנוראיים הללו לא יקרו. והוא ענה, שאני לא יכולה לדון על זה, רק הוא יכול לדון על זה. זה היה שטויות. גם הוא לא יכול היה לדון על זה – הגרמנים אפילו לא חיכו לקבלת הרשימות ועשו את הראציות ללא שום קשר עם הרשימות האלה.

ש: בכל זאת, יש כאלה שאומרים, שאפילו שהוא עשה את זה בלית-ברירה, עדיף היה שהוא לא ימסור את הרשימות.

ת: אינני יודעת.

ש: איך את מסתכלת על העניין מבפנים. אני יודעת שיש לך על זה גם ויכוח בתוך המשפחה, עם בעלך.

ת: אני חושבת, שאנחנו לא ידענו שזה ימשך כל כך הרבה זמן. אם זה היה קצר – אפשר היה להציל הרבה אנשים. ברגע שהתחילו הגירויים, ברגע זה היו צריכים מייד להפסיק את שיתוף הפעולה. בהתחלה הם עוד השיגו משהו, אשר וכהן.

ש: מה?

ת: דיחוי, גזירות שכבר הודיעו עליהם – דחו אותם. בהתחלה למשל היה כך שמחוסרי עבודה, היו צריכים לעבור למחנה עבודה, אבל אז באמת עבדו. עבודה קשה – אבל עבדו בהולנד.

אשר וכהן באו בטענה שהיהודים האלה לא רגילים לעבודה גופנית, ויהיה להם קשה, וצריכים קודם בדיקה רפואית, ובאמת הגרמנים הסכימו וזה דחה את העניין. בכל זאת שלחו את האנשים האלה למחנות בהולנד. הם הצליחו בכל זאת להשיג משהו, אחר

- כך כבר לא השיגו דבר, וברגע שהגרמנים אמרו שהיהודים יישלחו לעבודה בגרמניה – זה היה הגירוש – אבל כך הם ניסחו את זה – כשאנשים קיבלו צו לעבוד בגרמניה, אז היו צריכים להגיד, "בבקשה, תעשו את זה בעצמכם, אנחנו לא מוכנים יותר לשתף עימכם פעולה".
- ש: היו כאלה שהציעו לאשר ולכהן לא לשתף פעולה? ת: כן.
- ש: ומה הייתה התשובה שלהם?
- ת: הם לא נתנו תשובה. הם עשו מה שהם רצו. רק הם התקבלו אצל הגרמנים. הגרמנים לא דיברו עם אף אחד, פרט לאשר וכהן.
- ש: אבל מה היה ההסבר שלהם לזה שהם חייבים למסור את הרשימות?
- ת: הם אמרו – **וזו הייתה הסיסמה – כדי למנוע שיהיה יותר גרוע**. זה כל מה שהיה להם להגיד. יש ביטוי הולנדי שמשמעותו "אינטרס עצמי", שבסופו של דבר זה ישרת את האינטרס העצמי.
- ש: של היהודים?
- ת: כן.
- ש: של היהודים ככלל.
- ת: כן. הם לא היו בוגדים. הם האמינו בזה. זה פשע שהם האמינו בזה, אבל הם לא בגדו. הם לא עשו את זה גם לעצמם, אשר לא היה פחדן, הוא היה איש פשוט מאוד, (כנראה היה סוחר טוב), אבל לא פחדן. פתאום הגיעו הגרמנים למשרדו, והוא אמר "תיקחו אותי, אבל לכאן לא תכנסו" והם לא נכנסו, הם יצאו.
- ש: האם את יודעת מה קרה בסופו של דבר לאשר וכהן?
- ת: כן. הם חזרו. נדמה לי שהם נשארו בווסטרבורק. בווסטרבורק היה שלטון היהודים הגרמנים בעצמם. והם התנקמו באשר וכהן.
- ש: את מתכוונת ליהודים הגרמנים, כי הם שהפעילו את כל מחנה המעבר הזה בווסטרבורק?
- ת: הם שנאו את אשר וכהן. הם אמרו שהם היו הראשונים שגירשו אותם מאמסטרדם, שאשר וכהן היו האשמים בזה, וזה לא היה נכון.
- ש: ואיך הם נקמו?
- ת: אשר וכהן היו שם דבר. כולם פחדו לריב איתם, כי הם היו היהודים, שהיו בקשר עם הגרמנים. וכולם רצו מהם טובות. הם היו רגילים לכבוד בלתי מוגבל. ושם במחנה נתנו להם להרגיש שהם זבל... בסופו של דבר, נדמה לי, אני לא בטוחה, שהם נשארו בווסטרבורק. **אחרי המלחמה עשו להם משפט. אשר נעלב מאוד, כל כך האמין בצדקתו, והם הפסידו.**
- ש: אשר וכהן?
- ת: כן.
- ש: מי תבע אותם במשפט?
- ת: נדמה לי, הקהילה היהודית. אבל אני כבר לא הייתי אז בהולנד. אני יודעת שהיה להם משפט, אבל אני לא יודעת בדיוק איך זה היה. אחר כך, ביקר כהן בישראל, היה לו בן כהן, שאני הכרתי. וסיפר לי שאביו יבוא. אני אמרתי לבעלי, שבזמן שלכהן היה השלטון, אני הייתי זקוקה לו, ועבדתי איתו. **ואני יודעת שהוא לא היה בוגד. הוא חשב שהוא יודע את הכל – וזה היה פשע – אבל הוא האמין במה שהוא עשה.** ועכשיו הוא כל כך מושפל, אם הוא רוצה להתקבל אצלי בבית – אני מוכנה להזמין אותו (היו הרבה אנשים שלא היו מוכנים לקבל אותו). הוא בא לביתי, וישב אצלנו ואז הוא אמר **"לו הייתי צריך לעשות את זה עוד פעם – הייתי עושה אותו הדבר"**. אנחנו נבהלנו ממש. אבל הוא היה מין בן אדם שחושב, שמה שהוא עושה זה הנכון.
- ש: אם היית בפנים, היית בישיבות, כתבת פרוטוקולים, כתבת מכתבים, איך באמת התקבלו ההחלטות הגדולות. מי היו האנשים, הצוות?
- ת: היה צוות של היודסה-ראט, אבל ההחלטה הייתה של כהן.
- ש: כלומר ההחלטה הייתה של שניים, של אשר וכהן?

- ת: כן. אבל מי שבאמת החליט היה כהן. כי אשר עשה מה שכהן אמר לו לעשות.
ש: איך את מסבירה את זה, מכיוון שכהן היה אינטלקטואל, או מכיוון שהוא היה ראש היודסה-ראט?
ת: מכיוון שהוא ידע לשלוט, הוא והיה כפי שסיפרתי. מישהו אחר במצבו, לא היה אומר, אחרי המלחמה, אחרי שעשו לו את המשפט, אחרי שהרבה אנשים לא רצו לדבר איתו – שמה שהוא עשה היה טוב.
ש: היו פה עוד אנשים מהולנד אצלך בבית, כשהוא ביקר?
ת: לא, הוא היה עם הבן שלו.
ש: הוא ובנו ואת ובעלך, ישבתם ושוחחתם על התקופה?
ת: כן.
ש: מה הבן שלו אמר?
ת: **הוא התבייש על אביו.** הבן שלו חולק על אביו, אבל בכל זאת הוא לא רצה להעליב אותו. מה שקרה בהולנד קרה בכל ארצות הכיבוש. ב-1942 נדמה לי, באו שני אנשים מפראג, פרידמן ואידלשטיין. EDELSTEIN היה ראש מהידן-ראט בפראג ופרידמן מווינה. הם היו צעירים ציוניים.
- אני פגשתי אותם במשרד, הם באו לדבר עם כהן ועם אשר. הם כנראה הכינו את הגירוש ההולנדי, לפי הדוגמה שהייתה בצ'כוסלובקיה – כך אני הבנתי אחר כך. הם עמדו תחת הפקודה של ה-0.0.0. הגרמני. היו צריכים לדווח כל שלוש שעות על איפה הם נמצאים. הם נספו בטרזינשטאט. אידלשטיין היה הגיבור של טרזינשטאט, כך אני שמעתי, הוא היה בן אדם מאוד נחמד, אבל הם עשו בדיוק מה שכהן ואשר עשו בהולנד. זה כנראה איך שהוא בטבע האנושי, כך אני רואה את זה. אנחנו עכשיו מדברים על זה בדיעבד, כשאנחנו יכולים לראות את התוצאות של מה שקרה, לאן זה הולך, אבל אנחנו בכלל בהולנד, שהיא ארץ שקטה, גם במלחמת העולם הראשונה לא הייתה לה מלחמה. היהודים חיו שם בשקט, שמרו על החוק, וכל ההולנדים גם כן. ואחרי המלחמה רואים את זה אחרת, אבל אז לא ידענו מה שיהיה.
- ש: **כלומר, לאור התנאים של התקופה, את לא היית אומרת, שלא צריך היה לשפוט אותם בחומרה.**
ת: אני חושבת שלא. אני כל הזמן אומרת, עכשיו אנשים יכולים לדבר כך, אבל אז זה היה דבר אחר. ולו המלחמה לא הייתה לוקחת שנים, אחרי שנה כבר חשבו שזה סוף המלחמה. אנחנו היינו בתוך זה ולא דיברנו בריאליות, אומנם, אני לא חשבתי שזה ייגמר כל כך מהר, אבל התקווה בכל זאת הייתה קיימת. לא יכולים להאמין שזה ייגמר במוות. לא יכולים לחשוב על זה.
- ש: אני מבינה שאת אשר וכהן פגשת בווסטרבורק אחר כך?
ת: כמעט שלא.
ש: לא הי הלך מגע איתם שם?
ת: לא. שם לא היה לי מגע איתם. היה לי קשר עם המנהל הישיר שלי, שגם הוא היה חבר ביודסה-ראט, הוא היה ממונה על היהודים-הגרמנים, איתו היה לי קשר והוא גם נספה. את אשר וכהן כמעט שלא פגשתי בווסטרבורק, אולי רק פעם אחת.
- ש: **בעצם ב-1943 לא היה לכם מושג ממשי, שווסטרבורק היא בעצם רק נקודת מעבר?**
ת: ידענו.
ש: וידעתם מה קורה לאלה שנשלחים למזרח?
ת: כן ידענו.
ש: היו שמועות שיהודים נשלחים למוות?
ת: כן, היו שמועות ואיך שהוא האמנו לזה, אבל לא רצינו ולא יכולנו להאמין בזה. אבל ידענו בכל זאת.

- ש: השמועות הגיעו?
 ת: כן.
 ש: את זוכרת מתי התחלתם לשמוע שבעצם מי שמגיע למזרח, לא בטוח שייצא משם חי?
 ת: הייתה ראציה ב-1941, הייתה שביתה באמסטרדם, אני לא זוכרת בדיוק למה הייתה, הייתה איזו פקודה של ה-0.0. וההולנדים לא עשו מה שהגרמנים רצו. לקחו מאתיים גברים צעירים, תפסו אותם ברחוב שבת, אני ראיתי את זה, הייתי במקרה במקום, ושלחו אותם למאוטהאוזן, ואחרי כמה שבועות הגיעו גלויות, שהייתה להם דלקת ריאות או התקף לב או שירו בהם כשרצו לברוח (AUF DER FLUCHT ERSCHOSSEN), כולם מתו.
 ש: זה היה ב-1941?
 ת: נדמה לי שב-1941. ואחרי הראציה הזו, קרה משהו שבאף ארץ לא קרה – פרצה שביתה כללית של ההולנדים.
 ש: זה היה אחרי ההתנגדות של ה"קנוק-פולחן" (KNOCKPLOEGEN)?
 ת: זה היה בתגובה על הראציה.

[3]

* * * * *

יהודים מגורשים ממחנה וסטרבורק

מחנה וסטרבורק

וסטרבורק היה מחנה מעבר ליהודים לפני שליחתם למחנות ההשמדה במזרח. שם המחנה הרשמי היה : מחנה המעבר המשטרתי ליהודים וסטרבורק
Polizeiliches Judendurchgangslager Westerbork

המחנה ממוקם בצמוד לכפר הזעיר וסטרבורק בחבל דרֶנְטֶה, הקרוב לגבול גרמניה-הולנד בחלקו הצפוני. בהולנד היה מחנה מעבר נוסף הנקרא ווקט, הנמצא בדרום הולנד.

במחנה וסטרבורק ריכזו את זרם הפליטים היהודים שנמלטו מגרמניה הנאצית מבלי לקלוט אותם ביישובים הולנדיים. בצעד שנועד להתחבב על גרמניה, סגרו ב-15 בדצמבר 1938 שלטונות הולנד את הגבולות בפני הפליטים, ובכך סימנו אותם כאזרחים זרים לא-רצויים. בפברואר 1939 הוחלט על הקמת המחנה, שבו יכלאו הפליטים.

הגרמנים השאירו את רוב משימות ניהול המחנה בידי מנהלים יהודים, בעיקר יהודים יוצאי גרמניה, כמו כן התקיים במחנה כוח משטרה יהודי, שמחציתו יהודים גרמנים ומחציתו השנייה יהודים הולנדים. במחנה התקיימו אירועי תרבות ואמנות, והיה בו בית חולים גדול ובית מרקחת. בדרך כלל לא שרר מחסור במזון, כי המנהל האזרחי ההולנדי דאג לכך, וכן היה למחנה תקציב משלו, שהתבסס על כסף ורכוש שהוחרמו מן האסירים.

מקריאת העדויות הינך למד, כיצד הגרמנים הונו את היהודים הכלואים במחנה. הם איפשרו להם לקיים אורח חיים רוחני סביר ובנוסף לכך אמרו ליהודים שהם יוצאים לעבודה במזרח. כך "הרדימו" את היהודים. במקביל ל"חיי השגרה" בוסטרבורק, מדי יום שלישי יצאה רכבת משא ועליה קבוצה גדולה של אסירים דרך אָסן, חרונינגן ותחנת הגבול נְיוֹסְכֶנְס לכיוון המזרח, בדרך כלל לאושוויץ וסוביבור.

משך המסע היה כשלושה ימים. את רשימת המשולחים הרכיבה בדרך כלל ההנהלה היהודית. בימי שלישי, שבהם הקריאו את הרשימות, הפכו לימי סיוט עבור תושבי המחנה. עד הגבול ההולנדי טיפלו ברכבות צוותי חברת הרכבות ההולנדית, וממנו צוותים גרמנים. בסך הכול שולחו בשנים 1942-1944 יותר מ-102,000 יהודים ברכבת מוסטרבורק. רק 5,000 מהם חזרו.

בין הקורבנות המחנה הייתה גם אנה פרנק, שהייתה כלואה בוסטרבורק מ-7 באוגוסט ועד ה-3 בספטמבר 1944, לפני שנשלחה לאושוויץ ומשם לברגן בלזן, שם מתה מטיפוס קצת לפני שחרור המחנה.

המשך עדותה של מרים בולה (לוי) המתאר את קורותיה במחנה ווסטרבורק

- ש: **ביוני 1943, את יוצאת לווסטרבורק, איך הייתה הדרך לשם?**
 ת: הדרך הייתה לא כל כך נורא. היה יום חם מאוד ואני נתפסתי ברחוב. העבירו אותי לאיזה מוזיאון ושם הצטרכתי לעמוד, ואחרי כמה שעות נשלחתי למקום, בו רוכזו כל מי שנשלחו. שם הייתה רכבת בהמות, היה כתוב בקרון בו ישבתי – שישה סוסים – אנחנו היינו בקרון אחד כשמונים – מאה אנשים. היה חם מאוד. ישבנו על הרצפה. זו הייתה נסיעה של כארבע שעות. זוהי בעצם נסיעה של שעה, שעה וחצי, אבל הרכבת הייתה ארוכה ואיטית. נסענו לשם – אני הייתי צעירה, זה לא היה נעים, אבל לא קרה לי שום דבר מזה.
- הגענו בלילה לווסטרבורק, והיינו צריכים לעבור שם על שורת פקידים כדי להירשם ולמסור את המסמכים שהיו לנו. אני הייתי "מאושרת" שהגעתי לווסטרבורק, זה מוזר לומר.
- באמסטרדם היה גיהנום, כל הזמן היו רדיפות, צייד בני-אדם. לא היית יכולה להיות בטוחה רגע אחד. כל רגע יכול היה להיכנס ס.ס. ולקחת אותך. ובוסטרבורק, כבר אין מה לעשות. לא צריך לרדוף אחרי "שפר" (פטור). באמסטרדם מאוד דאגתי לאבי, שהיה סוחר, הוא לא היה עסקן, שמטעם זה יכול היה לקבל "שפר". הוא היה אומנם עסקן בתנועה הציונית, אבל זה לא היה שווה הרבה.
- ש: **את מתכוונת לפטור או הגנה?**
 ת: כן. באמסטרדם היה מצב כל כך מתוח, שקשה לתאר. וזה קרה להרבה אנשים. אחר כך שמעתי מהרבה אנשים שהייתה להם אותה ההרגשה של כביכול שחרור. באמסטרדם בלילות אני לא הלכתי לישון, כלומר הלכתי לישון, אבל עם בגדים, וכששמעתי משהו הייתי כבר מחוץ למיטה. כשהגעתי לארץ, לקיבוץ, אם שמעתי בחוץ איזה רעש, עמדתי ליד המיטה, רק אחר כך פקחתי את העיניים. זה היה משהו איום. כשהייתי בווסטרבורק, אמרתי לעצמי, עכשיו די, מה שיקרה - יקרה.
- ש: **עכשיו את כמו כולם?**
 ת: כן. גם מקודם הייתי כמו כולם.
- ש: **אגב, אני שמעתי את זה מהרבה אנשים.**
 ת: אחרי המתח הזה, ושכל רגע צריך לחשוב, האם יש מה לעשות או לדבר עם מישהו. לי היו הרבה קשרים, וכשקרה משהו, רצתי למישהו, שיעזור לנו. כשהאנשים היו אצלנו בבית, מהעיר בדרום, שבאו לקחת אותם – אז אני התקשרתי עם מישהו, שהייתה לו הרבה השפעה, כך חשבתי, הרבה כוח. הוא הי היהודי גרמני, איש הקשר בין הגרמנים ליהודים. ואמרתי לו שינסה להשפיע לעשות משהו. הוא באמת ניסה לעשות – לפעמים הצליח לפעמים לא. ובוסטרבורק, זה כבר לא היה. אני לא התאמצתי, לא חיפשתי קשרים, כשהייתי בווסטרבורק.
- ש: **כמה זמן היית בווסטרבורק?**
 ת: כחצי שנה.
- ש: **את יכולה לתאר לי את המחנה, אני שואלת את השאלה, כי פשוט מעניינת אותי ההתרשמות האישית של כל אחד.**
 ת: **היה שם בית ספר ואני הייתי מזכירה שם.**
- ש: **בבית הספר של ווסטרבורק?**
 ת: כן. כתבתי פתקאות. כל שבוע היו חסרים ילדים ובאו ילדים אחרים, כי כל שבוע היה טרנספורט. יום שני בלילה היה איום, ביום שלישי שלחו אותם. אף פעם לא ידענו מי ברשימה הזו. זה היה מתח עצום. ביום שלישי היו מוציאים ילדים אבל אז הגיעו טרנספורטים אחרים מאמסטרדם ובאו ילדים חדשים. העבודה בבית הספר הייתה מאוד משעממת. אני ממש סבלתי מהשעמום ולא ידעתי מה לעשות מרוב שעמום.

הייתי צריכה לקום בשש, ובעצם לא היה מה לעשות. רק במשך השבוע, כשהרכבת כבר יצאה, איך שהוא נכנסו החיים למסלול.

ש: איך פגשת את אביך ואחותך? איך פגשת אותם, המחנה גדול?
ת: המחנה היה גדול, אבל ידעתי באיזה צריף הם נמצאים, כי קודם, כשהייתי עוד באמסטרדם, שלחתי להם אוכל וחבילות. פגשתי את אבי באחד השבילים וכמעט שלא הכרתי אותו. אבי היה תמיד בחליפה וכובע, כבורגני. ושם הוא היה מרושל מאוד, הם יצאו עם מעט בגדים מהבית. הוא עבד עבודה גופנית.

ש: מחוץ לווסטרבורק?
ת: לא. בתוך המחנה, הוא היה צריך להעביר במריצה חתיכות אדמה ואבנים.
ש: בשביל מה, כבישים?

ת: אני לא יודעת בשביל מה. העבודה הייתה לו קשה. כי הרי הוא עבד במשרד כל חייו. הוא לא היה נראה טוב – אני לא ראיתי אותו חודש ימים והוא היה נראה זקן יותר בעשר שנים. הוא היה מרושל. אני ממש נבהלתי. אחותי נראתה כרגיל, היא צעירה ממני. היא ניסתה לדאוג לאבי, אבי היה מאוד אהוב בין תושבי הצריף שלו, ואיך שהוא גם השתתף בחיי התרבות בצריף. ניסו לעשות משהו.

ש: הוא גר בצריף עם אחותך, או שהיא הייתה עם הנערות?
ת: היא הייתה בצריף של נשים, אבל הם נפגשו. שם, בשעה שמונה בערב היו צריכים להיות כל אחד בצריף שלו, אבל במשך היום הסתובבו. רצינו להישאר בווסטרבורק בכל מחיר, זה א היה כל כך נורא. מה שהיה נורא היו הטרנספורטים.

ש: גם אחרים אמרו לך את זה?
ת: כן.

ש: היה מנהל המחנה, שלזינגר?
ת: **הוא היה יהודי, אבל התנהג כמו גרמני. הוא היה חי כמו מלך, עם עבדים, משרתים ומשרתות.**

ש: אבל גם לפונקציונרים יהודים היו חיים נוחים יותר, למשל שלזינגר, היה לו בית?
ת: כן.

ש: ...
ת: הם התנהגו כמו גרמנים.

ש: **היהודים הגרמנים שהיו הפונקציונרים בווסטרבורק, כל בעלי התפקידים היו יהודים גרמנים?**

ת: כן. הם היו הראשונים שהיו שם. הגרמנים יכלו לדבר איתם, כי הם ידעו גרמנית והם נתנו להולנדים להרגיש, שעכשיו הם השולטים.

ש: איך הייתה מערכת היחסים?
ת: **שנאו את היהודים הגרמנים כי הם שלטו בהולנדים.**

ש: יש איזה אפיזודות מיוחדות שאת זוכרת במערכת היחסים הזו בין היהודים הגרמנים השולטים לבין הנשלטים?

ת: כמעט ולא היה לי מגע איתם. אני עבדתי בבית-ספר. שם היה יהודי-גרמני שהיה ממונה על התרבות ועל ההוראה. הוא היה דווקא נחמד מאוד. שקט. לא נתן לי להרגיש שהוא גרמני. אבל היו כאלה שהתנהגו רע מאוד. למשל שלזינגר התנהג כמו גרמני, בכל המובנים. מגפיים מעור ומעיל העור והלך בתוך המחנה, כשכולם הצטרכו לפחד ממנו.

ש: איך היה המבנה של המחנה, לפי ההערכה שלך, כמה צריפים היו, כמה וילות היו?
ת: וילות לא היו בתוך המחנה אלא ליד המחנה, שם גרו הגרמנים. היו דירות והיהודים הגרמנים חיו בדירות. אלה היו דירות די צנועות, אבל בהשוואה למה שאנחנו גרנו, זו הייתה וילה. שלזינגר היה גר, אני לא יודעת בדיוק איפה, אבל אני מתארת לי בוילה. הפונקציונרים האחרים גרו בדירות, היה להם בית עם נדמה לי שני חדרים וגינה. אנחנו גרנו בצריפים ענקיים.

- ש: לא משפחות, אלא גברים לחוד, נשים לחוד, בני נוער לחוד?
ת: נשים וגברים לחוד.
- ש: כמה צריפים היו שם, את זוכרת?
ת: אני גרתי בצריף 65. אבל היו כ-80.
- ש: כמה אנשים היו בכל צריף?
ת: **800 אנשים, המון.**
- ש: בכל צריף 800?
ת: כן. היו שלוש מיטות ברזל אחת מעל השנייה מקום לעבור, כמעט שלא היה. היה צר מאוד. זה הי החצי רחוב, צריף כזה. היו גם צריפים יותר קטנים. אבי היה בצריף יותר קטן. הקטנים היו ישנים יותר. כשבאו הקבוצות הגדולות, אלפי אנשים בבת אחת, בנו את הצריפים הגדולים האלה.
- ש: אולמות?
ת: כן, אפשר לקרוא לזה אולם. אבל ליד המיטות כמעט שלא היה מקום. בכניסה היה מקום למנהלי הצריף בשני הצדדים. באמצע ובשני הצדדים היו שורות של מיטות מברזל עם מזרון קש, על שלוש קומות.
- ש: את קבלת בגדים, כשהגעת לשם?
ת: כן. הייתה מחלקה סוציאלית, בשביל אלה שבאו ללא כלום. היו הרבה אנשים שבאו עם ייתר מדי דברים, ואל היו יכולים לקחת איתם הכל, כשהוציאו אותם לטרנספורט מנהלי הצריף נתנו את זה למחלקה הזו ואני למחרת, מכיון שלא היה לי כלום, קיבלתי בגדים ושמיכות.
- ש: איך התארגנתם על הארוחות, היו מחלקים שהעבירו אוכל לכל צריף או שהיה חדר אוכל?
ת: כל צריף קיבל אוכל. בהתחלה מכיון שלא היה לי כלום – קיבלתי איזו קערה. ומנהלות הצריף חילקו את האוכל. אני לא בדיוק זוכרת. אנחנו אכלנו על המיטות, כי לא היה מקום אחר, היו רק כמה שולחנות בכל צריף.
- ש: איך קיבלתם את האוכל, מבושל, מישוהו בישל?
ת: היה מטבח מרכזי. אמי, שהגיעה בספטמבר הייתה צריכה לקלוף תפוחי-אדמה.
- ש: ואתם הלכתם למטבח המרכזי?
ת: לא. האוכל המבושל הובא לצריפים והם חילקו אותו. אני לא בדיוק זוכרת.
- ש: איפה היו השירותים?
ת: בקצה הצריף היו נדמה לי שני בתי-שימוש.
- ש: בסוף הצריף?
ת: כן. וזה היה נורא. כי היו רק שני בתי-שימוש לכל האנשים. במרחק מה מהצריף עמד מבנה של בתי-שימוש מרכזים. קרשים מעץ עם שתי שורות של חורים. ישבנו אחת על יד השנייה וגם עם הגב למישהי אחרת. אבל מתרגלים, אין ברירה.
- ש: היו מקלחות?
ת: בתוך הצריף היו ברזים.
- ש: היו מים חמים? ת: לא.
- ש: חיממתם מים?
ת: לא יכולנו.
- ש: איך התרחצתם בחורף?
ת: במים קרים וזה היה קשה מאוד. כי היית המערכת ברזים ומשני הצדדים היה מעין כיור ארוך, ושם הצטרכנו להתרחץ. אני אספר לך סיפור מאוד עצוב, כשעבדתי בוועד למען הפליטים היהודים היה קומיטה של גברות מאוד מכובדות, שבאות עם מעילי פרווה וכפפות, והן חילקו בגדים לפליטים הגרמנים. אבל גם הן, הגברות האלו נשלחו בסופו של דבר לווסטרבורק. ופעם אחת בלילה, הייתי צריכה לצאת, יצאתי למקום הרחצה, וראיתי את אחת הנשים הללו, כשהיא מסירה את הכינים מהכותונת. אני חשבתי על האישה הזו. שקודם באה לחלק בגדים לעניים. תמיד לבושה יפה, ועכשיו היא עומדת

שם, ומחפשת כינים על הכותונת שלה. היה נורא לראות את זה. אבל אין ברירה ומתרגלים. יודעים שמוכרחים להתרגל, ואיך שהוא צריכים לעבור את הזמן הזה. וכל עוד שזה לא יותר גרוע מזה – אז זה לא כל כך נורא.

ש: מה היה סוד הקיום שלך, מה עזר לך להחזיק מעמד?

ת: קודם כל, שאני ידעתי שהבחור שלי כאן בארץ. מצד שני, היה קשה מאוד, ... אני אמרתי לעצמי שאנחנו לא נעבור את זה, שאנחנו לא נחיה. אבל משהו בתוכי לא היה מוכן לקבל את זה. אומנם, כשחשבתי בשכל, ידעתי שאי אפשר לעבור את זה, זה ייגמר כך, שאנחנו נישלח למזרח וזהו. אנחנו לא ידענו בדיוק, שמענו על הגז, אבל לא היינו מסוגלים להבין ולהאמין כזה. כששלחו אותנו ל-B.B, כשנכנסנו למחנה. שם, אני חשבתי: "אני לא אצא מכאן. אני לא אחיה". אבל בכל זאת, אחר כך מתחילים שוב לקוות, אי אפשר אחרת. אולי, אם עכשיו זה קורה, חס וחלילה, היה אחרת, אבל אז הייתי צעירה ואי אפשר היה לא להאמין שעוד נצא.

ש: מה היה סדר היום, האם היה לך סדר יום אופייני מהבוקר עד הלילה?

ת: כן. קמתי בשש, אכלתי פרוסת לחם, הלכתי לבית-הספר וכאילו עבדתי שם.

ש: מה בדיוק עשית בעבודה?

ת: כתבתי פתקאות, כתבתי את תוכנית-הלימודים ושוחחנו, והיה לי משעמם, בעצם לא עשיתי כלום.

ש: עד איזה שעה זה היה כך?

ת: עד שש, נדמה לי.

ש: היה לך מגע ישיר עם התלמידים או רק עם הצוות?

ת: עם התלמידים לא היה לי הרבה קשר. לפעמים הם באו. כי אם לא הלכו לבית הספר היו צריכים לקבל פתקה. אני הייתי צריכה ללכת למקלחת חמה, נדמה לי שפעם בחודש קיבלנו מקלחת חמה. הייתי צריכה להתפשט מהר, לעבור למים החמים, ואז אמרו כבר "די מספיק" רק עוד שני רגעים, ויצאנו. ויצאנו. זה היה פעם בחודש, ואז מנהל משרד בית הספר הי הצריך לחתום לי על פתקה, שמותר לי לצאת לחצי שעה למקלחת. גם בתוך המחנה הייתה מין משטרה של יהודים גרמנים. ואם הם ראו מישהו ברחוב, הם מייד שאלו אותו אם יש לו אישור להיות ברחוב ברגע זה.

ש: כמה ילדים היו בבית הספר, יש לך הערכה כמה כיתות?

ת: אני חושבת שכמה מאות. זה היה בית-ספר עממי כמובן, ולא לימדו ברצינות, אבל העסיקו את הילדים.

ש: מסגרת?

ת: כן. היה מורה לזימרה (HANS KREIG), שמאוד אהב ללמד. היה לו כישרון מוזיקלי מובהק. הוא אירגן שירה בציבור ליד בית הספר. גמק, המנהל של המחנה, בא לשמוע. הם שרו גם שירים בעברית, "מה טוב, מה טוב, מה טוב חלקינו..."

ש: את זוכרת את זה?

ת: כן. אלו היו השירים שאנחנו למדנו בתנועות הנוער. "אשרינו, אשרינו, מה טוב, מה טוב, מה טוב חלקנו, מה נעים, מה נעים גורלנו, מה נעים, מה נעים גורלנו, מה יפה ירושתנו..." האירוניה של המילים האלה.

ש: בעברית?

ת: כן. הם לא הבינו מה הם שרו, אבל לא חשוב. וגם בחנוכה היה משהו.

ש: בתוך מסגרת בית הספר? ת: כן.

ש: הייתה פעילות תרבותית גם אחר הצהריים?

ת: אני לא זוכרת.

ש: הייתה תזמורת או תיאטרון?

- ת: כן, היה תיאטרון, היה תיאטרון קברט, שחקנים יהודים גרמנים, מפורסמים בגרמניה. גמקרא אהב את זה. הייתה פעם הצגה גדולה מאוד של אלה שהיו בווסטרבורק, וזה היה על במה אמיתית, וכל הגרמנים באו.
- ש: שחקנים יהודים מווסטרבורק, הולנדים או גרמנים?
- ת: גרמנים. הם שרו שם שירים, היה שיר אחד, שדיבר על זה שעוד לא הגיע הזמן בו נשתחרר. ישב שם גמקרא, וד"ר פיישר שמעו, ונהנו מאוד. הייתה הצגה מאוד גדולה. למחרת, במקום שזה יציל אותם, נשלחו כל השחקנים בטרנספורט. גמקרא כל כך אהב את הפעילויות התרבותיות, מה שלא הפריע לו למחרת לשלוח אותם.
- ש: מה הרגיז אותו, התוכן של השיר?
- ת: לא. לא מפני שהרגיזו אותו – סתם.
- ש: כלומר רק בגלל שמראש נקבע שהם יישלחו?
- ת: כן. הוא לא שלח אותם בגלל זה, היו הרבה דברים שהיו פרודיה על החיים בווסטרבורק – אבל הוא צחק, הוא אהב את זה.
- ש: פשוט הם היו ברשימה עוד לפני כן? ת: כן.
- ש: איזו עוד פעילות תרבותית הייתה? הייתה תזמורת?
- ת: אני לא זוכרת בדיוק. אבל אני חושבת שכן.
- ש: היו הרצאות?
- ת: אני לא זוכרת. כי גם האוכלוסייה התחלפה. מי שהיה היום, למחרת כבר לא היה. כך שלא ניתן היה לארגן פעילות כזו. אני לא זוכרת שהיו הרבה פעילות בבית-הספר. יכול להיות שאני טועה.
- ש: יש לך חברים שהיו איתך בווסטרבורק, שאתם מעלים זיכרונות משם?
- ת: לא. אנחנו לא מעלים זיכרונות. חוץ מזה שאני גם שכחתי הרבה מאוד. יש לי קרובה, שהייתה איתי בבית-הספר, אף-פעם אנחנו לא מדברים על ווסטרבורק. אחר-כך כבר קרה כל כך הרבה, שהכל איך שהוא נשכח.
- ש: עד איזו שעה עבדתם בבית הספר בכל יום?
- ת: עד שש.
- ש: עד שש החזיקו את הילדים?
- ת: לא. אבל אני הייתי צריכה להיות כאילו בעבודה.
- ש: היכן אכלת צהריים?
- ת: בבית הספר, לפעמים בצריף.
- ש: את זוכרת מה הייתם אוכלים? את היית לוקחת או שהביאו לך?
- ת: אני הייתי לוקחת. יכול להיות שהלכתי לצריף וקיבלתי מרק, ותפוחי-אדמה שלפעמים קיבלנו. אכלנו כרוב. אני לא ממש זוכרת. מה שאני זוכרת שלא קיבלנו מספיק אוכל, אבל עוד לא היה כל כך נורא. קיבלנו חבילות מאמסטרדם. גם השארנו כסף אצל גויים שישלחו לנו, זה לא היה כל כך נורא.
- ש: אני מבינה שלא כל הזמן עבדת בבית הספר אלא עבדת גם כמשגיחה?
- ת: זה היה אחר כך בברגן-בלזן. בווסטרבורק לפעמים אני עבדתי בחוץ, אספתי תפוחי-אדמה. זה היה נחמד דווקא. היה לנו מדריך יהודי-גרמני, אומנם הוא צעק הרבה, אבל לא כל כך השגיח, לפעמים שכבנו על האדמה בשמש. וגם היו כאלה שברחו.
- ש: היו סיפורי בריחה שאת מכירה?
- ת: ספרו אותנו כאשר יצאנו וגם כשחזרנו. וכמובן הרגישו אם מישהו חסר. היה בן אדם שברח והרגישו שהוא ברח.
- ש: שיצא איתך לעבוד בחוץ ונעלם? ת: כן.
- ש: את הכרת אותו?
- ת: לא. אני לא הכרתי אותו – אבל אחד היה חסר.
- ש: את יודעת לאן הוא ברח?
- ת: אני מתארת לי שהוא פשוט ניסה להסתתר, וברח לכפרים שבסביבה. זה לא היה כל כך קל, אבל לפעמים זה הצליח. עניין של מזל. גם אי אפשר לדעת את התגובה של

הגרמנים. לי היו אבי ואחותי שם, לא יכולתי לקחת את הסיכון, שישלחו אותו למזרח, כעונש. וזה מה שהם עשו. היה צריך מיוחד למקרי-עונש. אלה שתפסו אותם לאחר שהסתתרו ונתפסו, הוכנסו לצריף-עונש. בסופו של דבר זה היה אותו דבר – כולם נשלחו למזרח, אלה ואלה. אבל אי אפשר היה לדעת את זה קודם, מה תהייה התגובה. ואני לא העזתי. אני גם יכולתי לברוח, כשהייתי יומיים באמסטרדם. אנשים באמסטרדם אמרו לי, מדוע אינני בורחת, מדוע אני חוזרת לווסטרבורק. וראש המשטרה ההולנדית לזרים, הציע לי מקום עבודה בנמל, שכאילו אני עובדת שם. אבל אני לא יכולתי לעשות זאת. אני פחדתי, אי אפשר היה לדעת מה יעשו לאבי ולאחותי שם. וזה קרה ששלחו את המשפחה למזרח, אם מישהו ברח אז אני לא הייתי מסוגלת לזה.

- ש: **היו מוסדות של עזרה הדדית ליתומים ולאמנות ולאנשים חולים בווסטרבורק?**
 ת: דאגו להם.
 ש: **היו ממש מוסדות?**
 ת: לא ממש מוסדות אבל עזרו להם, היה בית יתומים ובית חולים עם רופאים יהודים מעולים.
 ש: **את זוכרת כמה טרנספורטים היו בתקופה שבה את היית בווסטרבורק, את היית כחצי שנה?**
 ת: כל שבוע טרנספורט גדול. פעם או פעמיים קרה ששבוע אחד לא היה טרנספורט.
 ש: **ובכל פעם הטרנספורט ידע לאן הוא יוצא, האם לברגן-בלזן או לאושוויץ לסוביבור?**
 ת: עד ינואר 1944 לא היו טרנספורטים לברגן-בלזן. אנחנו היינו הטרנספורט הראשון. בווסטרבורק לא ידענו לאן הטרנספורטים נסעו. הם נסעו ברכבות של בהמות. סגרו את הקרונות כך שאי אפשר לפתוח. הכניסו את האנשים, קצת אוכל, מים וחביות לעשות את הצרכים.
 ש: **איך זה היה, המשגיח על הצריף, היה בא בערב של יום שני?**
 ת: כן, הוא לא היה בא. הוא (או אצל הנשים – היא) היה גר באותו צריף והיה קורא שמות. לפעמים הוא בעצמו על הרשימה.
 ש: **והיה אומר שמחר אתם יוצאים למזרח?**
 ת: הם היו אומרים שאלה ששמותיהם ברשימה, צריכים להתכונן לנסוע ברכבת – וכל אחד ידע במה מדובר, אבל אנחנו לא ידענו לאן.
 ש: **האם לא היו כאלה שניסו לברוח ולהתחבא, אפילו בתוך ווסטרבורק?**
 ת: ניסו, לא הרבה. ובדרך כלל מצאו אותם, ואם לא – לקחו מישהו אחר.
 ש: **לא היו כאלה שנעלמו עד שהרכבת נסעה, כדי לסחוב את נסיעתם לעוד שבוע?**
 ת: אני חושבת שליד הרכבת בדקו מי בא, ומי שלא בא הלכו לחפש אותו, ואם לא מצאו אותו – לקחו אותו.
 ש: **היו תופעות של התנגדות אקטיבית בעלייה לרכבת?**
 ת: לא.
 ש: **את יוצאת באחד המשלוחים?**
 ת: לא. אני לא יצאתי בטרנספורט כזה. באה מישהי מברלין, גברת SLOTTKE, שהייתה מזכירה בכירה מאוד – פקידה גבוהה מאוד במפלגה, והיא הכינה את הרשימה של אלה שיוחלפו עם גרמנים ויעבירו אותם באופן זמני לברגן-בלזן, בגרמניה. זה היה נקרא "עסקת חילופין". והיא בדקה את הניירות של אלה שהיו על הרשימה הזו. כל מי שהיה לו הניירות של פלסטין, היו צריכים לבוא אליה למשרד, והיא אמרה שאנחנו נישלח למחנה-החלפה ונהייה בהמתנה להישלח לארץ-ישראל.
 ש: **כשאנשים נסעו לווסטרבורק, הם הביאו איתם את הסרטיפיקטים או שהייתה רשימה?**
 ת: כל אחד הביא את הניירות שלו שבהם היה אישור ששמו מופיע על רשימה מספר כך וכך. הבאנו בלילה כשהגענו ווסטרבורק מסרנו את הניירות האלה למשרד הרישום

ש: איך התייחסו לזה, כחובה או שנתנו לך אפשרות לנסוע למחנה הזה?
ת: נדמה לי שחייבו אותנו. אני לא בדיוק זוכרת, כי היו כאלה שפקפקו ואמרו "אי-אפשר לדעת אם זה טוב או לא". נדמה לי שלא הייתה לי הרבה ברירה. אנחנו ידענו רק שהאלטרנטיבה היא אושוויץ, "המזרח". אני לא זוכרת בדיוק. אני יודעת שכל המשפחה שלי הייתה ברשימה הזו, וקיבלנו הודעה, שאנחנו נוסעים לברגן-בלזן. היו גם אנשים, למשל אומנים ידועים שהיו להם גם ניירות לטרזיינשטאט, ופקפקו במה לבחור, או שהיו להם פספורטים קנויים לארצות דרום-אמריקה.

ש: כמה זמן נמשכה הנסיעה?
ת: הרבה זמן. הרכבת כל הזמן עמדה. היו גם הפצצות שהעמידו אותה. היו תקלות – נסענו הרבה זמן. יצאנו בצהריים והגענו למחרת לברגן-בלזן, CELLE על ידי HANOVER, כ-14 שעות.

ש: עשו לכם חניות בדרך. יתאם מהקרון בזמן הנסיעה? ת: לא.
ש: רק הרכבת עצרה מדי פעם.

* * * * *

[illegible]

יונה עמנואל

שהייתו במחנה וסטרבורק

יונה עמנואל כתב וערך את הספר **יִסְפָּר לְדוֹר, קורות משפחה בשואה**, הוצאת מוסד יצחק ברויאר יחד עם אחיו שמואל עמנואל.

זה סיפורה של משפחה דתית-אורתודוקסית, שהתחילה את דרכה בעיר המבורג בגרמניה. בנובמבר 1933 היגרה המשפחה להולנד. בהתחלה לאוטרכט ואח"כ לאמסטרדם. נוסף להורים מנתה המשפחה שמונה אחים ואחיות ואחות מאומצת אחת.

בשנת 1942 עם גירושם של יהודי הולנד היה אביהם בן 48, אמם בת 41, יונה עמנואל בן 16 ואחיו שמואל עמנואל בן 15.

הדברים שאני מביא בפרק זה הם מספרו של יונה עמנואל: יִסְפָּר לְדוֹר, הדברים מובאים מעמוד 44 עד עמוד 56 בביטאון.

הרוצה להרחיב ולקבל זווית ראייה של היהודי המאמין בשואה מוזמן לעיין בספר **יִסְפָּר לְדוֹר**, מבחינת "ואידך זיל גמור..."

מחנה וסטרבורק בצפון-מזרח הולנד היה בשנות השואה מחנה מעבר. עשרות אלפי יהודים הובאו לכאן ואחרי מספר ימים הועברו רובם למחנות השמדה, כגון אושוויץ וסוביבור. ההעברה בוצעה בקרונות רכבת שנועדו להובלת בהמות. לשם הטעיה נאמר לנוסעים הומתו מייד בהגיעם למחנות ההשמדה. תשעים אחוז מיהודי הולנד, כמאה אלף נפשות, הושמדו בדרך זו.

במחנה וסטרבורק גרו בצריפים גדולים בהם קווימה בלילות הפרדה בין גברים לנשים. התושבים הוותיקים זכו לתנאים טובים יותר, עבדו במנהלת המחנה וגרו בבתים פרטיים.

ליל שבת-בדרך למחנה

ברכבת, בדרך למחנה, ערב שבת לפנות ערב, ישבנו בחדרה ובשקט מתוח לקראת העתיד. חיילים גרמנים עמדו על ידנו. איש לא דיבר. אבא שבר את השתיקה ואמר בביטחון: הגיע הזמן לקבל את השבת! התפללנו ואבא קידש על לחם. אכלנו מעט ובירכנו ברכת המזון בזימון. הקידוש של אבא בליל שבת ברכבת היה עבורנו שיעור לכל החיים.

והרכבת נסעה...

בליל שבת בערך בחצות, הגענו, עם עוד כמה מאות יהודים, למחנה המעבר וסטרבורק. מפקד המחנה בא לראות את ה"שלל" החדש. הוא עבר על הרשימה ופקד שהמשפחה הגדולה שלנו, בת עשר נפשות, תצא במשלוח הקרוב, ביום שלישי הבא. אבא העיז והתייצב לפני המפקד וביקש ממנו להכיר בדרכון הפרגוואי (שקיבלנו מהמשפחה בשווייץ), כיוון שהתגוררנו בפרגוואי שנים רבות! המפקד צעק שלדרכון הזה אין תוקף כלל והוא יודע שזה

דרכון שהיהודים קונים בכסף. אבא השיב וטען בתוקף, שהוא עמד שם בראש בית מסחר גדול לעורות ושכולנו נתיני פרגואי.

המפקד היה מופתע מההעזה של אבא, אבל המשיך לצעוק, ואבא המשיך לתבוע שיכירו בדרכון. אבא ידע שזה עניין של חיים או מוות. לבסוף השתכנע המפקד, שאנו נתיבים רגילים של פרגואי והודות לכך סווגנו כנתינים זרים, שבשלב זה אין להובילם למחנות בפולין. לפיכך לא צורפנו למשלוח של 2200 נפשות שיצאו בשבעה-עשר בתמוז לכבשני האש במחנה ההשמדה סוביבור. כעבור שלושה ימים לא נשארה ממשלוח זה אפילו נפש אחת בחיים. ה' יקום דמם.

במשלוח זה יצא גם בן-דודי, אליעזר קונשטט הי"ד, שהובא פצוע אל הרכבת, אחרי ניסיון בריחה ממחנה אחר.

להלן יובאו מכתבים אחדים שכתבו ההורים אל סבא וסבתא בשוויץ. מובן שלא יכלו לכתוב במפורש על יציאתם של אלפי יהודים לפולין. המשלוחים יצאו בדרך כלל בימי שלישי בבוקר. בליל שלישי, בערך בשעה שלוש, הקריאו בצריפים את רשימת המיועדים להישלח בבוקר. המחזות היו נוראים.

"הנני" - זיכרונות משבעה עשר בתמוז זיכרונותיו של שמואל עמנואל בוסטרבורק

יונה עמנואל בספרו יספר לדור שילב גם דברים שאחיו הצעיר שמואל עמנואל כתב. את הקטע הזה "הנני" כתב שמואל עמנואל. מהקטע הבא "וכשלו איש באחיו" הם דבריו של יונה עמנואל.

השעה: שלוש לפנות בוקר. האורות העמומים בצריף שלנו נדלקים. האחראי על הצריף עומד באמצע הצריף ומתחיל להקריא את "רשימת ההובלה" – רשימת הנידונים להובלה אל יעד בלתי-ידוע. הרשימות ערוכות לפי סדר האלף-בית.

בצריף שורר מתח איום. כל מי ששמו הוקרא, צריך לענות ב"כן" כאות לכך שאכן שמע את שמו. אצל רבים נוספו לקריאת "הן" גם זעקות-שבר נוראות שאי אפשר לתארן.

המיטות בצריף היו תלת-קומתיות. אני ישבתי על מיטה ב"קומה" השלישית. לא הרחק ממני, באותה קומה, ישב ר' שלמה לבנברג. הוא ואשתו הגיעו אל המחנה ארבעה לילות לפני כן, בליל שבת פרשת בלק. הם נעצרו ב"אקציה" שהגרמנים ערכו באמסטרדם ביום שישי והובלו מייד אל מחנה וסטרבורק. ברכבת, בדרך אל המחנה, הוציא ר' שלמה לבנברג מתרמילו שתי חלות וקידש בקול רם עבור כל אלה שישבו מסביבו.

גם משפחתנו הגיעה לוסטרבורק באותה רכבת וגם אבי קידש על החלות בקרון שלנו, בנוכחות שומרי ה.ס.ס. הוריי הכירו עוד קודם לכן את בני משפחת לבנברג – קרוביהם של ידידינו הטובים, משפחת דה-האס באוטרקט.

כאשר האחראי על הצריף הגיע לשמות המתחילים באות "ל" שמעתי קורא את השם לבנברג. בתשובה אין שומעים "כן", גם לא זעקות או קללות. רק מילה אחת יוצאת מפיו של ר' שלמה לבנברג ומהדהדת בחלל הצריף, מילה אחת בלשון הקודש: **הנני!**

זו הייתה קריאת ה"הנני" המפורסמת של אברהם אבינו ע"ה, גם כוונתה בוודאי הייתה דומה לכוונה ה"הנני" של אברהם כאשר קיבל את הצו האלוהי להקריב את בנו יחידו, וכפי שרש"י מלמד אותנו על פי מדרש תנחומא: "הנני – כך היא עניינתן של חסידים, לשון ענוה ולשון זימון". "לשון ענוה" פירושה: השלמה עם גזרותיו של הקב"ה, ללא ערעור. "לשון זימון" פירושה: נכונות לקיים את דברו.

דומני שלקריאת "הנני" אז, לפני המשלוח לפולין, היית המשמעות נוספת. הייתה זו קריאת הצטרפות לחיל הגדול של יהודים אשר מסרו נפשם על קידוש ה' מאז אברהם העברי ע"ה ועד היום הזה.

באותו ליל שבעה-עשר בתמוז תש"ג הוקראו בצריפי המחנה שמותיהם של 2209 יהודים, מנער ועד זקן, טף ונשים. עם עלות השחר הם הובלו אל עשרות קרונות להובלת בהמות אשר חנו במרכז המחנה. בין המובלים היו מרבני יהדות הולנד וראשיה. רבים מהם נרשמו לעלייה אל ארץ ישראל והודות לכך נידחה שילוחם לפולין לזמן מה. ב"טרנספורט" זה היו גם חברים בקבוצת הכשרה לעלייה, וביניהם בן-דודי אליעזר קונשטט הי"ד, מההכשרה של הנוער האגודתי בעיר אנסחדה. אליעזר הי"ד שהגיע למחנה כשהוא פצוע בעקבות ניסיון בריחה שנכשל, היה אחד מבניו של דודי הרה"ג ברוך קונשטט זצ"ל, לימים ראש ישיבת "קול תורה" בירושלים.

לפני שר' שלמה לבנברג ואשתו הוכנסו אל הרכבת, ביחד עם שתי בנותיהם בנות העשר ואחת-עשרה, הם עוד הספיקו לכתוב מכתב. בראש המכתב רשום: "צום הרביעי תש"ג". בהמשך נאמר: "גזירה חדשה נוספה ליום הזה.. השגחה מיוחדת של הקב"ה מאפשרת לנו להסתכל... על עתיד לא בטוח..."

בטרם שעברה הרכבת את הגבול בין הולנד לגרמניה, הם השליכו מתוכה חמש גלויות דואר. ארבע מהן נמצאו על-ידי איכרים הולנדיים שאחרי כל "טרנספורט" היו אוספים דברי דואר מסביבת המסילה.

בגלויות הם כתבו, בין השאר, על הצפיפות הנוראה השוררת בקרון: "57 נפשות דחוסות בתוך קרון המיועד להובלת בהמות, אבל לבהמות נותנים יותר מקום. כמה ימים נוכל להחזיק מעמד במצב כזה?..."

בגלויה החמישית נאמר: "אומרים שהרכבת נוסעת לריגה, אבל אנחנו לא יודעים כלום. עכשיו אנחנו זורקים את הגלויות החוצה. שה' יברך את כולכם בשם כולנו". הבת הגדולה רשמה בשולי המכתב: "להתראות בארץ!".

שלושה ימים לאחר מכן, בכל בתמוז, ערב שבת פרשת פנחס, הגיעה הרכבת למחנה ההשמדה סוביבור. היום ידוע לנו שעוד באותו יום – בעת שקיעת החמה – לא נותרה בחיים אפילו נפש אחת מכל אותם 2209 יהודים. ה' יקום דמם. "נחשבנו כצאן לטבח יובל".

למשפחת לבנברג הייתה עוד בת קטנה בת ארבע, יוכבד שמה, אותה הצליחו להחביא בעוד מועד אצל גויים. עברו עליה תלאות רבות ואחרי המלחמה התחנכה בבית דודה ודודתה, ר' אהרון דה-האס ורעייתו.

כחמש-עשרה שנים לאחר השואה, כאשר יוכבד זו השתתפה כאן בארץ בחתונה של קרובת משפחה, ניגשה אליה אישה ושאלה אותה: "האם את הינך יוכבד לבנברג?" אישה זו הייתה גב' קלרה אשר-פינקהוף, מחנכת וסופרת ידועה אשר כתבה, בין השאר, את הספר המפורסם "ילדי הכוכבים". היא שאלה את יוכבד: "האם יודעת את מדוע העניק לך הוריקן את השם יוכבד?"

יוכבד ענתה שאין לה כל מושג והיא רק יודעת שבמשפחות הוריה וקרוביה לא היה קיים שם זה.

גב' פינקהוף אמרה לה: "אף שלא הכרתי את הוריי, אוכל לספר לך מדוע נקראת בשם זה, ומעשה שהיה כך היה. לפני השואה כתבתי מאמרים בשבועון יהודי בהולנד. בשנת 1939, כאשר בשמי אירופה כבר נראו ענני המלחמה הממשמשת ובאה ולא ידענו מה ילד יום, כתבתי שאנו צריכים לקחת דוגמה מעמרם ומיוכבד, על פי דברי חז"ל על הפסוק "וילך איש מבית לוי..." (שמות ב, א) – הלך בעצת בתו כיוון שגזר פרעה הרשע: "כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו", אמר עמרם לשווא אנו עמלין. עמד וגירש את אשתו. אמרה לו בתו: "קשה גזירתך יותר משל פרעה, שפרעה לא גזר אלא על הזכרים ואתה גזרת על הזכרים ועל הנקבות". עמד והחזיר את אשתו.

בעקבות פרסום המאמר, קיבלתי מאמך מכתב ובו כתבה לי שמאוד התרגשה למקרא המאמר והיא שמחה על שהיא בהריון. עתה החליטו, היא ובעלה, שאם ייוולד להם בן – יקראו לו עמרם, ואם יזכו בבת – יקראו לה יוכבד!

יוכבד הינה היחידה שנותרה בחיים ממשפחת לבנברג.

ביחד עם בעלה, ר' עזרא קאהן, זכתה להקים משפחה לתפארת. כל הנכדים של ר' שלמה בן ר' אליהו לבנברג ואשתו ז"ל, הי"ד, הולכים בדרך הענווה והזימון, בדרך העולה אל הר המוריה.

"גדוד פרצי בן פרצי, ומחדק לקוס שושן.
בנה בית זבול והשב גבול, הכרמל והבשן.
עין פקח ונקם קח, מאצר ומדישן.
שפוט אלם ואז ישלם, המבעה והמבעיר"

(סיום הפזמון לסליחות של שבעה-עשר בתמוז).

וכשלו איש באחיו

{מכאן ממשיך יונה עמנואל את סיפורו}

במחנה נתקלתי בתופעה קשה: כמעט שלא ראיתי במחנה את ה... גרמנים! כל ארגון המחנה היה נתון בידי יהודים. רישום הנכנסים נעשה בידי יהודים; רשימות האומללים שנשלחו למחנות ההשמדה בפולין הוכנו בידי יהודים; על כל צריף מונה אחראי יהודי והוא שהקריא בליל שלישי את שמות הנשלחים לפולין למחרת; גם יציאת האומללים מהצריף אל הרכבת הייתה תחת פיקוחם של יהודים. רק ליד הרכבת עמדו חיילים גרמנים ושוטרים הולנדיים.

מחנה וסטרבורק הוקם בשנת תרצ"ט (1939) על-ידי ממשלת הולנד כמחנה שהייה עבור יהודים מגרמניה שהגיעו להולנד בצורה בלתי-חוקית. יהודים אלה תפשו את העמדות החשובות במחנה והם שניהלו אותו. הם גם נהנו מתנאי דיור מועדפים ולפי שעה לא נשלחו למחנות המוות... עד שהגיע תורם.

הרי זה דבר נורא. כל ארגון המחנה נתון בידי יהודים. אפילו שומרי בית הסוהר שבמחנה היו יהודים. הגרמנים הטילו עונשים שונים על יהודים שנתפסו במקומות מחבוא ברחבי הולנד. עשרות אלפי יהודים הסתתרו אצל גויים, אך רבים מהם נתפסו.

רוב היהודים שנתפסו במקומות מחבוא הגיעו למחנה וסטרבורק והוגדרו כ"אסירי עונשין". יהודים אלה, על נשיהם וילדיהם, רוכזו בצריף מיוחד, צריף 67, מאחורי גדר תיל ותחת שמירה מיוחדת. השומרים היו יהודים. הגברים שבין אסירים אלו נענשו בריצות עונשין בערבים וזאת אחרי יום של עבודה מפרכת.

היה זה מחזה איום ומשפיל: יהודים העונדים טלאי "יהודי" מופקדים על יהודים אחרים וממררים את חייהם, את ימיהם האחרונים עלי אדמות. אכן, מכונת ההשמדה הגרמנית פעלה בצורה שטנית, תוך ניצול רצונו הטבעי של האדם להישאר בחיים. קבוצות של אסירי עונשין נשלחו על-ידי הגרמנים בקרונות בקר מזרחה, בתנאים מחמירים, לא רק על מנת להעניש אותם, אלא גם כדי לעורר רושם שהאחרים יזכו ליחס טוב יותר במחנות "עבודה" במזרח-אירופה.

התפעלתי ממצב הרוח של אחינו, אסירי העונשין. לפעמים אפילו.. שרו: "Wij zijn de toffee jongens van de S-compangie" וכו'. בתרגום חופשי: אנחנו הבחורים הטובים של קבוצת העונשין, אנו עובדים כסוסים, אבל אין אנו מתייאשים ואיננו מאבדים את התקווה. עוד יבוא היום ונחזור הביתה, עוד יבוא היום וניפטר מהטינוף הזה...". כך הם שרו, עד שהגיעו קרונות הבקר שהובילום לכבשנים.

היו גם צדדים חיוביים בניהול המחנה בידי יהודים. אלה שעבדו בקומנדטור (מינהלת המחנה) בהכנת הרשימות, הצליחו לפעמים לעזור, כגון באי-רישום הציון "אסיר עונשין", וכך הצילו נפשות.

העבודה בוֹסְטֶרְבוֹרֶק

בבואי למחנה עבדתי בעבודות הובלה. לא ניסיתי להתקבל לבתי המלאכה, כיוון שחששתי לעבור על איסורים חמורים בעבודה ביום השבת. דודי, נפתלי אברהמס, ששהה כבר מספר חודשים במחנה, אמר לי שהוא עובד בעבודות הובלה בתוך המחנה ושאין בכך איסורים חמורים בשבת, אף שהעבודה איננה קלה. למחנה היה דין של "רשות היחיד", בגלל גדרות התיל שהקיפו אותו. הצטרפתי לקבוצה של דודי, וזכרוני שנהייתי לעבוד במחיצתו ולשמוע ממנו דברים תורה.

כעבור שבועות אחדים העבירו אותי לקבוצה אחרת שהועסקה בתיקון וזיפות כבישים. בעבודה זו היו בעיות הלכתיות בשבת, אבל לא נמנית על בעלי המקצוע ודבר זה איפשר לי להימנע מלעבור על איסורי תורה בשבת. אחר כך העבדתי בפריקת פסי רכבת מאונייה שעגנה בתעלתה מחוץ למחנה. היה זה בתחילת החורף של שנת תש"ד וסבלתי מפצעי קור כתוצאה מהוצאת הפסים מכוסי השלג מן האונייה. לא ידעתי שברזל קר גורם לכוויות. פסי הרכבת שפרקנו היו מיועדים למסילת רכבת צרה, והם הונחו על מנת להקל על העברת הסחורות אל המחנה. זאת ללא קשר לפסי הרכבת הקיימים, שנועדו להובלת יהודים אל המחנה, וממנו לפולין.

בעבודה זו של הנחת פסי הרכבת מהתעלה אל המחנה, הצלחתי להימנע בשבת מאיסורי תורה, מתוך הנחה, שאין לנו היום "רשות הרבים" מדאורייתא. אומנם סחבתי פסים וקרשים להרכבת המסילה, אך לא עסקתי בעבודת החיבור עצמה. הטילו עלי לפזר מסמרים גדולים על יד הקרשים, לצורך חיבור הפסים אליהם, ליד כל קרש ארבעה מסמרים, וליד כל חיבור בין הפסים שמונה מסמרים. הייתי "הצעיר שבחבורה", שק גדול מלא מסמרים הוטל על גבי, אבל בשבת הייתה עבודה זו רק (!) בבחינת "העברה ברשות הרשים", מדרבנן.

התעוררה בעיה אחרת. מקום העבודה היה מחוץ למחנה ובשבתות העדפתי שלא להוציא אוכל מהמחנה. זה לא היה קל! לעבוד בשבת, לסחור ולטלטל כלי עבודה ולא לאכול בגלל...

איסור הוצאה! לקחתי אוכל לעבודה, אבל במהלך מיפקד העבודה בתוך המחנה, אכלתי את פרוסות הלחם, ובירכתי בעמידה ברכת המזון, עם "רצה והחליצנו במצוותיך ובמצוות יום השביעי השבת הגדול והקדוש הזה". גמרתי את האוכל לפני שיצאתי מהמחנה, אליו חזרתי עם צאת השבת.

תכנת שבת – רצית קרבנותיה".

הייתי מרוצה שעמדתי מספר שבתות בניסיון שלא לטלטל יתר ממה שהגרמנים דרשו וטלטלתי בשבת רק את כלי העבודה, אבל לא את האוכל ואפילו לא מטפחת. זה חישל אותי לקראת העתיד. החינוך היהודי שקיבלנו בבית הוכיח את עצמו במבחן המציאות.

"גם כי אלך בגיא צלמוות"

מאוחר יותר עבדה קבוצתנו בתיקון הכביש המוביל מהתעלה עד למחנה. הכביש עבר על יד המשרפה. מחנה וסטברבורק לא היה מחנה השמדה, אבל לא איפשרו לקבור את המתים, וכולם הועברו למשרפה.

כל העבודות נעשו בידי יהודים. אומנם הביאו את המתים בצורה מכובדת, אך המחזה היה נורא. לפעמים הביאו, כמו על טס, חבילה קטנה ובה גופתו של תינוק שמת במחנה. תינוקות רבים מתו עקב מחלות ובגלל לידות מוקדמות שנגרמו עקב התרגשותן של האמהות בזמן שנתפסו על ידי הגרמנים, יימח שמם. בהתחלה לא הבנתי מה מובא בחבילה, עד שנחרדתי מאימת המראה הנורא: יהודים מביאים שקיות עם גופות של תינוקות למשרפה! יהודים שורפים את גופות אחיהם ואחיותיהם, ילדים ותינוקות! בהתרגשות ראיתי את החורבן הזה: יהודים שורפים יהודים, העשן עולה מן הארובה ומביא השקיות חוזרים אל המחנה. מי יוכל לתאר את הטרגדיה הזאת, ליהודים היושבים בארצות החופשיות?

ישבנו להפסקה קצרה בצהריים. עלה בלבי רעיון מוזר: אולי אני היחיד שיישאר בחיים ויוכל להעיד ששרפו כאן את המתים שלנו, טף ונשים, זקנים, צעירים ואף תינוקות. אותו בוקר לא הביאו מתים וכנראה לא היה איש במשרפה. פניתי לאחראי על הקבוצה, מר קורנבלום, וביקשתי רשות להיכנס לרגע למשרפה ולראות מה עושים שם. קורנבלום הופתע מבקשתי, אך הסכים בתנאי שאחזור מייד.

פניתי לשער המשרפה. התפלאתי על האומץ שלי. לאמיתו של דבר התחרטתי, קיוויתי שהדלת תהיה נעולה. דחקתי ודחפתי את הדלת הראשית ו... דלת הברזל נפתחה. עוד מספר צעדים, והנה אני עומד בתוך המשרפה, בניין לא גבוה ומוזר ובו עמודי ברזל עד לתקרה, מייד מול הכניסה. אימה גדולה נפלה עלי. מה אני עושה כאן? האם באתי לראות איך שורפים מתים? לראות גופות שרופות? ואולי יתפסו אותי... "דממת מוות הייתה מסביבי, דממה איומה. פתאום, כך דימיתי, שמעתי קול המיה. כן, קול דממה דקה. הייתי קרוב להתעלפות. רעדתי. הרגשתי שזעה מכסה את כל גופי ולשוני דבקה לחיכי. התקדמתי מעט. כן, עכשיו שמעתי בבירור. קולות נשמעים כאן! האם המתים מדברים? עכשיו שמעתי ברור יותר, ניגון של תפילה. האם הנשמות הן שמתפללות? הקולות נשמעים ברור מצד ימין. צעדתי צעדים אחדים לכיוון חדר קטן. הסתכלתי וראיתי שם ... יהודים. אותם היהודים שראיתם מביאים את המתים, הם שישבו ואמרו תהילים בניגון עצוב.

אינני יודע אם הם ראו אותי, אבל אני ראיתי אותם. על בגדיהם ענדו כמוני את הטלאי הצהוב "יהודי". הם עבדו בהובלת המתים למשרפה, אך אמרו פרקי תהילים "בין גברא לגברא", בין שקית לשקית. הלכתי לאחור ועזבתי את הבניין. חזרתי לעבודתי, לתיקון הכביש. באותה

שעה למדתי דבר גדול. למדתי שיהודים אלה שעבדו שם במשרפה, למרות עיסוקם הנורא, הינם יהודים טובים לא פחות ממני.

למחרת ראיתי שוב את היהודים המביאים את המתים למשרפה. שוב אותו מחזה נורא, אבל הפעם ריחמתי על המסכנים המתעסקים בעבודה איומה זו, להעלות את המתים על המוקד.

שנים רבות אחרי השואה שמעתי וקראתי שלפני ששרפו את הנפטרים במחנה וסטרבורק, השתדלו העובדים לערוך "טהרה" למתים, כמנהג. יש להוסיף שיהודים אומללים אלה אף אמרו פרקי תהילים לעילוי נשמתם של קדושי ישראל, ה' יקום דמם.

לימוד תורה ותפילה

למרות הכל מצאנו מעט זמן ללימוד תורה. רבי ישראל (יוליוס) גולדשמיט ז"ל מסר שיעור, כמעט בלי ספרים, בסוגיות "הואיל" ואיסורי מלאכה ביום טוב. עד היום אני זוכר את קולו באומרו, חזור ואמור: "דלמא עביד כתישה" (ביצה, דף ח ע"ב). בשיעור השתתפו שמואל, מישל אברהמס, אלכסנדר דינקל, יעקב (ז'ק) פינקל, ואני. למדתי גם קצת אצל דוד נפתלי (אברהמס) ואצל אלחנן. התפללנו במניין ושמענו קריאת התורה, בדרך כלל ב"אוהל". בשבת בבוקר התפללנו מוקדם כדי להגיע בזמן למיפקד העבודה. לפני שבת החלפנו לבנים ועבדנו בשבת בבגדים נקיים מתחת לבגדי העבודה. זאת הייתה הרגשה מוזרה וקשה. "זכור את יום השבת לקדשו". זכרנו וקידשנו ועבדנו.

"כל ישראל ראויים לישיב בסוכה אחת" {סוכה כז ע"ב}

במכתב הנ"ל {נמצא בדף הבא} לא מוזכרת העובדה שבמחנה הירשו לבנות רק סוכה אחת עבור מאות יהודים שומרי תורה.

בלילה הראשון של החג, עמדנו זמן רב בתור לפני הסוכה עד שיכולנו להיכנס, שכן רבים ביקשו לקיים מצוות אכילה בסוכה. כאשר הגיע תורנו, אכלנו מהר כדי לפנות מקום לאחרים. בשאר הימים היה לנו תמיד מקום פנוי בסוכה, מפני שלרבים היה קשה לבוא ולסעוד בה. בחלק מהסעודות בסוכה, שרנו שירי קודש והייתה לנו הרגשה של חג, למרות שיצאנו לעבודה. ארבעה מינים לא היו לנו.

בליל "הושענא רבה" מסר הרב שמעון דסברג הי"ד, רבה האחרון של קהילת אמסטרדם בתקופת השואה, שיעור בסוגית "פעם אחת נשתהו העדים מלבוא ונתקלקלו הלויים בשיר" (מסכת ראש השנה, דף ל ע"ב). הרב דסברג הגיע למחנה בראש השנה במשלוח גדול מאמסטרדם. הוא התחיל את השיעור באומרו שחשב למסור שיעור זה ב"שבת שובה" באמסטרדם. הרב דסברג חידש בשיעורו, אם זכרוני אינו מטעני, שלפני הרמב"ם "קלקול הלויים בשיר" לא קרה בראש השנה, אלא בראש חודש רגיל ולפי הסבר זה, תירץ קושיות אחדות שהקשו המפרשים על הרמב"ם.

את הרב דסברג ראיתי בפעם הראשונה כאשר דרש את הדרשה הנ"ל. הוא הרשים אותי, רב בעל שיעור קומה. הרגשה זו התחזקה בתקופה שלאחר מכן.

הסוכה במחנה וסטרבורק [1]

מכתבים וגלויות ממשפחת עמנואל

בקשה של אבא בגלויה מי' באלול תש"ג, אל סבא וסבתא

כיוון שקייט ספק את נצליח להשיג כאן "ארכזה מיניט", יהיה טוב מאוד אם תוכלו לשלוח לנו כאלו, באמצעות מר דה-האס. שפר יש כאן.

מכתב מאמא

יט בתשרי,

... בינתיים אכלנו את כל הסעודות בסוכה נאה. בלי שבת אכלנו עם משפחת אברהםס והבחורים מההכשרה. באוצאי שבת ישבנו מסע שמונה עד עשר בסוכה. היה קצת קריר, אבל דברי תורה, דרשות ושירה חיממו אותנו. זהו נס! בלילות שומרת עלינו הסוכה, כאשר אנו מתחלקים ברציונות החם.

... בתיה שוב בריאה. אבל אלחנן שוכה כבר חמישה ימים חולה בצהבת בצריף, מפני שבית החולים מלא לאמרי. שלמה והלן (אברהםס) אושפזו

עם יומיים לפני כן. אלחנן לוכה להרבה ביקורים ולא משתעמם. בלה
מפלת עבורו דייסה מתוקה.

אבא, באותו מכתב

דיברתי היום בסוכה עם דוד אטפריד ומשפחתו. ד"ש ממנו. מהיום הוא
לומד עם ברוך ובוודאי תצמח מזה תוצאת גדולה עבורו. תדאגו לבקש
ניירות במשרד לצנייני ארץ ישראל עבור חברת לנה לבית כהן...
דוד אטפריד מודיע לכם שהוא היה מרוצה מבצל התפילה של שחרית
ביום הכיפורים ואני הייתי מרוצה מתפילת המוסף שלו!

קטע מגלויה של אמא לסבתא

(חותמת דואר: 19.10.1943)

.. כרעץ באים יונה ושמואל. הם חוזרים מלימוד אצל יוליוס
(אלדשמיט). גם מישל משתתף. הם מתלהבים מהלימוד הלה.

מכתב מאמא

27.10.1943

יום הכתיבה הבא יהיה רק ביום ראשון הקרוב, אבל ברצוני לנצל קצת
את השקט בצריף ולהודות לכם על הכתיבה הרצופה שלכם ולספר לכם
כיצד החליטם עבורו כאן בצורה יפה. מלג האוויר בסוכות היה נהדר
ואכלנו את כל הסעודות בסוכה. גם אני הלכתי לאכול בסוכה, שהרי
עם היה נחמד יותר ויכולנו לשבת כולנו ביחד.

חג שמחת תורה עבר בשקט, מרדכי הצליח לציון את היום, למרות
המאבקות. בלי שבת אכלנו אפילו לחם עם נקניק (חביבה ממספחת
סמסון הציצה בדיוק ביום הכיפורים). אחרי ששרנו בפניה שלנו שירי חג,
לפי ניאנני המבורג, ציריק ואוטרבט, הופיצו כל חברי ההכשרה (שהיו
קודם לכן באנסחדה), מהם נשארו לדאבוננו רק שישה, ושוב התחילו
לשיר.

נהנינו מצוה יפה של אלכס (דה-האס). בערב קל יותר לכתוב את
הלוג. עכשיו נכנסת השבת מוקדם יותר ויהיה קשה יותר, עד שכולם
יחזרו מהעבודה. כרעץ עובדים רק מרדכי, לשמה ושמואל.

אלחנן שוכה כבר שבועיים חולה בצהבת. גם הנרי (אברהמס) ובני
משפחה אחרים שוכבים באותו צריף וכך נהפכת שעת הביקור בערב
בין שבע לשמונה לכנס משפחתי. בלכות אילה הצעיר של בתיה, מותר לי
להשאיר אצלי. היא צירנית. יונה, חולה בדיפטריה, שוכה בצריף מבודד

וכבר קיבל זריקות. הוא לא קיבל את המחלה בצורה כל כך קשה כפי
חלה בה שלום לפני שנה. יש לכולם טיפול טוב, בלשון סג'י-נהור,
ובעזרת השם יבריא לקראת החורף הקשה.

.. שלום ישן ב"קומה" השלישית. בתיה על ידי. בלה על ידי גב' גרדנביץ.
את, אמא יקרה, כתבת שאינך מסוגלת להבין איך אנו חיים כאן. אני
מספקת את שלמה המלך בחוכמתו היה מסוגל להבין.

.. דינה איילנמן (חמותו של ד"ר יצחק ברויאר) עוד נאבקת על חייה.
אנו מקווים שהשבת תיתן לה קצת מנוחה, לה היא ראויה. בתה,
אלישבע יהושע, השיגה אתמול עבורה חצי כוס חלב והייתה מאושרת
בכך. הלה כואב כאשר זוכרים את המצבים הטובים של גב' איילנמן,
את הבתים היפים שהקימו בניה שניצל, והלא היא הייתה תמיד כל כך
מלאה מרץ. אלישבע עושה ממש כל מה שאפשר לעשות, אבל התנאים
חלקים ממנה, חבל.

... השבוע קיבלתי שחרור מהעבודה ואני מקווה להירגע קצת. יש לי
הרבה עבודה בכביסה ובתיקון בגדים, ריצות רבות והרבה התרגשות.
סלחו לי על תוכן המכתב...

מכתב מאמא

(תאריך משוער: סוף חשון תש"ד)

.. אצלנו, פחות או יותר, הכל כרגיל. באמצעות האחיות, הנרות כאן
בזריץ, אנו שומעים על שלום החולמים. יש להם חברות טובה. אצל
בלה שוכנת גב' הולד קהן והרבנית אויערבך, אבל לא קרוב במידה
מספקת שיהיה אפשר לדבר איתן.

דוד גוטפריד ומשפחתו בסדר. יוליוס (בנט) אדם יקר מאוד וצורך גם
לפני הדודים שלו. כולם אוהבים אותו, הוא דואג בצורה הנפלאה להוריו
ולדיאטה שלהם.. גברת איילנמן, האמא של אלישבע יהושע, עודנה בין
החיים. אבל השבוע נפטר ד"ר אלפרד קל"י ושרפו את גופתו. כרגע אני
שומעת את התפילה של מרדכי ואחריה, המתפללים מדי בוקר מוקדם
ב"מניין" שבפינת הזריץ.

תיאור! מספר הזריץ שלנו הוא 63. רב תודות עבור החבילות הקטנות.
ביאה ואני נשמח בחתיכת סבון לשימוש אישי. כרגע בתיה קוראת. כולם
מתחילים ללון. יש לשים את כל הארבעים על המיטות. היום מתחיל.

בצד מספר שבועות יאירו נרות חנוכה ומשע נצמד לקראת הפסח!

ה"בר-מצווה" של שלמה אברהמס

בשבת פרשת שופטים תש"ג הגיע בן-דודי שלמה אברהמס למצוות. הוריו, דוד נפתלי ודודה ביאה עשו מאמצים רבים ששלמה יזכה לבר-מצווה יפה. אכן, עד היום זוכר שלמה בכיסופים את כל פרטי הבר-מצווה, אפילו את החרוז ששרו שם בניגון ההולנדי של "שיר המעלות".

גלויה מאבא אל הסבתא בבית החלמה בדאבוס (שווייץ)

... הבר-מצווה של שלמה אתמול הייתה יפה מאוד. למאלה מכל הצ'יפיות. הוא קרא פצמייט יפה בתורה, גם דוד גוטפריד ודודה ברטה היו עם, וכמובן גם יוליוס (גולדשמיט)...

אמא, באותה גלויה

אמא אהובה,
כן. היית נהנית לשמח החרוזים המוצלחים שחיברה סוזי (דינקל), והדבר היפה ביותר של החגיגה – החגיגה של שלמה. השולחן וכל השאר. .. אלכס דינקל השתתף אתמול בערב בשמחה. הגלויות שלך מניצות אלינו במהירות. נחמד שיש לך תמיד ביקור נעים. בעז"ה הכל יהיה בסדר. ... היי בריאה!
בראש השנה בבוקר הלכתי למיפקד העבודה, אבל אחר כך התחמקתי והשתתפתי בתפילה במניין ובתקיעת שופר. משם מיהרתי לחזור לעבודה. כך עשיתי גם ביום השני של ראש השנה וביום הכיפורים.

(יא בתשרי תש"ד)

הורים יקרים ואחים ואחיות יקרים,
היום יא בתשרי. רק בעוד שבוע נכלל לשלוח מכתב. אבל כבר היום אני מתחילה לכתוב לכם, ולאשר קבלת עשר גלויות בערב ועוד ארבעה מכתבים. שמחנו לקרוא על שיפור הבריאות אצל אמא. היום הגדול (יום הכיפורים) עבר אתמול בשקט. בניאוד לכל הצ'יפיות. בסעודה שלפני הצום אכלנו מרק עצבניות עם אורז, גזר ותפוחי אדמה ועוד ... עד שאפילו לא זכרנו את הכל. בערב עבר לפני התיבה יצחק לנאה ובהוקר מרדכי. יפה מאוד. אחריו דוד גוטפריד. מרדכי מאוד. אחריו יצחק לנאה ובסוף הרב ד"ר פרנקל (מהלברשטט – אמסטרדם). גם בערב אכלנו די הצורך. הבנים הלכו להכין משהו לסוכה, וכל זה במחנה וסטריבורק!

אמא יקרה, הדאגות שלך הן מיותרות. בלי צין הרע, כך לכל ילדי ישראל!

”לחם לאכול ובגד ללבוש”

בשבת פרשת "ויצא יעקב" תש"ד שכבתי חולה בדיפטריה בצריף מבודד. התבוננתי בתפילת יעקב אבינו בפרשת השבוע: "ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש" (בראשית כח, כ). יעקב ביקש את הדברים המינימאליים ביותר, לחם ובגדים, אבל למעשה ביקש יעקב דבר נוסף: לחם לאכול ובגד ללבוש, בריאות הנותנת אפשרו לאכול לחם וללבוש בגדים. לחולה השוכב במיטה בלי תיאבון ובלי כוח לקום, אין תועלת באוכל ובבגדים. לכן ביקש יעקב אבינו "לחם לאכול ובגד ללבוש"!

האוכל במחנה לא היה כשר, אבל גם לא ממש טריפה. פעמיים בשבוע חולק רוטב בשרי שאותו לא אכלנו. בשבת בצהריים לקחנו את המרק ואת תפוחי האדמה, אבל אכלנו אותם רק במוצאי השבת, לאחר שחיכינו שיעור "בכדי שיעשה", כיוון שהבישול נעשה בשבת על ידי יהודים במטבח המרכזי שבמחנה.

אבא עבד בעבודה משעממת אבל לא קשה במיוחד, בדיקת גרעיני זריעה וחלוקתם לסוגים שונים. אבא למד במחנה כמעט כל ערב אצל הרב פרנקל הי"ד, דיין מק"ק הלבדשטט, ושאל אותו איך לא לעבור בשבת על איסור תורה של בורר, אחת מל"ט המלאכות האסורות. הרב פרנקל התבונן בדבר ואמר לאבא להשאיר גרעינים רעים אחדים בתוך הגרעינים המבודדים. אז לא הבנתי פסיקה זו, אבל אחרי שנים רבות ראיתי שאכן מבואר בירושלמי, מסכת שבת פרק שביעי, הלכה ב (דף נט, ב'), שאם בורר צורות כל היום ואינו מסיים את כל העבודה אינו חייב. כנראה פסק הרב פרנקל הי"ד על פי הלכה זו לערב, בשעת פיקוח נפש, גרעינים בלתי מבוררים מעטים בתוך המבוררים ואז אין ל מלאכת בורר שלמה. "ועל מנוחתם יקדישו את שמך".

שירים מעמק הבכא – מזיכרונותיו של שמואל עמנואל

יונה עמנואל שילב בספרו **יספר לדור** קטע זה, שכתב אחיו הצעיר שמואל עמנואל.

זכורים לי מספר שירים ומנגינות שלמדתי במחנה וסטרבורק. ילדים וילדו שרו בהולנדית על החוויות הצפויות להם. שירים פשוטים, חסרי תוכן, אבל הילדים שרו אותם בהתלהבות. גם הניגונים היו פשוטים. זה תרגום של אחד השירים:

לפולין נוסעים אנחנו,
סוליות קרועות לרגלינו,
ניסע יחד בקרונות הבקר,
אה, זה יהיה ממש נהדר...!

מר הנס קריג אירגן מקהלה ולימד את הילדים שירי ארץ ישראל. זכור לי במיוחד השיר "שם בארץ חמדת אבות". שכבתי בצריף, בדיוטא גבוהה, קודח מחום עקב צהבת ומתחת למיטתי ישב הנס קריג ולימד קבוצת נערים, בסבלנות רבה, את השיר:

שם בארץ חמדת אבות, תתגשמה כל התקוות,
שם נחיה ושם ניצור חיי חופש, חיי דרור,
שם תהא השכינה שורה, שם תפרח גם שפת התורה,
נירו ניר ניר, נירו ניר ניר.

שתי מנגינות אשר למדנו אז ב"חוג התלמידים" (מועדון הנוער במחנה) הרשימו אותי במיוחד. המילים היו מוכרות, אבל הניגון היה חדש ומרגש. מנגינה אחת לתפילה: "שומר ישראל, שמור שארית ישראל, ואל יאבד ישראל, האומרים "שמע ישראל". והמנגינה השנייה לפסוק: "השיבנו ה' אליך ונשובה, חדש ימינו כקדם".

הצלילים של שתי המנגינות ובמיוחד הצלילים של המילים "חדש, חדש ימינו כקדם" מעוררים בי עד היום הזה תחושה של תפילה מעומק הלב, קול קורא של קבוצה בודדת ומבודדת במדבר, קול הקורא לגאולה וישועה. היו מהנידונים לטרנספורט, ל"משלוח", אל המחנות במזרח-אירופה, שעמדו במתח הקשה בגבורה. הם שרו בעברית בדרכם אל הקרונות:

**"להתראות בארצנו, אחר קץ גלותנו,
אה, מהר מייד, מהר מייד,
להתראות! להתראות! להתראות!"**

לפעמים הצטרפו אלה שנשארו בצריפים ושרו גם הם יחד עם היוצאים בקרונות הבקר: "להתראות בארצנו, אחר קץ גלותנו". התחילו בשיר וגמרו בבכי.

בין הדברים התמוהים שהיו במחנה יש לציין גם את ההופעות של להקלת קברט. כמעט בכל שבוע, יום-יומיים אחרי יציאת המשלוח השבועי למחנה בפולין, נערכה במחנה הופעה של להקת הקברט. הלהקה הורכבה מיהודים יוצאי גרמניה, והצופים בה היו יהודים מן המחנה, יחד עם מפקד המחנה וסגל עוזריו, כולם קציני o.s. הכניסה הייתה חופשית! למחרת כל הופעה שרו את להיטי הקברט בכל מקום במחנה.. השחקנים המשתתפים בקברט קיבלו דחייה זמנית מגירוש למחנות בפולין, קרי: תא הגזים, לכן הופיעו, רקדו והתבדרו לפני אויבי נפשנו.

הגלות הנפשית הייתה נוראה. רוקדים כדי להינצל ממוות.

אנחנו ראינו בהופעות הקברט ביטוי צורם של חוסר רגישות ואי-הזדהות עם סיבלם של היהודים אשר הובלו, בקרונות המיועדים להובלת בהמות, אל מקום בלתי ידוע. מרבית היהודים הדתיים הסתייגו מקיומו של קברט במחנה המעבר וסטרבורק. [4]

* * * * *

שלמה סמסון מספר על סלו (שלמה) קרליבך, מורה ומחנך דגול שיצא עם תלמידיו מוסטרבורק למחנה השמדה

ביום 15.7.42 מוקדם בבוקר הגיעה לתחנת הוכהאלן רכבת עם 800 אנשים מאמסטרדם, אשר נענו לצו הקריאה של הס"ס והתייצבו "מרצונם" לשם העברתם לעבודת כפיה בגרמניה – 800 אנשים נשים וטף, משפחות, משפחות.

מהוכהאלן הובאו האנשים בחלקם ברכב וחלקם ברגל למחנה וסטרבורק לאולם הגדול, כדי לרשום אותם בכרטיס "היוצאים", אשר הופעלה במחנה החל מאותו יום ופעלה עד 3.9.44 כאשר יצאה הרכבת האחרונה לאושוויץ. מעל שנתיים! – מעל 90 רכבות!! כעבור שעה, שעתיים, עם גמר הרישום הוחזרו האנשים לתחנת הוכהאלן ומשם הוסעו "מזרחה".

אין אנו יודעים בדיוק איזה אחוז של התייצבות חזו אנשי הס"ס, אבל הם הבטיחו את עצמם מראש, והיה ברור שאם יחסרו אנשים ברכבת מאמסטרדם לוסטרבורק – הרי ברכבת מוסטרבורק לגרמניה לא יחסרו – ואת החסר ישלימו מתושבי המחנה. וכך היה: מאמסטרדם הגיעו, כאמור, 800 ומוסטרבורק הוסיפו 350 אנשים אשר התפקדו ביום שלפני כן – אחד הימים השחורים ביותר בוסטרבורק – לא היחיד!

כאן עלי להזכיר את סלו (שלמה) קרליבך, מורה ומחנך דגול, אשר הכרתיו עוד מלייפציג כאשר הוא היה תלמיד כיתה י"ב ואני הייתי צעיר ממנו בארבע עד חמש שנים. סלו הגיע לוסטרבורק בינואר 1941 והשתלב מייד במערכת החינוכית, בבית הספר ובמיוחד בריכוז תנועת הנוער "חוג התלמידים".

לסלו הייתה אישיות כובשת וכישורים רוחניים נדירים. באופן מיוחד התמסר לילדים של "בית היתומים" שבוסטרבורק. אני כותב בית יתומים במרכזאות מאחר שלא היה זה בית יתומים במובן הרגיל – היה ביניהם ודאי גם מספר יתומים אבל רובם היו ילדים שנותרו מהוריהם על ידי ירידתם למחבוא ועל ידי תפיסתם על ידי הנאצים, או שנותרו תוך כדי אנדרלמוסיה בשעת מרדפים שהיו בערים הגדולות וכו'.

לפי פקודת דפנר - עם או בלי הוראה מממונים – צורפו ילדים אלה לטרנספורט החסר וסלו קרליבך לא היסס והחליט להתנדב למשלוח כדי להיות עם הילדים. איש לא ידע כמובן מה באמת היה צפוי לו ולילדים כאחד. "חוג התלמידים" איבד באותו יום את סלו מייסד, חוג התלמידים" והרוח החיה בו עד גרושו.

ליאו בלומנזון (Leo Blumensohn) מייסד חוג התלמידים והרוח החיה בו עד גרושו לטרזיינשטט (Teresuebstadt) ביום 18.1.1944 בדיוק שבוע ימים אחרי שיצאתי לברגן-בלזן, ואשר חזר בסוף המלחמה מאושוויץ. סיפר לי לאחרונה שהוא שוחח ארוכות עם סלו קרליבך בלילה הגורלי שבין 14-15.7.1942.

למעשה התכוון גם ליאו להתנגב לטרנספורט (לאושוויץ) כדי ללוות את ילדי בית היתומים והיה זה סלו אשר הניא אותנו בתוקף ממעשה זה בטענה שעל ליאו להישאר עם הוריו בוסטרבורק ואילו הוא, סלו, שנמצא בוסטרבורק בגפו צריך לצאת עם הילדים. וכך נעשה.

ביומן "חוג התלמידים" מתוארת בהרחבה האווירה של הימים ההם ונשמר בו התוכן המלא של הגלויה שסלו כתב לחניכים שנשארו בוסטרבורק, בערך לפני נסיעתו. להלן התרגום בעברית:

"חברים וחברות יקרים!

כאשר אצא מחר למסע זה אינני עושה זאת רק למען הבנים והבנות שיוצאים לדרך, אלא גם למענכם. רוצה אני שכולכם תראו ותיווכחו שבזמנים כאלה, כשלנו, אין דבר המביא יותר אושר מאשר להתמסר לכלל בשלמות ולהפקיד את הגורל האישי בידי ה' יתברך. עליכם לראות שלא מילים ריקות הטפתי לכם.

עשו לי טובה אחת, המשיכו בעבודתנו – עיבדו! פעלו! הוכיחו כי רצונם העז של בני נעורים והביטחון בה' יש ביכולתם לתרום רבות, הוכיחו שהיהדות שלנו היא כוח – אדרבא, שיקנאו בנו על כך. אתם רואים שאני מתגאה במקצת במעשה שלי, גם אתם אל תהססו להיות גאים במעשיכם, ברעיונכם, ביהדותכם. האמינו בעצמכם, האמינו בעתיד אשר הקב"ה יקבע אותו במהרה לברכה.

פעם נוספת אני אווז את ידי כולכם בחוזקה – שלום!

ברגשי קירבה כנים שלכם

סלו

[5]

* * * * *

שהייה במחבוא באמסטרדם-הולנד [13]

מסמכים ממחנה וסטרבורק

מעזבונה של הדסה זנבר

שמה לפני נישואיה היה פראוקה כהן

המסמכים המובאים להלן, הינם מעזבונה של הדסה זנבר. במסמכים נרשם שם נעוריה. שם נעוריה היה: **פראוקה כהן**.

פראוקה כהן ילידת אינדונזיה. עם התבגרותה שלחו אותה הוריה ללימודים בשווייץ. בשנת 1938 הגיעה לבית אמה בהולנד. אמה חיה בנפרד מאביה.

היא התחילה ללמוד באוניברסיטת אמסטרדם לטינית ויוונית. עם כניסת הגרמנים דאגה אמה שתגיע למקום מסתור אצל הולנדים. מראה החיצוני היה כשל הולנדית, לכן יכלה להרשות לעצמה להסתובב באופן חופשי. היא שימשה כעוזרת בית של אותה משפחה הולנדית. הקשרים התהדקו עם המשפחה והתברר כי המשפחה פעילה במחתרת ההולנדית.

המשפחה גייסה אותה כשליחה בהעברת תעודות ומסמכים מזויפים, אותם החזיקה בחגורה שהייתה על גופה. היא נתפסה ע"י שוטר הולנדי ברכבת ואז היא ביקשה ללכת לשירותים ושם זרקה את כל המסמכים שהיו על גופה. משם הועברה לאחד מבתי הספר באמסטרדם, ששימש בתקופת הכיבוש הגרמני כבית סוהר ומשם נשלחה לוסטרבורק.

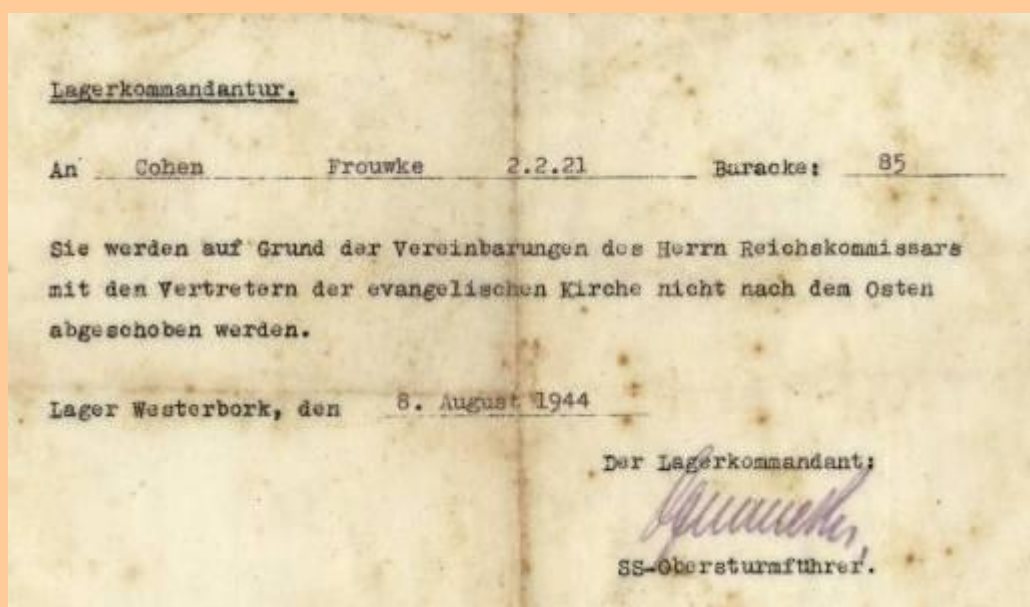
בתוככי מחנה וסטרבורק הצליחה להשיג תעודת טבילה מזויפת לנצרות. בזכות תעודה זו לא נשלחה למזרח. התעודה הייתה צמודה אליה כל הזמן.

היא סיפרה לילדיה, שמצפונה לא היה שקט. הציקה לה השאלה: למה היא שורדת והיהודים האחרים מובלים למזרח?

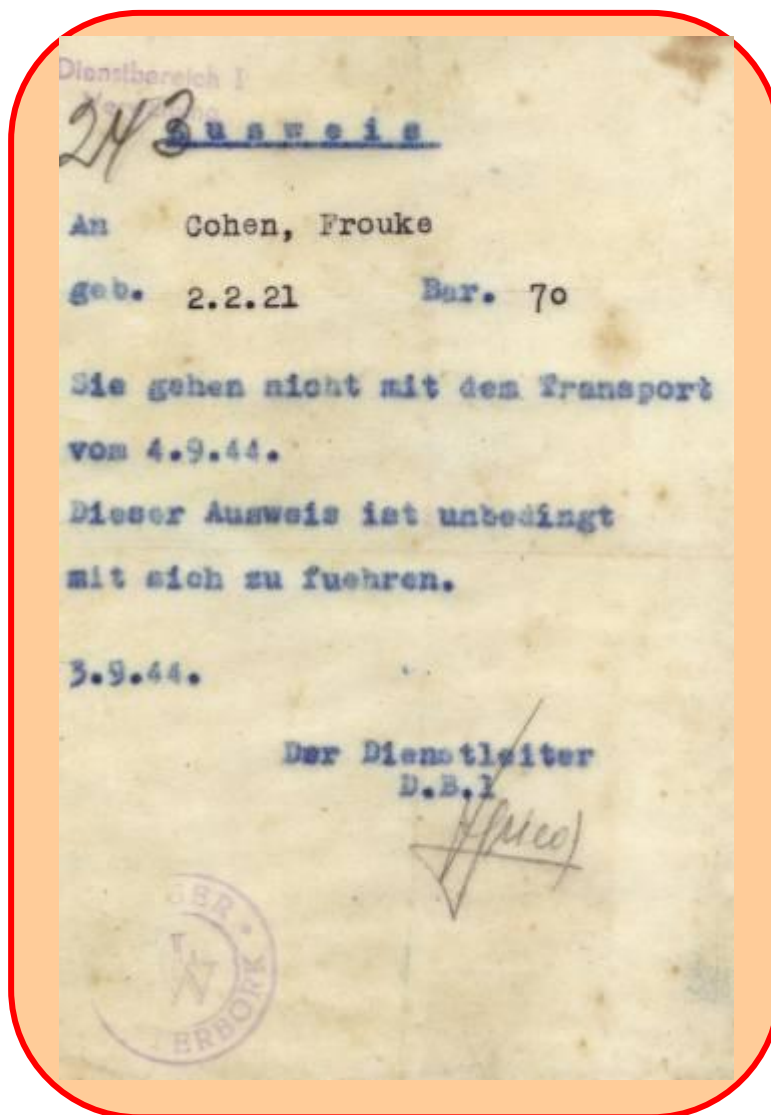
יום אחד החליטה להצטרף לאחד המשלוחים, אולם יד אלמונית שלפה אותה ברגע האחרון מהרכבת וכך ניצלה.

כרטיס עבודה של פראוקה כהן במחנה וסטרבורק

פראוקה כהן, ילידת 2.2.21 לא תשלח למזרח. היא זכתה בתעודה זו בזכות תעודת הטבילה לנצרות שהחזיקה בידה {כמובן, תעודה מזויפת}.

תעודה המעידה שפראוקה כהן גרה בצריף 70 ובה כתוב שהיא לא תיסע למזרח בטרנספורט היוצא בתאריך 4.9.44. עליה לקחת תעודה זו עמה לכל מקום.

שטר כסף של 50 סנט עובר לסוחר. שימוש במחנה וסטרבורק בלבד

12. Cohen, Frouwkje 2.2.21

EXTRACT
 uit het Doop-Register der Protestantsche Gemeente te
Pekalongan

Den 23de Augustus 1925 is gedoopt

te Pekalongan tijdens de Jordienstapening
Frouwkje

Kind van Louis Cohen
Margaretha Cohen Cohen
 geboren te Semarang den 2de Februari 1921

Doopgetuigen waren:
Wt. H. Hendrik van Emmerlaan
Jan Cornelis ten Maanen

De Kerkeraad der Protestantsche Gemeente te Pekalongan
 den 23de Augst 1925
De Predikant
H. H. H. H. H.

תעודה מזוייפת המעידה כי פראוקה כהן הוטבלה לנצרות

תעודה מזוייפת זו הועברה אליה לתוככי מחנה וסטרבורק. בזכות תעודה זו לא נשלחה למזרח. התעודה הייתה צמודה אליה כל הזמן. היא סיפרה לילדיה, שמצפונה לא היה שקט. הציקה לה השאלה: למה היא שורדת והיהודים האחרים מובלים למזרח?

יום אחד החליטה להצטרף לאחד המשלוחים, אולם יד אלמונית שלפה אותה ברגע האחרון מהרכבת וכך ניצלה.

Dienstbereich 1. Verwaltung

Name: Cohen Vrouwke

geb.: 2.2.21 Bar.: 17

Auf Grund des am 9.12.44 herausgegebenen Rundschreibens betr.
A u s t a u s c h haben Sie

am 14.12 um 10 Uhr

in der Verwaltung Bar.86 zu
erscheinen.

Evtl. vorhandene diesbezügliche
Papiere sind mitzubringen.

Datum: 13.12 194. VERWALTUNG
i.A.: *[Signature]*

**פראוקה כהן הייתה מועמדת לחילופין עם גרמנים. חילופין עם הטמפלרים הגרמנים-
הנאציים שגרו במושבות הגרמניות בארץ-ישראל.**

תוכן המסמך:

תחום שירות 1. – מנהל

שם: כהן פרופקה, נולדה 2.2.1921

צריך 17

על יסוד החוזר שפורסם ב-9.12.44 בנוגע לחילופין עליך להתייצב ביום 14.12. בשעה 10
בצריך ההנהלה 86.

במידה ויש ניירות בהקשר זה, יש להביאם.

תאריך 13.12.

מנהל

בשם (חתימה)

עדותו של ד"ר יוסף מלקמן {מכמן}

עדות

על יהדות הולנד בשואה במשפט איכמן

אב בית-הדין: מה שמך המלא? העד י. מלקמן: יוסף מלקמן.
אב בית-הדין: דוקטור? ת. כן.
מר בר: ד"ר מלקמן, אתה יליד הולנד? ת. כן.
ש. מתי באת ארצה? ת. במאי 1957.

ש. נוסף על כך שאתה חזית על בשרך את מה שקרה ליהדות הולנד בזמן המלחמה עשית גם מחקר מסויים בשטח זה?
ת. כן, בעיקר כשהייתי מנהל של "יד ושם" אני התעמקתי יותר, אבל גם לפני כן כשהייתי עורך של השבועון העברי הייתי צריך לפעמים להתעמק בזה.

ש. מתי היית מנהל של "יד ושם"? ת. מ-1957 עד 1960.

ש. כשפרצה מלחמת העולם השנייה, איפה גרת בהולנד? ת. באמסטרדם.
ש. מה הייתה עבודתך? ת. אני הייתי מורה בגימנסיה פרטית, מורה ללטינית וליוונית.
ש. גימנסיה יהודית או כללית? ת. לא-יהודית. וגם הייתי עורך השבועון הציוני.

ש. נוסף על זה שהיית עורך השבועון הציוני היית פעיל בתנועה יהודית כלשהי?
ת. אני הייתי פעיל בתנועות הנוער. זמן מה הייתי יושב ראש של כל תנועות הנוער היהודיות בהולנד, ומשום כך צורפתי גם כן להנהלת הפדרציה הציונית עם פרוץ המלחמה.

ש. מה היה אז המצב המשפחתי שלך? היית נשוי כשפרצה המלחמה? ת. עדיין לא.
ש. אולי רק תאמר לנו, מתי התחתנת? ת. התחתנתי בספטמבר 1940.

ש. מתי נכנסו הגרמנים להולנד?
ת. היום הזה לפני 21 שנה, ב-10 במאי 1940 התעוררנו לקול הפצצות של אמסטרדם ואז נכנסו הגרמנים.

הדבר הראשון היה שאסור היה ליהודים להיות עוד במשמרות נגד ההפצצות מהאוויר. אבל מיד אחר כך באו הוראות חמורות יותר. העיקר היה שהגרמנים דרשו מכל עובד מדינה לחתום על הצהרה שהוא ארי כביכול, על כל פנים שהוא לא יהודי, ובעקבות ההצהרות האלה פוטרו כל עובדי המדינה היהודים, גם המורים, וגם אני בכלל זה. אצלי זה לקח קצת יותר זמן, משום שזו הייתה גימנסיה פרטית, והמנהל התנגד לפטורי, ורק אחרי שאילצו אותו פוטרתי והוא גם סגר את הגימנסיה. זה היה בדצמבר 1940.

הצעד הבא, היו כל מיני דברים קטנים, אבל הדבר הגדול היה המצוד על יהודים בפברואר 1941. לפני כן ניסו הגרמנים להסית את אוכלוסיית הולנד נגד היהודים והשתמשו בפשיסטים שנכנסו לשכונות היהודיות, ובעיקר הייתה שכונה אחת גדולה, ושם ניסו לעשות הפגנות נגד היהודים, לנפץ את השמשות וכו'.

וכאשר התנגדו, לא רק היהודים, אבל גם לא יהודים באו לעזרת היהודים - הלכו בדרך אחרת. ובשבת, זה היה ב-22 בפברואר, אז נעשה מצוד על היהודים בשכונה היהודית, באמסטרדם.

ואז בשבת, וגם למחרת ביום ראשון, נאסרו יותר מ-400 צעירים. סתם ברחוב לקחו אותם, היכו אותם, העמידו אותם ברחבה גדולה בין בתי הכנסת באמסטרדם, ולקחו אותם אחר כך למחנה לא רחוק מאמסטרדם, ומשם הועברו, כפי שכבר אמרו אז, ראשונה למחנה בוכנוולד ואחר כך למאוטהאוזן.

השם **מאוטהאוזן**, הגרמנים אמרו אז אפילו ליהודים שמאוטהאוזן אף אדם אחד לא יצא חיים, ועל כן השתמשו בשם הזה של מאוטהאוזן כדי להפיל אימה על יהודי אמסטרדם. כל פעם שמישהו עבר עבירה או שהיתה הוראה, הודיעו שכל מי שעובר עבירה כזאת יישלח למאוטהאוזן.

את הפעולה ביצעה "גרינפוליצי" {המשטרה הירוקה} משטרה גרמנית שהייתה באמסטרדם. וכפי שנתברר אחר כך בממצאים של הצלב האדום, באמת נשאר מכל אלה רק אדם אחד, שחבריו במחנה, לא הולנדים, הסתירו אותו.

ש. מה היו הנסיבות שגרמו לתפיסת הקבוצה השנייה ביוני?
ת. הנסיבות לא היו ברורות מיד, אך אמרו שהייתה איזו התנקשות באיזה בית בדרום אמסטרדם. אבל אז לקחו רק 300 צעירים. אולי כדאי שאזכיר שאחרי הפעם הראשונה, המצוד הראשון, הבטיחו הגרמנים לראשי יהדות הולנד שדבר כזה לא יקרה יותר אף פעם.

ביוני 1941 נאסרו שוב 300 צעירים, ביניהם היו הרבה מאד מהחברים שלי, חברים בתנועת הנוער הציונית. במקרה באותו ערב הייתי צריך לתת שיעור ולא באו, והם נשלחו גם כן באותה דרך ולא חזרו. אף אחד לא חזר.

ש. ד"ר מלקמן, כאשר נאסרו 400 היהודים בפברואר 1941, מה הייתה התגובה של האוכלוסייה ההולנדית?

ת. אז פרצה באמסטרדם שביתה כללית, זה התחיל עם העובדים בחשמלית, אבל אחר כך היא התפתחה והקיפה גם הרבה מוסדות אחרים ובתי חרושת אחרים, מפעלי המים שותקו, וגם היו במקומות אחרים, לא רק באמסטרדם, אלא גם בערים מסביב לאמסטרדם, שביתות כלליות שדוכאו אחר כך.

ש. התוכל לומר לבית המשפט מה היו ההוראות האנטי-יהודיות העיקריות שהוצאו על-ידי הגרמנים ושאתה הרגשת אותן בעצמך?
ת. חוקים, תקנות - היו רבים מאד. רובם אפילו לא נתפרסמו ברבים, אלא בתור הוראה לראשי היהדות, ונתפרסמו לפעמים גם בשבועון היהודי. ואלה היו בשטחים כלכליים. למשל, היהודים היו צריכים לרשום את המקרקעין, ואחר כך הופקעו כל המקרקעין מידיהם.

היהודים היו צריכים למסור את כל רכושם לאיזה שרות גרמני, שהגרמנים גנבו אז שם יהודי של בנק, ליפמן-רוזנטל, בכדי לרמות את היהודים, והיהודים היו צריכים להפקיד שם

את כספם. כל אחד קיבל מהבנק הזה לא יותר מ-520 גולדן לחודש. כל מי שהיה צריך לשלם סכום כלשהו ליהודים, היה צריך להעביר את הסכום הזה לבנק הזה.

מלבד זה היו הרבה הוראות אחרות: אסור היה לצאת אחרי שמונה, להימצא ברחוב אחרי שמונה ולפני שש; אסור היה לקנות בחנויות של לא-יהודים, זמן מסוים רק בסוף היום, כשהכל כבר בגמר, משום שבכלל היה מחסור באוכל, וכמובן, היהודים לא קיבלו. מצרכי מזון מסוימים היו אסורים בכלל בשביל היהודים. שווקים מיוחדים הוקמו בשביל היהודים, ועוד כהנה וכהנה.

ש. מה בדבר שימוש בכלי רכב ציבורי?

ת. כלי רכב היו אסורים בכלל, אלא אם קיבלת איזה רישיון מצד השלטונות הגרמניים, אבל אלה היו מעטים מאד, זאת אומרת חשמלית או רכבת, אלה היו אסורים.

ש. מה בדבר הכניסה למקומות ציבוריים, קולנוע, גנים, בתי מרחץ וכו'?

ת. את זה כבר בהתחלה אסרו על היהודים, גם על בתי קפה, גנים, גנים ציבוריים, בתי קולנוע. בתי קולנוע - משום שאמרו שהיהודים הקימו רעש בזמן שהקרנו סרטים פרו-גרמניים, אבל זאת כמובן הייתה רק אמתלה.

ש. התוכל לומר לנו מתי הוקם הוועד היהודי?

ת. השיחות הראשונות על הקמת הוועד היו בהתחלת פברואר [1941] עוד לפני השביתה. אבל הוא הוקם בעצם אחרי השביתה, ואז, כנראה יחד עם החלטה אחרת להקים באמסטרדם *Auswanderung juedische fuer Zentralstelle*. מוסד מרכזי להגירה יהודית. השם הזה היה מעורר תקוות רבות בלבבות היהודים. הם חשבו ש"אוסוונדרונג" {"הגירה"} זה מחוץ להולנד, ורבים קיוו גם שיכולים להגר. היו מקרים אחדים של יהודים עשירים מאד שתמורת סכומים ענקיים באמת ניתנה להם האפשרות להגר. אבל אחר כך מתברר שאותו שירות כביכול, שבראשו עמד סרן גרמני, אוסו דר פינטן, הוא היה המכשיר העיקרי לגירושם של היהודים מהולנד.

ובכן יש לנו שם דוגמה, כמו שראינו את זה הרבה פעמים, של **הסוואה של תרמית**, או כמו שקוראים לזה בגרמנית "טרונג", כדי להסוות את המגמות האמיתיות על-ידי שמות שכאילו אומרים משהו אחר.

ש. ד"ר מלקמן, עוד לא הסברת את הקשר בין המוסד המרכזי להגירה יהודית, מצד אחד, ובין הוועד היהודי, מצד שני. מתי הוקם הוועד היהודי הזה ומי עזר בהקמתו? ת. הוועד היהודי הוקם בפברואר, ואז עזר מפקד אמסטרדם, בנקר, להקמתו. אבל הקשרים של הוועד הזה לאמסטרדם היו אחר כך בעיקר עם המוסד המרכזי להגירה יהודית, וסמכותו של הוועד אחר כך הורחבה על כל הולנד. זה היה באוקטובר.

ש. האם הכרת את אדולף היטלר?

ת. כן. אדולף היטלר בא בחודש מרץ מפראג, **ותפקידו היה ללמד את היהודים איך מקימים "יודנראט"** ואיך צריכים לשתף פעולה עם הגרמנים. איך צריכים להיות הקשרים עם הגרמנים, משום שיהודי הולנד כנראה לא ידעו את זאת.

אני השתתפתי אתו בישיבה של הנהלת הפדרציה הציונית בביתו של נשיא הפדרציה, שנפטר אחר כך בברגן-בלזן. אני רוצה להגיד שאדולף היטלר עשה עלי רושם כן ומסור, של יהודי נאמן מאד. הוא תיאר לנו את המצב בצ'כוסלובקיה בצבעים שחורים מאד של עבודת כפייה, ואמר לנו שהגרמנים רוצים להרוג אותנו. הוא לא ידע כנראה איך, אבל משהו, הם רוצים להרוג אותנו, ושהעיקר בשבילנו זה להחזיק מעמד.

הוא התלונן שיהודי הולנד לא הבינו את חומרת המצב, הם היו מעודדים על-ידי השביתה שהייתה חודש לפני כן, וחשבו שאוכלוסיית הולנד לא תתן לגרמנים לבצע את מזימותיהם גם בהולנד. הוא הזהיר אותנו שצפויה לנו סכנה חמורה ביותר. בזה לא קיבלו את דבריו כמו שהוא ציפה.

אב בית הדין: אמרת ביחס לאדלשטיין "הוא עשה עלי רושם של אדם כן, אני מניח שהוא היה אדם כן", אתה רוצה להגיד עוד משהו? - כי אי אפשר להניח זאת בצורה כזאת. ת. אמרתי זאת כי נתפרסם מחקר על טרזינסטאט והדברים שנתפרסמו הם בניגוד לרושם שקיבלתי. אני מאמין שהוא היה אדם מסור ונאמן. ככל שאני חושב יותר על האיש הזה, על מה שאמר לנו, אז אני חושב שלא הבנו מה שאמר ושכוונתו היו רק טובות.

השופט הלוי: **מי שלח אותו להולנד?**
ת. השלטונות הגרמניים. אחרת הוא לא יכול היה לבוא.

מר ברך: **מתי ניתנה ההוראה לענידת הטלאי הצהוב, הכוכב הצהוב?**
ת. בסוף אפריל- ב-27 באפריל 1942. הרבה יהודים ענדו את זה **מתוך גאווה** משום שאמרו: אנחנו לא מתביישים שאנחנו יהודים; והיו גם הרבה לא יהודים שבימים הראשונים ברכו אותנו כשהלכנו ברחוב עם הכוכב הצהוב הזה וגם הפיצו דוגמאות של טלאי צהוב זה וכתבו עליו שיהודים ולא-יהודים הם מאוחדים במלחמה נגד הפאשיזם.

ש. אתה בעצמך ענדת את הטלאי הצהוב?
ת. כן. כל ילד מגיל שש ומעלה היה צריך לענוד את הטלאי הצהוב.

ש. מיוני 1941. האם אחרי יוני 1941 היו מעצרים נוספים, ואם כן - מתי?
ת. תמיד היו מעצרים של אנשים שעברו עבירות. אי אפשר להגדיר זאת בדיוק כמעצרים, אבל יהודים נשלחו למחנות כפיה.

ההוראה הייתה שכל מי שאין לו משלוח יד ואין לו פרנסה צריך לעבוד במחנה עבודת-כפיה. מה עשו? - ביטלו את הרישיונות לאנשים. למשל, היו רוכלים שהיו להם רישיונות, ורק אם היה להם רישיון כזה היה מותר להם למכור את מרכולתם - ביטלו את רישיונותיהם ועל ידי זה היה להם חומר למחנות עבודת-כפיה.

זכור לי מקרה אחד של רופא, הוא עכשיו בבאר שבע, שהיה צריך לבדוק איש כזה. האיש בא אליו. הרופא אמר לו: אתה חלש, אתה לא יכול לעבוד; והוא אמר לו: אדוני הרופא, בבקשה אל תפסול אותי כי אין לי מקור פרנסה ויותר טוב שאני אהיה במחנה, כי הרישיון שלי נלקח ממני אתמול.

ש. **מה היה מצב הנוער הציוני באותה תקופה?**
ת. רובם מצבם היה כשל כל יהודי הולנד, אבל הייתה קבוצה אחת, קבוצה של החלוצים, אשר אולי נפגעו ראשונה מההוראות של הגרמנים, כי הם היו במקומות מרוחקים ועבדו גם, בחוות כדי להכשיר את עצמם לעליה לארץ.

כשנתקבלה ההוראה שצריך לפנות את החוות האלה טיכסו עצה ומאז צמחה המחתרת "החלוץ" וגם "ברית חלוצים דתיים" יחד; ראשונה להסתיר את החלוצים אצל איכרים, אחר כך להבריא אותם דרך בלגיה וצרפת ומשם אפילו לעבר גבול ספרד. מהם הגיעו, אם איני טועה, עוד בזמן המלחמה שבעים איש לארץ ישראל.

היו שניים שהם ידועים מאד שלקחו חלק בפעולה הזאת: יוב וסטרווה {יופ וסטרוויל}, לא יהודי, מורה, שהביא כמה פעמים קבוצות כאלה עד למרגלות הפירינאים, ושם אפילו נודע לנו נאום שלו, נאום פרידה לחלוצים שעלו ארצה. כשהוא חזר פעם הוא נעצר, עונה נוראות.

הוא נעצר על ידי ס"ד. הוא עונה נוראות ואחר כך הוצא להורג. והשני יהודי ושמו **שושו**, או **יואכים סימון**. הוא הביא שלש פעמים קבוצות לגבול של ארץ חופשית וכשהוא חזר וחקר אותו חשש שהוא ימסור פרטים, אז הוא התאבד בכלא.

ש. ד"ר מלקמן, מתי התחילו הגירושים מהולנד? ת. ב-41 ביולי 1942.

ש. מי היו היהודים שגורשו לראשונה, ומניין?

ת. יהודים שהיו בלי נתינות, זאת אומרת בעצם יהודים גרמנים ששללו מהם את הנתינות הגרמנית. הם היו בין הראשונים, בעיקר הצעירים. ואני יודע שבטרנספורט הראשון היו תלמידים שלי.

בראשונה הם גורשו לתחנת הרכבת באמסטרדם ומשם **למחנה המעבר וסטרבורג**. אחר כך עשו באמסטרדם מקום מאגר בתיאטרון היהודי, ושם אספו כל הזמן את היהודים עד שהיה מספיק חומר כדי לשלוח אותם לוֹסְטְרֶבּוּרְג. וסטרבורג היה מחנה מעבר {בהולנד}. וסטרבורג הוקם על ידי ממשלת הולנד, בעצם בכספי היהודים, כדי לשכן שם יהודים שברחו מגרמניה, אחרי 1938, בלי דרכון ובלי אשרה חוקית.

ש. ואחר כך הס"ס השתמש באותו המחנה כמחנה מעבר לגירושים למזרח? ת. נכון.

ש. באיזה צורה בוצעו המעצרים האלה?

ת. בצורות שונות, אבל בעיקר היו להם רשימות ובאו אל הבית לקחת את המשלוחים. זאת הייתה המשטרה הגרמנית, ה"גרנה פוליציי", כמו שאנחנו קראנו להם, והם באו לאסור את היהודים. היו גם כאלה שקיבלו מכתב הביתה שעליהם להופיע. אבל במרוצת הזמן היהודים, על כל פנים רובם, לא באו אחרי שקיבלו מכתב כזה. אז באו מבית לבית.

היו גם מקרים מסוימים של מצוד גדול, שסגרו שכונות שלמות. הפעם הראשונה של מצוד גדול כזה הייתה בשמחת תורה 1942, כאשר המשפחות של כל אלה שהיו במחנות עבודת-כפיה נלקחו. אלה היו כ-41,000 איש. הם הועברו לוֹסְטְרֶבּוּרְג. אז באו גם מבית לבית.

המצוד השני היה במאי 1943. אז התנפלו על הרובע העתיק היהודי באמסטרדם, זה הרובע שנקרא גם "הרובע היהודי"; שמו מצור, זאת אומרת, המשטרה הגרמנית שמה מצור מסביב לשכונה הזאת על הגשרים - היו הרבה גשרים על התעלות - ואז אסרו את היהודים. היו גם מכוניות שעברו ברחובות וצעקו שהיהודים צריכים להתכונן שיבואו לקחת אותם.

ש. מתי אתה נאסרת?

ת. ב-20 ביוני 1943. היה זה מצור, כמו זה של מאי 1943, גם ביוני 1943 על שכונה. אנחנו עברנו אז דירה. היינו צריכים לעבור את הדירה בפקודת השלטונות, ואז שמו מצור מסביב לשכונה הזאת. באה גם המשטרה בלווי אנשים בלבוש אזרחי. בדקו בכל הדירות אם נמצאים שם עוד יהודים ולקחו אותם למקום מרכזי והביאו אותם ברכבות לוֹסְטְרֶבּוּרְג. היינו שם 5,000 איש. אני ואשתי.

אנחנו הסתרנו את הילד שלנו. הייתה אשה מחסידי אומות העולם שהייתה מוכנה לקבל את הילד. בראשונה לא רצינו את זה. אבל זה היה בין ראש השנה ויום הכפור בשנת 1942, כשאז נעצר בן דוד של אשתי, שהיה רב באמסטרדם, עם כל משפחתו, וזה השפיע עלינו עד כדי כך שהחלטנו כי לפחות הילד ינצל, וביום הכפורים של אותה השנה מסרה אשתי את

הילד לחברה שלי מבית הספר, והיא מסרה אותו לאותה אשה ושם הוא היה עד סוף המלחמה. הוא היה בן 14 חודש.

ש. ד"ר מלקמן, שאלה אחרת: אתה השתדלת באותה תקופה, עוד לפני זה, להשיג אפשרות כניסה לארץ ישראל?

ת. אני ניסיתי כבר לפני כן לקבל סרטיפיקט. אבל זה היה אז קשה מאוד ליהודי הולנד. ובזמן המלחמה היו רשימות של ציונים ידועים שניסו להשיג עבורם אשרת כניסה לארץ ישראל. הרשימות האלה הוכרו על ידי הגרמנים. אנשים אלה היו חומר לחילופין עם אנשים בחוץ לארץ, ואלה שהיו ברשימות לא נשלחו בראשונה יותר לוטרבורג. אחרי כן היה מקרה שכולם נשלחו. אבל אלה שהיו בשתי הרשימות הראשונות בכלל לא נשלחו. ומהרשימות שבאו אחרי כן רובם בעצם כן גורשו. רק לנו היה מזל מסוים.

ש. שנשלחתם רק לברגן בלזן? ת. כן.

ש. ואפשר לומר כי בצורה כזו למעשה ניצלתם? ת. כן.

ש. באותה רשימה היו רשומים גם אתה, גם אשתך, גם הילד? לא כן? ת. כן.

ש. עכשיו ספר בבקשה לבית המשפט מה גרם לך שלאור הרשימה הזאת, שהייתה ידועה לגרמנים, היינו שאתם שלושה אנשים ברשימה הזאת, אתה, האשה והילד, ובכל זאת הילד לא היה אתכם והוא הוסתר אצל לא יהודים - איך הדבר הזה לא הורגש על ידי הגרמנים? ת. זאת לא הייתה בעיה כל כך גדולה, כי אפשר היה בוטרבורג לדבר עוד עם היהודים שהיו נמצאים שם. אבל אצלנו קרה דבר אחר. כשאנחנו הועברנו בלילה של 20 ביוני בקרון סוסים לוטרבורג, ישבה על ידנו אשה צעירה, בת 19 עם ילד קטן.

בעלה כבר היה נעצר על איזה עבירה והוא שולח למחנה ריכוז. הוא כבר הומת שם. אז היא הייתה יחידה שם עם הילד. בלילה, באמצע הלילה נכנסו אתה לשיחה והיא סיפרה את קורותיה, משום שהילד שכב על ידנו ממש, והוא היה בדיוק באותו הגיל של הבן שלנו, הבדל של שלושה ימים.

שאלנו אותה: את יכולה להישאר בוטרבורג? היש לך ניירות כאלה? היא אמרה: אני נשארת, ואין לי שום אפשרות. אז הצענו לה שאנחנו ניקח את הילד, משום שחשבנו שיהיה תוקף לניירות האלה של הרשימה לעליה לארץ ישראל והילד יירשם על שמנו והיא תישאר כמה שהיא תישאר. ובאמת יצא כך שאנחנו באנו לוטרבורג.

אחרי תשעה ימים נשלחה האשה, אף על פי שהיא הייתה לבדה. בדרך כלל בוטרבורג משפחה שלמה הייתה בסכנה גדולה יותר מאשר אדם שהיה לבדו, **משום שהיו צריכים תמיד למלא את המיכסה**, יותר קל היה תמיד לקחת משפחה שלמה. זאת היתה גם אצלנו הבעיה. האשה הזאת נשלחה מיד בטרנספורט לסוביבור, ולא חזרה, אבל הילד נשאר אצלנו.

במקרה הילד עכשיו בארץ. הוא לומד במכון למדריכי חוץ לארץ וחוזר אחרי כן להולנד כדי להיות שם מדריך בתנועת "השומר הצעיר". בוטרבורג הייתי שמונה חודשים עד 15 בפברואר 1944, ומאז הייתי בטרנספורט לברגן-בלזן.

ש. כמה אנשים היו בדרך כלל באותו זמן בוטרבורג או בתקופות השונות בערך? ת. זה קשה להגיד. כאשר באנו, באו המשלוחים הגדולים של היהודים מאמסטרדם, אלפים ואז יצאו גם כן הרכבות הגדולות ביותר של 2000-300 איש כל רכבת, למזרח אירופה. ואחרי

כן באו שוב בספטמבר, באו אחרוני היהודים מאמסטרדם, ושוב היה המחנה מאוכלס ביותר. אבל לא תמיד היה שווה. מספר האנשים בוסטרבורג היה שונה מפעם לפעם.

ש. מי היה המפקד של וסטרבורג? ת. גמקה.

ש. הוא היה גרמני? ת. כן.

המגע שלנו היה עם ההנהלה היהודית, ושמות האנשים של ס"ס אינני זוכר.

ש. אגב, את הגברת זלוטקה ראית שם פעם?

ת. פעם, כשרצינו להירשם לטרנספורט לחילופין לארץ ישראל, היא באה ורשמה. אני שאלתי. אני רציתי להצטרף לחותנתי שהיתה כבר באחת הרשימות הראשונות. היתה שם גברת זלוטקה, לא אמרה ולא כלום. המפקד גמקה אמר: אם אתה רוצה יחד עם משפחתך, אתה תיסע לעבודה למזרח "zu Osten" dem nach Arbeitseinsatz

ידענו שהיא טיפלה ברשימות של היהודים. היא טיפלה ברישום היהודים מטעם הרייכסזיכרהייטס האופטאמט (המשרד הראשי לבטחון הרייך). היא הייתה לא יהודיה, גרמניה.

מר בך: **חוץ מוסטרבורג איזה מחנות היו קיימים עוד בהולנד, שבהם נעצרו יהודים?**
ת. היה מחנה אחד שנקרא על ידי הגרמנים "ארצאגן-בוש" אנחנו קראנו לזה **פירכט**. זה היה כפר קטן. לשם היו צריכים לבוא יהודים מערי השדה, שאחרי כן הועברו כולם לוסטרבורג וגם אנשים שעבדו בבית החרושת הגדול של פיליפס. היה גם מחנה אחד אלרקום. זה היה קיים רק זמן קצר. זה היה מחנה אימונים לס"ס. שם נעשו עינויים על היהודים.

ש. זה היה מחנה אימונים של ס"ס? ת. אמונים איך להיות אכזרי.

ש. את מי לימדו שם, אנשי ס"ס גרמנים או אחרים? ת. הולנדים, עד כמה שידוע לי. אנשים שהיו שם סבלו נוראות. אחרי כן הועברו לוסטרבורג, רק אנשי ההנהלה היהודית טיפלו בהם. הם היו במצב נורא.

נפצעו שם פצעים נוראים, קיבלו מכות, הפחידו אותם. הם היו שלדים, לא היו כבר בני אדם בבואם משם. אני חושב שכמעט כולם נשלחו אחרי כן לאושוויץ. אני חושב שמישהו מהם נשאר בחיים.

ש. **תאמר בבקשה לבית המשפט באיזו צורה אורגנו המשלוחים למזרח. איך זה נקבע? איך אתם ידעתם? איך נבחרו האנשים? מתי נודע לאדם שהוא הולך לגירוש וכו'?**
ת. המפקד הודיע להנהלה היהודית של וסטרבורג, שביום הבא - זה היה תמיד יום שלישי-היו צריכים להישלח מספר מסוים, 1,000 או 2,000 או 3,000, והנהלה היהודית הייתה צריכה לתת רשימות, שמות האנשים שישולחו, קצת יותר מכל מכסה, כי הייתה כמובן אפשרות שאנשים ימותו בדרך, ולאושויץ **צריך היה תמיד להגיע המספר המדויק**. אם היו צריכים לתת 1,000, היו שולחים 1,020.

ברשימות האלה התחילו כבר לטפל ביום ששי, בשבת. לפעמים היו אנשים שהיו ברשימה או היו להם ניירות שהגנו עליהם כביכול שלא ישלחו, ואם לא היה מספיק חומר אנושי, ביטלו את החסינות הזאת. זה היה כבר ידוע בשבת. ואחרי כן, ככל שהתקרב יותר ליום השלישי, עלה המתח.

בלילה בין יום שני ושלישי, בשלוש בבוקר סגרו את הצריף, שהיינו חיים בו, סגרו אותו הרמטית, אסור היה לצאת ולבוא. ואז קרא ראש הצריף שמות האנשים הנידונים למשלוח - רשימה אלף ביתית. לפעמים היתה גם איזו תוספת, שוב רשימה אלף ביתית.

ואני צריך להגיד, כי מכל הדברים הנוראים שראיתי גם אחרי כן במחנות, של מכות רצח ועוד ועוד, נשאר עלי הרושם החזק ביותר, וגם על אחרים, שאותו לילה, יום שלישי בבוקר בשעה שלוש, כשהיה שקט גמור וחושך וקראו, כאילו היו קוראים כל לילה פסק דין מוות לאותם האנשים שנשלחים.

לפעמים היית יכול להיות בעצמך ביניהם, ואם לא אתה - אז קרובים, ידידים, מכרים. אבל כל שבוע ושבוע מספר מסוים של פסקי-דין מוות באותה שעה. וזה עשה עלינו, על כולנו, על כל אלה שגם כתבו על זה, רושם כל כך מחריד, שתמיד יש לנו עוד איזו רגישות לגבי יום שלישי, שזהו היום של פסק-דין מוות ליהדות הולנד.

אב בית-הדין: אתם ידעתם אז שזה למוות?

ת. אנחנו לא ידענו שזה יהיה בודאי למוות. אני יכול להגיד: אני ראיתי בהתחלת 1943 איזו סקירה רשמית בשביל היודנראט, בשביל מועצת היהודים, ושם היה כתוב שכנראה יש עכשיו בפולין פחות יהודים מאשר לפני כן, וכבר ידענו אז שנשלחו הרבה יהודים לפולין, אבל פשוט לא ידענו מה קרה להם.

יכול להיות שאפילו לו ידענו לא היינו יכולים להאמין שדבר זה קרה. אני בעצמי שמעתי את זה רק כשהייתי בברגן-בלזן. בשעה שבאו המשלוחים הראשונים של נשים שהיו במחנות נשים באושוויץ, ואז דיברתי עם אלה שחזרו מאושוויץ ושמעתי על תאי הגאזים.

ש. האנשים האלה שהיו ברשימה ביום ג' בבוקר, מתי הם היו יוצאים?
ת. למחרת בבוקר היו צריכים לבוא הכל לכביש הראשי ושם עמדה רכבת והיינו צריכים להכנס לתוכה, בדרך כלל יצאה הרכבת...

ש. הרכבת נכנסה למעשה לתוך המחנה?

ת. כן, לתוך המחנה. היא הייתה יכולה לעבור דרך המחנה כי היו במחנה פסי רכבת. הרכבת באה, הכניסו את האנשים וסגרו את הקרונות אנשי המשטרה הגרמנית. תמיד באה באופן מיוחד קבוצה מסוימת של אנשי המשטרה הגרמנית, ואז הובלו האנשים. הרכבת זזה בערך בשעה 11:00 בבוקר.

ש. איזו רכבת הייתה זו בדרך כלל? גם כן רכבת-משא או רכבת-נוסעים?

ת. רכבת-משא. בהתחלה שמעתי שהיו רכבות-נוסעים, אבל כל זמן שאנוכי ראיתי זאת - במשך שמונה חודשים אלה - תמיד היו רכבות-משא.

ש. ידוע לך כמה אנשים היו בכל טרנספורט?

ת. זה היה שונה. את מספר האנשים שהיה דרוש, 2,000 או 3,000 בזמן המשלוחים הגדולים, לפעמים 1,000, אבל את המספר המדויק למדנו רק אחרי המלחמה, אבל זה היה בערך כך.

ש. מר מלקמן, מאנשי משפחתך אתה, מי הם האנשים שהיו בוסטרבורג ומה קרה אתם?
ת. כל אנשי משפחתי כמעט היו בוסטרבורג. אבי נפטר בוסטרבורג חמשה ימים אחרי שהגענו לשם כי הוא היה חולה לב. אמי נשלחה ב-31 ביולי, כפי שנתברר לנו אחר-כך, לסוביבור.

כידוע לך, מסוביבור כמעט ולא חזרו אנשים. מ-000,33 חזרו רק 19, זאת אומרת, סיכוי חיים של חצי אדם על אלף.

אחותי נשלחה ב-25 בינואר [1944] לאושוויץ. היא נתפסה משום שהסתתרה, ומאחר והסתתרה היה זה כבר מקרה עונש, אף על פי שהייתה רופאה לא הצלחנו למצוא מקום בשבילה בבית החולים כי לא נתנו למקרי עונש לעבוד שם. היא נשלחה וכנראה גם נספתה באושוויץ. גיסי גם נשלח באוגוסט, 1943 והוא נפטר במאוטהאוזן בפברואר 1945.

מלבד זה, כל הדודים והדודות שלי עם בניהם ובנותיהם, מלבד הילדים שהוסתרו אצל הגויים, ביניהם שלשה ילדים של אחותי, נמצאים עכשיו כולם בארץ.

ש. ד"ר מלקמן, אתה הזכרת שהיו אנשים שהתחבאו ונתפסו. האם אתה יכול לומר משהו מבחינה נפשית על השפעתם של אנשים כאלה שהתחבאו, או ילדים שהתחבאו ונתפסו, איך הייתה התנהגותם לאחר מכן?

ת. התנאים במחבוא כבר ידועים לעולם על ידי היומן של אנה פרנק. אולי כדי לתת איזה רושם מה זה אומר להיות במחבוא, **אספר על ילד אחד שראיתי**. אשתי ואנוכי, אנו עבדנו בבית הילדים בוסטרבורג. לשם באו תמיד ילדים שנתפסו על ידי הגרמנים. ילדים שלא היו להם הורים או לא היו להם הורים ממש, או שההורים הסתתרו או כבר נשלחו. למעשה היו אלה כולם יתומים ואנו טיפלנו בהם, כמובן, זמן קצר מאד כי לא הייתה להם הגנה ולכן הם נשלחו כמעט תמיד מיד.

אני זוכר מקרה אחד של ילד ששמו היה פאן-דאם אשר שמו הפרטי אינני זוכר. הוא היה בן 10. הוא היה כלוא במשך שנה שלמה בחדר צר, אסור היה לו לדבר בקול רגיל- ואני לא מדבר על על קול רם. אסור היה לו ללכת כמו שילד הולך פן ישמעו אותו השכנים. כאשר הוא בא לוסטרבורג, בא לבית הילדים והתחיל גם כן לדבר בלחש. כשאמרנו לו שאין צורך לעשות זאת, והוא הבין שהכל כאן מובן, הוא התחיל לרוץ סביב מגרש הילדים כל הזמן, לא יכול היה לעצור, וצעק בקול גדול כי כל השנה אסור היה לו לדבר וללכת ברגל.

כך שהחיים במחבוא היו בעיקר בשביל ילדים אשר כלל לא הבינו מה מצבם, איומים ולעיתים קרובות שאלנו את עצמנו, כאשר היינו במחנה וראינו שכל זמן שהיו הילדים במחנה היו יכולים לחיות כילדים - אולי זה טוב יותר מאשר לחיות במחבוא.

התברר לנו אחר כך מה גורלם של אלה שנשלחו לפולניה ומה גורלם של אלה שהסתתרו בהולנד. בכל זאת, מצבם של היהודים בהולנד היה טוב יותר, כי ניצלו על ידי חסידי אומות העולם. ניצלו כ-4,000 ילדים, אבל קשה לתאר את הסבל הנפשי של ילד אשר צריך כך לחיות במשך תקופה ארוכה כזאת של שנתיים ולפעמים עוד יותר.

ש. מה קרה לילד הזה שסיפרת עליו?
ת. הוא נשלח אחרי שלשה ימים לאושוויץ.

ש. תמסור בבקשה לבית המשפט מה ידוע לך על פרשת אפלדורמסבוס?
ת. אפלדורמסבוס היה בית חולים לחולי רוח יהודים. זה היה מוסד יהודי באחת מערי השדה. מוסד זה היה קיים מזמן.

אב בית-הדין: מה שם העיר?
ת. שם העיר אפלדורם. "בוס" זה יער על יד אפלדורם והמוסד נקרא על שם היער הזה. ביום אחד, ב-22 בינואר 1943, באו פתאום מהמשטרה הגרמנית. סרן אאוס דר פינטה בעצמו בא לשם, לאפלדורם, ולקחו את כל האנשים שהיו בבית החולים. הכניסו אותם לקרונות. היו שם גם מטפלים ומטפלות.

היה מקרה אחד של אשה, אשה זו היתה בתו של הרב הראשי בהאג והיא הייתה מטפלת, הייתה אחות. היא נכנסה רק לרגע כדי לתת עוד משהו, אבל כאשר היא נכנסה סגרו את הדלת, והיא נשלחה גם כן, אף על פי שהיא לא הייתה צריכה להישלח. מאד התרגשנו על המקרה הזה, אבל אחר כך הבנו מה ההבדל.

כל היהודים אחת דתם למות. אין הבדל אם לוקחים אותם שם או במקום אחר. המשלוח הזה נשלח מיד למזרח. הוא לא עבר בוסטרבורג, אבל שמענו על זה אחר כך מאנשים יהודים שהיו צריכים לבוא מוסטרבורג. היה איזה שרות, שרות יהודי, צעירים שהיו צריכים לעזור בוסטרבורג בהכנסת האנשים לקרונות האלה.

ש. איך נקרא השרות הזה? ת. אורדנונגסדינסט.
ש. והם היו צריכים לעזור בהטענת אותם האנשים לתוך הרכבת? ת. כן.

ש. ידוע לך מתוך המחקר שלך ומתוך דינים וחשבונות של הצלב האדום מה היה גורלם של אותם חולים?
ת. כן, לא נשאר מהם אף אחד בחיים.
ש. איפה הם הומתו? ת. באושוויץ.

ש. ידוע לך איך היו לבושים האנשים כשהוכנסו לתוך הרכבת? ת. לא ידוע לי.

ש. תאמר לי בבקשה, ד"ר מלקמן, מה היה מספר היהודים בהולנד ביום כניסתם של הגרמנים?
ת. על פי המירשם שנעשה, גם על פי פקודת הגרמנים, היו שם 140.000 יהודים.

ש. כמה יהודים גורשו מהולנד? ת. 110,000.
ש. כמה מאלה נשארו בחיים? ת. 6,000.

ש. ד"ר מלקמן, אתה אמרת לנו שבסוף הועברת לברגן-בלזן. היו גם אנשים שהיו רשומים לאותם הטרנספורטים לא"י ולא הגיעו לברגן-בלזן, ובכל זאת גורשו, או האם כל אלה שהיו רשומים לאותה אפשרות עליה לארץ ישראל הועברו לברגן בלזן?
ת. היו רשימות בטוחות והיו רשימות מפוקפקות. שתי הרשימות הראשונות היו מגינות על האנשים שלהן. כולם נשלחו לברגן בלזן. חלק מהם אף הגיע לארץ ישראל בזמן המלחמה, על ידי חילופין. אלה שהיו ברשימות הנוספות לא קיבלו סרטיפיקטים בזמן וכאשר היה צורך בחומר אנושי בוסטרבורג. ביטלו את הרשימה הזאת של נוסעי הבטחה כזאת לעליה לארץ-ישראל.

זה היה ב-20 ביולי 1943, ואז, כמו תמיד, בוסטרבורג כאשר ביטלו רשימה כזאת או כמו שזה נקרא אז בטרמינולוגיה של המחנה: "אינה ליסטה פלצטה".

אב בית-הדין; "פלצטה", זאת אומרת, התפוצצה? ת. כן.
דווקא אנשים שהיו באותה רשימה היו הראשונים בתור לגירוש למזרח. כך קרה שב-20 ביולי, היה זה י"ז בתמוז נשלח המשלוח הגדול ביותר של ציונים מהולנד. כולם היו חברים בתנועה, מנהיגים. רבנים. וגם חלוצים רבים ביניהם. מהם כמעט אינני זוכר אם חזר משהו.

אב בית-הדין: מי הרכיב את הרשימות האלה. ד"ר מלקמן? ת. הנהלת המחנה היהודי.

ש. ד"ר מלקמן, אתה באת לברגן בלזן עם אשתך ויחד עם אותו הילר הקטן שדיברת עליו קודם? ת. כן.

ש. כמה זמן הייתם בברגן בלזן?
ת. מ-15 בפברואר 1944 עד ה-9 באפריל 1945. לפני השחרור אנו הובלנו למזרח ברכבות מסוימות. היו שתי רכבות. רכבת אחת בשביל הונגרים ורכבת אחת שחלק מאנשיה היו הונגרים וחלק היו הולנדים.

אב בית-הדין: המדובר תמיד ביהודים? ת. כן.

אב בית-הדין: דברים שמובנים לך לא תמיד מובנים לפרוטוקול, לכן אני שואל את השאלות האלה.
ת. בוסטרבורג היו אך ורק יהודים ובברגן בלזן היה מחנה מיוחד, שטרנלאגר, ששם היו רק יהודים, וההונגרים היו גם כן יהודים.

זה היה בתחנת הרכבת של ברגן-בלזן. אני עמדתי שם בפתח הקרון, כי הייתי שם "מפקד הקרון", כך קראו לזה. פתאום באה מכונית ויצאו מתוכה שני אנשים. אחד במדי ס"ס, קצין גבוה כזה כפי שאני לא הכרתי עד אז. אני הכרתי רק עד שטורמבנפירר וזה היה שטנדרטנפירר...

מר בך: סליחה, אני עוד אגיע לזה. אתם יצאתם מהרכבת? ת. לא.

ש. איפה למעשה שוחררתם?
ת. בטרוביץ, עיירה קטנה מדרום לטורגאו, נקודת המפגש של הצבאות האמריקאים והרוסים. שוחררנו על-ידי הרוסים.

ש. שוחררתם ברכבת? ת. כן, ברכבת, כי הרכבת לא הגיעה ליעדה.
ש. האם ידעת לאן היתה צריכה הרכבת להגיע?
ת. אנשי טרזיינשטט אמרו לנו שהכינו תאי גז בשבילנו שם.

ש. איפה? ת. בטרזיינשטט.

ש. אני רוצה לשאול אותך כמה שאלות על **ברגן-בלזן**. תוכל לתאר לבית המשפט מה היו תנאי המגורים בברגן-בלזן?

ת. כשבאתי לברגן-בלזן, בהתחלה תנאי המגורים לא היו יותר גרועים מאשר בוסטרבורג, אולי יותר טובים. בוסטרבורג היינו ישנים בשלוש קומות של מיטות ולא היה כמעט מקום לשבת. בברגן-בלזן האוכל היה מעט אבל לא רע. **בוסטרבורג היתה הנהלה יהודית, היה זה מעין כפר יהודי**. בברגן-בלזן היינו כל הזמן תחת הפיקוח והפקודות של אנשי ס"ס. במשך הזמן הורע המצב בברגן-בלזן והמצב נעשה איום עד שקיבל את השם האיום והנורא הזה, כי באו הרבה יותר אנשים.

המחנה בראשונה היה מיועד רק לכמה אלפים, בסוף היו כמה רבבות. לא היה אוכל. התנאים הסניטריים, כמעט אי אפשר לתאר אותם. בצריף ל-400 איש היה בית כסא אחד, ובית הכסא היה מקולקל תמיד. האנשים כולם סבלו משלשול.

אילו היינו רוצים ללכת היו גם בתי כסא בשדה, אבל האנשים לא יכלו ללכת, כי הם היו חולים. נוסף לכך אנשי הס"ס סגרו את צינור המים לעתים קרובות. היה שם זקן היהודים ושמו וייס, והוא הורה לשרברב בלילה לפתוח את המים, ובבוקר שוב סגרו כדי שהגרמנים לא ירגישו בזה שבליילה היו מים.

בהתחלה קיבלנו ארבעה סנטימטר לחם, בסוף אפילו את זה לא קיבלנו. לא היה פחם. אני ידעתי זאת בדיוק כי אני הייתי בפלוגה אשר הובילה את הפחם. לא היה פחם ולא עצים. אי אפשר היה להסיק. קיבלנו לפעמים קצת מים, ולזה קראו מרק. ובסוף היו רבבות אנשים. המתים היו מונחים ברחוב. אי אפשר היה ללכת בלי לדרוך בצואת אנשים, פשוט זאת הייתה זוועה.

היו שם כמה מחנות. המחנה הגדול ברגן-בלזן היה מחולק לכמה מחנות. היה מחנה ה"שטרנלאגר", שם היו אנשים שענדו עוד את הכובע. אלה היו יהודים; היה מחנה ריכוז, והיו עוד סוגים של אנשים. ולמחנה הגדול הזה לא הביאו כמעט אוכל.

אני הייתי, כפי שאמרתי, בפלוגה אשר הביאה את הפחם, ועל כן אנחנו ידענו את המצב בכל המטבחים, היינו גם בכל המחנות הנפרדים האלה משום שניתנה לנו האפשרות הזאת.

כך הגעתי גם למחנה הריכוז של הנשים שבאו מאושוויץ, אני חושב מנובמבר 1944. ושם ראיתי דברים נוראים. נשים אשר התנפלו על איזו חבית ששם נשאר עוד שיירי האוכל. וכשהתנפלו על החבית באה איזו חיילת גרמנית והיכתה אותן ופיזרה אותן.

והיו שם אפילו מקרים של קניבליזם. בסקירה שעשה מר וייס, הוא היה זקן היהודים והוא נמצא עכשיו בירושלים, הוא היה צריך לרשום את כל הפרטים של המחנה, והוא מזכיר 14 מקרים של קניבליזם במחנה.

ש. ד"ר מלקמן תוכל לתאר עוד דבר אחד על המיפקדים שאנשים היו צריכים לעמוד בהם יום-יום בברגן-בלזן?

ת. אני עצמי לא סבלתי כל כך מזה, כי אני הייתי צריך לעבוד הרבה מחוץ למחנה. קמתי ב-6 בבוקר ועבדנו עד 6:30 בערב.

ש. אבל ראית את המיפקדים?

ת. קרו מקרים שחזרנו ואז עמדו האנשים, זקנים וילדים, עוד מהבוקר, ואז היינו צריכים להצטרף אליהם. חותנתי עמדה פעם במסדר כזה או מפקד כזה, תשע שעות בשלג ואסור היה לזוז. תמיד הייתה איזו אמתלה כדי להגיד שהמספרים לא נכונים, חסר אחד או יש אחד יותר מדי, ובכל פעם שהמספרים האלה לא היו מדויקים היו סופרים מחדש; או שהיו עושים איזו הפסקה ואחר כך באו החיילים הגרמנים וספרו אותם, ובינתיים האנשים היו צריכים לעמוד בלי אוכל.

בדרך כלל היו גם מקרים של עונש כמו ביטול אוכל. זה גם כן קרה פעמים רבות שביטלו את האוכל, ובעיקר כשהיה יוזף קרמר המפקד, אז המשטר במחנה היה יותר חמור. אותו וייס שמע שיוזף קרמר אמר פעם לקאפו הראשי של המחנה: "ככל שתרבה להביא לי יהודים מתים זה יותר טוב".

ש. דבר אחד שכחתי לשאול אותך. אתה הזכרת שבהתחלה, אחרי הגירוש הראשון של היהודים למאוטהאוזן נאמר אז על-ידי הגרמנים שזו תהיה הפעם האחרונה. ויותר לא יעשו זאת. האם רק בהזדמנות זו נאמר כך על-ידי הגרמנים או גט במקרים אחרים?

ת. לא, זאת הייתה שיטה. כל פעם שהייתה איזו אקציה כזו, איזה מצוד על היהודים, אמרו "זו הפעם האחרונה, אלה שנשארו עכשיו - הם ישארו". ושוב קרה משהו ושוב ניסו להרגיע את היהודים. היו גם איומים בקשר למאוטהאוזן, והיו גם נסיונות להרגיע את האנשים וגם בכדי לעשות רושם טוב על האוכלוסיה ההולנדית.

אב בית-הדין: ד"ר סרבציוס, יש לאדוני שאלות לעד? ד"ר סרבציוס: אין בפי שאלות.

השופט רווה: אתה סיפרת לנו על התקופה הראשונה, שנוסד המרכז להגירה יהודית. בערך כמה מקרים של הגירה של יהודים היו אז?

העד י. מלקמן: אינני יודע כמה. ידועים לי כמה אנשים שהיגרו.
ש. עשרות או מאות או ... ת. בודדים.
ש. זאת אומרת, פחות מעשרות? ת. כן.

ש. במשך כמה זמן נמשך הדבר הזה, עד איזו תקופה השתרעה האפשרות הזאת?
ח. עד כמה שידוע לי זמן קצר מאד. עוד ב-1941.

ש. זה היה בשנת 1941? ת. כן.
ש. זה התחיל רק ב-1941 או זה התחיל ב-1940?
ת. 1940 או 1941. אני לא כל כך בטוח. אני לא מכיר את כל הפרטים, אבל עד כמה שידוע לי עד 1941.

ש. ואולי אתה יודע לאן האנשים האלה הלכו?
ת. אני יודע מקרה של משפחה אחת שנסעה לדרום-אמריקה, ואחר כך חזרה להולנד.

ש. מעבר לים? ת. כן.
ש. רוב המקרים היו כאלה? ת. היו גם מקרים אחרים.

ש. האפשרות הזאת הייתה ידועה או שנמסרה מפה לפה?
ת. היא נמסרה מפה לאוזן, מאנשים שידעו על המשפחה. היו גם אנשים שאמרו "אנחנו קיבלנו היתר לצאת מהארץ", האנשים הסתתרו ואמרו שהם עוזבים את הארץ כדי שלא יחפשו אותם. אבל מקרים של הגירה ממש היו מעטים מאד.

ש. אתה השתמשת בביטוי "האנשים היו מקורבים". ת. לא השתמשתי בביטוי כזה.

ש. אתה אמרת "מפה לאוזן".
ת. נמסר משהו על משפחה עשירה מאד אשר הצליחה לעזוב את הארץ, אבל אלה היו עשירים מופלגים ביותר.

ש. מנין נודע לכם על האפשרות הזאת?
ת. לכל אחד היה איזה קשר, היה מישהו שהכיר במנגנון הממשלה וכדומה.

השופט הלוי: אתה אומר "עשירים מופלגים". הם היו צריכים לשלם כסף? ת. כן.
ש. למי? ת. לשלטונות הגרמניים ולס"ס.
ש. סכומים גדולים מאד? ח. כן.

ש. מה היה תפקיד ה"יודנראט" בהולנד?
ת. התפקיד הוגדר בראשונה "נציגות היהודים כלפי הגרמנים", כדי שהגרמנים יוכלו לנהל משא ומתן עם גוף אחד ולא יצטרכו לטפל בהרבה גופים. וגוף זה היה צריך לטפל בכל עניני היהודים, בהתחלה רק באמסטרדם ואחר כך בכל הולנד. והגרמנים הטילו על מועצת היהודים הזאת לעשות כל מה שהם דרשו מהם, לתת רשימות של אנשים שהם רצו לשלוח לוטרבורג ואחר כך לפולין, להודיע על מגבלות מסוימות, להעביר רישיונות נסיעה, להחזיק בתי ספר. הייתה זו כמין הנהלת עירייה, הייתה זו הנהלת היהודים.

ש. ומה הייתה ההנהלה היהודית בוסטרבורג?

ת. היא הייתה שונה לחלוטין מזה, משום שבוסטרבורג נשארו עוד יהודים גרמנים שברחו להולנד בלי אישור חוקי, אז הם היו כבר יושבים שם והם היו עומדים בראש המחנה. הם היו שם בהנהלה וקבעו את הדברים, במידה שניתן ליהודים לקבוע משהו.

ש. אתה אומר שזה היה שונה לחלוטין. מה היה השוני הזה?

ת. שסמכות מועצת היהודים של אמסטרדם לא הייתה חלה על וסטרבורג, וכל המקומות האחרים של הארץ כן היו נותנים את ההוראות או מעבירים את ההוראות.

ש. אתה אומר שההנהלה היהודית הזאת בוסטרבורג קבעה בכל שבוע את האנשים שישלחו?

ת. כן. המפקד של המחנה הגרמני הודיע להם כמה אנשים צריכים לשלוח, והם יכולים לקבוע מי, אלא אם כן היו מקרים בודדים שהמפקד עצמו כעס על מישהו, אז הוא אמר שצריכים להחליף.

ש. אבל האם זה לא תפקיד בלתי אפשרי?

ת. זה תפקיד בלתי אפשרי, אבל ביצעו אותו. הם היו גם יכולים לסרב, אז היו לוקחים אנשים במחנה סתם. זהו. למעשה וכתוצאה זה לא משנה הרבה אם היו עושים או לא עושים.

ש. כן. והם בעצמם נשלחו אחר כך גם כן?

ת. לא. אלה שהיו בראש, הם נשארו עד סוף המלחמה בוסטרבורג. מספר מצומצם של יהודים נשאר בוסטרבורג. בסוף המלחמה לא היו עוד משלוחים, לא היו עוד גירויים מהולנד, וגם מאלה נשארו.

ש. ומה קבע את האנשים, את הרשימות של אנשים שיסעו לארצות אחרות, כמו שאמרת, לארץ ישראל או לארץ אחרת?

ת. באו הוראות מברלין. היו אנשים שנסעו לארץ ישראל בזמן המלחמה, והיו גם אחרים נושאי דרכונים של מדינות דרום אמריקה, והם גם לא שוחררו, אבל הועברו למחנה אחר. והיו גם כאלה שהגיעו בזמן המלחמה לשווייץ ומשם לצפון אפריקה. אבל הרשימות האלה לא היתה ליהודים שום השפעה עליהן. הן הורכבו במשרדים בברלין.

ש. הגרמנים קבעו אותן? ת. כן.

ש. אתה עוד סיפרת שמברגן בלזן היו שתי רכבות, שבאחת מהן אתה נסעת מזרחה. באיזה תאריך זה היה? ת. 10 באפריל 1945.

ש. ואז אמרת שבא קצין גבוה מאד של הס"ס. ת. כן.

ש. מה היה תפקידו של הקצין הזה?

ת. הוא דיבר אתי ושאל איך אנחנו חיים שם. הוא היה מלווה גם איש במדים אזרחיים. כשהוא גמר את השיחה אתי, אז דיבר אתי האיש בלבוש אזרחי ואמר ששמו **קסטנר**, שאני לא מכיר אותו, אני אולי מכיר אנשים אחרים, הוא הזכיר לי שני שמות שאני באמת הכרתי, זה היה נתן שוולב שהיה בשווייץ וד"ר אבלס שהיה אצלנו ברכבת, והוא אמר: "אני מבטיח לכם שאתם תישלחו למקום טוב".

ש. ומי היה השני? ת. זה היה קסטנר.

ש. אחד היה קסטנר, והשני? ת. ס"ס, מפקד ס"ס גבוה, שטנדרטנפירר.

ש. אתה איך זוכר את שמו? ת. אני מתאר לי שהיה, אבל לא ידעתי אז.

ש. אבל באותו זמן נשלחו שתי רכבות לגרמניה הלאה, למזרח.

ת. כן. בגלל השיבושים בדרכים לא יכולנו לנסוע ישר. נסענו אז דרך צפון גרמניה. כל יום נסענו בערך 40 קילומטר, לא יותר. לפעמים לא היה פחם, לפעמים היו הפצצות וכו', אז לא התקדמנו כל כך הרבה. ובסוף אני זוכר שגם חזרנו, כנראה היה שם קרב, שמענו יריות של תותחים, ולמחרת נסענו חזרה. כך הסתובבנו שם עד ששוחררנו בטרביץ.

ש. אתם הגעתם למקום אחר מאשר הרכבת נועדה לנסוע?

ת. זה בודאי, משום שזה היה כפר קטן, שאיש לא ידע על כך שאנחנו נבוא, זה היה כפר נידח מאד.

ש. מה היו תפקידיו של הבחור הזה שאמרת שנחקר והתאבד בכלא?

ת. הוא היה מדריך בתנועת "החלוץ", הדריך שם, לימד. עשה כל התפקידים שמדריך עושה אותם. אבל עשה גם עבודה תרבותית, הוציא חוברות. יחד עם זה התחיל לטפל בתנועת מחתרת עם נירות מזוייפים והעברת אנשים, ראשונה הסתרת אנשים אצל לא יהודים, ואחר כך הברחתם לצרפת. חלק מהם עבדו ב"אורגניזסיון טוט", זה היה מפעל גדול של תעשייה גרמנית בכל מערב אירופה ונקלטו משום שרבים בין אלה שהיו חברים ב"החלוץ" באו לפני כן מגרמניה ודיברו גרמנית טובה וצחה, אז הם יכלו דוקא להסתדר שם.

מר בך: אני חושב, שאפשר אולי לאתר את התקרית בקשר עם השאלה של כבוד השופט הלוי. (לעד): אותו השטנדרטנפירר, שהיה עם ד"ר קסטנר, מה היה צבע שערותיו? העד י, מלקמן: אינני זוכר.

מר בך: יש לנו עוד הוכחות על המקרה הזה.

אב בית-הדין: תודה, ד"ר מלקמן, גמרת את עדותך.

[6]

* * * * *

מסמכים

שהוצאו ע"י הגרמנים בהולנד

צו התייצבות לטרנספורט השני { תרגום מהולנדית }

המרכז להגירה יהודית
אמסטרדם
כיכר אדמה ון שלטמה מספר 1
טלפון 97001

צו קריאה

הינך מצווה בזה לקחת חלק בביצוע עבודה בגרמניה אשר תבוצע בפיקוח משטרת
ולכן עליך להימצא ב... 15 ביולי 1942 בשעה אחת וחצי אחר חצות הלילה בתחנת
הרכבת המרכזית באמסטרדם.

רשימת חפצים אשר מותר לקחת :
מזוודה או תרמיל גב אחד, מגפי עבודה זוג אחד, 2 זוגות גרבי עבודה, 2 זוגות
תחתונים, 2 חולצות, חליפת עבודה, 2 שמיכות צמר, 2 סטים כלי מיטה (ציפית
וסדין), צלחת, כוס 1, כף 1, 1 סוודר, מזון ל-3 ימים ואת התלושים של הקיצוב
לתקופה זו.

אסור לקחת: ניירות ערך, מטבע חוץ, פנקס חיסכון וכו', חפצי ערך מכל סוג (זהב,
כסף, פלטינה) מלבד טבעת הנישואין – וחיות בית.
אם אינך נענה לקריאה זו תיענש בכל האמצעים העומדים לרשות משטרת
הביטחון.
מכתב זה מקנה לך אישור נסיעה והזכות להשתמש ברכבת חינוס אין כסף.

בהוראה
Woerlein
האופטשטורמפיהרר ס"ס

[7]

בדואר רשום
סודי

דן האג 14.9.42

המפקד הגבוה ס"ס ומשטרה
לשטח ההולנדי הכבוש

אל: רייכספיהרר ס"ס ומפקד המשטרה הגרמנית
היינריך הימלר
ברלין
רחוב הנסיך אלברכט 8
הנדון: גירוש יהודים

רייכס פיהרר!

... בהולנד ישנה מערכת המכונה: "ביצוע עבודות יזומות" המנוהלת על ידי משרד
הסעד ההולנדי ובה נכללו יהודים המועסקים בעבודות שונות בתוך מפעלים
ומחנות סגורים.

לא נגענו עד כה במחנות אלה כדי לאפשר ליהודים "לברוח" לשם.

במחנות עבודה אל הנמצאים בערך 7,000 יהודים, אנו מקווים שעד הראשון
באוקטובר נגיע ל-8,000.

ב-1 לאוקטובר אתפוס במכת פתע את כל מחנות העבודה ובו ביום אעצור את בני
משפחותיהם שבחוץ ואעביר אותם לשני מחנות היהודים שנבנו זה עתה – מחנה
טסטרבורק ליד אסן, ומחנה פובט על יד הרטוגנבוש.

אנסה לקבל מדי שבוע 3 רכבות במקום שתיים...
30,000 יהודים אלה ישוגרו החל מ-1 באוקטובר.

אני מקווה שעד חג המולד נצליח לסיים גירוש 30,000 יהודים אלה ועל ידי כך נגיע
לסך הכולל 50,000, שהם מחצית יהודי הולנד...

... מחנה היהודים בוסטרבורק כבר מוכן לגמרי, ומחנה פוכט יהיה מוכן בין 10-15
באוקטובר 1942.

"הייל היטלר"
המסור בהכנעה
ראוטר
גרופנפיהרר ס"ס

[8]

B.d.s.
IV.B.4 C.

דן האג, 27 ינואר 1944

משלוחי יהודים

אחרי חידוש הקצאת הקרונות וביטול ההסגר שהוטל על וסטרבורק התחילו ב-11 בינואר 1944 "להתגלגל" הטרנספורטים הראשונים. הטרנספורט הראשון יצא ב-18 בינואר 1944 ובו 1037 יהודים ל"מחנה השהיה" ברגן-בלזן. בין היהודים הללו היו 385 אנשים להחלפה הגרמנית-בריטית. 436 יהודים להחלפה לפלשתינה ועוד יהודים בעלי קשרים לארצות אויב.

הטרנספורט השני "התגלגל" ב-18 בינואר 1944 עם 870 אנשים לטרזיאנשטט. טרנספורט זה היה מורכב מיהודים שהצטיינו בשירות הצבאי או האזרחי, ילדים יהודיים שהוריהם כבר נמצאים בטרזיאנשטט, הורים של יהודים הרשומים ברשימת תושבי המחנה הוותיקים, נשים אשר בעליהן שבויי-מלחמה וכו'.

הטרנספורט השלישי יצא ב-25 בינואר 1944 ובו 948 אנשים לאושוויץ. בו בזמן שבשני הטרנספורטים לברגן-בלזן ובטרנספורט לטרזיאנשטט שררה בחבורת היהודים כמעט "התרוממות הרוח" – היא שקעה לגמרי בטרנספורט לאושוויץ.

מאז שחידשנו את גירוש היהודים הציף אותנו ממש מבול של "אינטרוונטיות" (התערבויות). הגיעו אפילו בקשות לשחרר יהודים, אשר מגרשים אותם עכשיו, אחרי סיום המלחמה ולהחזירם להולנד.

(-) זלוטקה

פקידה

[9]

במחסה ובמסתור

"אונדרויק" פירושו: "צלילה", וכוונתו, בהולנד הכבושה – היעלמות מעל פני השטח לגבי השלטונות הגרמניים.

רבים היו ה"צוללים": בראש וראשונה יהודים, אך "צללו" גם פעילי מחתרת הולנדיים, וכן בחורים שקיבלו צו-התייצבות לעבודה בגרמניה. במסגרת ה"ארבייטסאינוואך" – אותה שיטה, לפיה ניצלו הגרמנים את כוח העבודה של הארצות הכבושות לטובת מאמץ המלחמה הגרמני. יש האומדים את המספר הכולל של ה"צוללים" עד סוף 1944 ב-300,000 איש, מהם כ-25,000 יהודים.

דרכי ה"צלילה" שונות היו ומגוונות: משיבה במחבואים שנבנו במיוחד למטרה זו ועד להסתפקות בהחלפת כתובת ושם – לעיתים בגבולות אותה עיר בה חי האדם עד אז. רבים הסתתרו במחוזות הכפריים, שהיו בטוחים יחסית, והיו כפרים שלמים ש"התמחו" בהסתרת אנשים.

לא כל המשפחות שהסתירו יהודים עשו זאת מתוך אידיאליזם. היו שעשו זאת עבור בצע-כסף, והיו שעשו זאת מתוך "אידיאליזם" אחר – בתקווה שיצליחו להעביר את היהודים, ובייחוד את ילדיהם, על דתם. אך הרוב הסתירו את היהודים מתוך שנאה כנה לכובש הגרמני ולשיטות הדיכוי שלו, ומתוך חוש-צדק עמוק וכבוד לחירות האדם.

גם משהגיע אדם אל מחבואו, לא בא עוד לרוב אל מנוחתו. כעבור תקופה קצרה או ארוכה נאלצו רבים לנדוד הלאה – משום שבעלי הבית שלהם נחשדו בעיני השלטונות או אף נאסרו, או בגלל אי-התאמה ואי-הבנות הדדיות שנתגלו בתנאי-המתח הקשים בהם חיו הן המסתירים (שצפויה הייתה להם סכנת-מוות, אם ייתפסו) והן המסתתרים, או משום שלמסתירים לא עמד אומץ ליבם להמשיך במתן המחסה.

לרבים מחברי "החלוץ" היו שנות המלחמה שנות נדודים ממחבוא למשנהו, מאזור לאזור, ממשפחה למשפחה. מעטים היו בני המזל שמצאו בית ידיוותי, אשר העניק להם מחסה ומסתור במשך כל ימי הכיבוש.

כ-40% מן המסתתרים היהודים נתגלו על ידי שלטונות הכיבוש וגורלם נחרץ, כגורלה של יהדות הולנד כולה: מזרח. הרוב ניצל; מבין 26,000 יהודי הולנד שנותרו בחיים לאחר השואה, ניצלו 15,000 הודות להסתתרותם.

עדויות חברי "החלוץ" במחסה ובמסתור בהולנד

לוטי ורהפטיג-סיזל

באוגוסט 1942 הובאתי לבילטהובן, אל ביתה של הלנה בוקא. מצאתי שם את מרגוט רזנטאל, אף היא חניכת לוסדרכט. ימי ההסתתרות הראשונים היו הרעים מכל. עם כל צלצול בדלת נאלצנו לעלות אל עליית-הגג ולהתחבא.

משם הגעתי לאוטרקט, אל משפחת פועלים. שהינו שם שלושה חודשים, ועזרנו במשק הבית. בעלי הבית נהגו בנו בהגינות, אך אחרי שיצאנו סירבו להחזיר לנו את בגדינו שנשארו בביתם. **התשלום עבור החזקתנו היה 50 פלורין לנפש**, וכן נמסרו להם כרטיסי מזון עבורנו. אצל הולנדים רבים נתקלתי בגילויי קנאה כלפי "היהודים העשירים"; אף בעלי הבית שלנו לא נוקו מכך. אך הדבר לא השפיע על יחסם אלינו.

את אוטרקט נאלצנו לעזוב באופן פתאומי. נסענו על דעת עצמנו ללוסדרכט, אל מרים ואטרמן. הוחבאנו אצל אישה גרושה בבילטהובן, אם לשני ילדים, ועבדנו בניקוי חדריו של פנסיון גדול. מקשרינו היו יאן סמיט ובאוקה קונינג. שם שמעתי על מותו של שושו ועל צאתם של אחדים מחברינו לשווייץ. רק מאוחר יותר נודע לי כי נאסרו. וילי גרבר מלוסדרכט בא להיפרד מאיתנו, לפני צאתו לחצות את גבול ספרד.

בראשית 1943 עברתי אל ביתו של באוקה בחרונקאן שליד בילטהובן. באוקה החביא תמיד חברים בביתו, בנוסף על פעילותו במחתרת. הוא היה בן של איכר מפריסלנד, ולפני המלחמה נכלא על סירובו לשרת בצבא. על אף בריאותה הרופפת וחרדתה הגדולה לבעלה, היטיבה אשתו פראוקה לטפל בכל החברים, ששהו בביתה במרוצת הזמן. באוקה גילה עניין רב בציונות ובחלוציות, והוקיר מאוד את החלוצים.

כעבור חודשיים עברתי לאיינדהובן, אל בארון ון היקרן, שעבד כמהנדס בחברת "פיליפס". אשתו הייתה אדריכלית פנים. אנשים עשירים היו. אותנו שיכנו בקרון מגורים, ועוד ילד יהודי קטן גידלו בביתם, עם שלושת ילדיהם הם. ון היקרן תרם לצרכי תנועתנו. עזרתי במשק הבית. משגברה סכנת החיפושים, חזרתי לביתו של באוקה. אחרי כן חלתה אשתו, ואני ניהלתי את משק ביתם.

ערב אחד, בשלהי 1943, כשהייתי בבית לבדי עם באוקה ועם שני ילדי, פרצו פנימה אנשי הגסטאפו ואסרו את שנינו. **כפי שנודע לי אחר כך, מסר אחד מחברינו לעבודה את הכתובת, משהופעל עליו לחץ.**

הובאנו לבית הסוהר באוטרקט. תעודת הזהות שלי נבדקה ונמצאה מזויפת. העבירוני לאמסטרדם, ושם נכלאתי עם יהודים רבים. **מרביתם מתחו ביקורת קשה על ההולנדים שהחביאו אותם, או על הולנדים שהלשינו עליהם. לעומתם יכולתי אני לספר טובות בלבד.**

נשלחתי בקבוצת עונשים לוסטרבורק, ונכלאתי ב"צריף העונשין". באוקה שוחרר כעבור חודש בקירוב. בראשית מרס 1944 עלה בידי להימלט מטרנספורט ולצאת חופשי.

שוב הלכתי לביתו של באוקה. זכיתי לקבלת פנים חגיגית ביותר. ולמחרת – אל בארון ון היקרן באיינדהובן. משם עמדו יופ ובאוקה להעבירני לבלגיה. אך באוקה ביקשני לחכות עוד

שבוע, עד שיעבור הוא עצמו את הגבול ויבחן את הדרך. הייתה זאת חציית הגבול בה נאסר יופ, באוקה, תיאה פרלמוטר ורות דירקטור.

(כפי שנודע לי, הוזהרו יופ ובאוקה מפני בדיקות מחמירות בגבול, שעה שישבו בבית הקפה עם שתי הבנות מלוסדרכט, אותן אמרו להעביר את הגבול. יופ זלזל באזהרה. הוא הלך לפני הבנות ונעצר כעבור זמן קצר. שתי הבנות רצו חזרה לבית הקפה, אל באוקה, ועל כן נאסר גם הוא).

נשארתי אצל משפחת ון היקרן עד לשחרור איינדהובן ועבדתי כאחות בבית חולים לשעת חירום. כשעזבתי את הבית, דאגה משפחת ון היקרן לציידני בכל הדרוש.

שולמי (סופי) נוסבאום-יערי

אחותי גוסטל נוסבאום, פאול זוננברג ואני הובאנו על ידי שושו לאמסטרדם. המשורר ברטוס אפיס, שבילה אז חופשה בפריסלנד, העמיד את דירתו לרשותנו. בגלל אי-זהירות מצד פאול נאלצנו לעזוב את הבית כעבור שלושה ימים.

אחת הדיירות, שבעלה נלקח על ידי הגרמנים כבן-ערובה, נבהלה מנוכחותנו בבית ואיימה בהודעה למשטרה, אם לא נסתלק מייד. ואכן עזבנו את הבית ונדדנו כל הלילה בחוצות אמסטרדם. התחבאנו מתחת לגשר, ליד תחנת הרכבת המרכזית. פאול עזב אותנו, וכפי ששמעתי נאסר במקלט ציבורי ונשלח לוסטרבורק. זכרנו את כתובתו של אחד ממדריכי לוסדרכט שגר באמסטרדם, והלכנו אליו. יומיים שהינו בבית החלוץ בטולסטרט, ושמחנו להימצא שוב בין חברים. אחר כך הובאנו אל כתובת אחרת באמסטרדם – אך כעבור שישה שבועות נאלצנו לנדוד שוב.

יום אחד ביקר אצלנו יופ וסטרויל. הוא צלצל בדלת שעה שהיינו לבדנו בבית. נאסר עלינו לפתוח את הדלת, וגם לא הכרנוהו. הוא שלשל מכתב פנימה. קראנו אותו, ומבעד לוויילון ראיתי אדם עומד בחוץ. כשהסתלק, יצאתי לחפשו ומצאתיו, עם בנו ליאו. הוא נכנס עמנו הביתה, ואני תינית לפניו את כל צרותינו. יופ הבטיח להוציאנו משם.

יפ למבק הביא אותנו לדורן, אל בונה מכשירים. הוא היה אדם הגון מאוד, אך לא כן אשתו. היא נוהגת הייתה לומר, כי בסופו של חשבון אנו גרמנים. יהודים הולנדים הייתה מאכסנת ביתר רצון.

הוריי שילמו להם ממון רב, אך כמות האוכל שקיבלנו זעומה הייתה. כעבור חודשיים נתפסו כמה יהודים בקרבת מקום, ונאלצנו להסתלק. כעבור שבועיים נוספים חזרנו. בזמן היעדרנו קיבלה המשפחה, על מנת להגדיל את הכנסותיה, עוד שלושה יהודים: גבר, אישה וילד. חלפו שלושה חודשים, ושוב נאלצנו לנדוד.

זמן מה בילינו בביתה של אישה שעסקה בספסרות בשוק השחור. שם נפרדתי מאחותי, שהועברה למקום אחר. אני יצאתי שלושה שבועות אחריה לרוטרדם, ועשיתי שם ארבעה חודשים כעוזרת בית בביתו של צלם. עבדתי קשה. יופ ווילי וסטרויל הרבו לבקר אצלי, וגם אני ביקרתי בביתם. כן ביקרו אצלי מרים ואטרמן, אלי ואטרמן, חיל סלומי ואשתו. גם את אחותי, שהתחבאה באמסטרדם, הייתי מבקרת. שם ידעתי ליל אימים אחד, כשבאו אנשי הגסטאפו לחפש יהודים בבית בו לנתי. למזלי, נראתה תעודת הזהות שלי "משכנעת" בעיניהם, אף שזויפה בצורה גרועה. משנאסרו ברוטרדם לטירודלסהיים ואחר כך וילי וסטרויל, על פי הלשנה, הוציאני יופ מייד.

אך גם במקום החדש לא חשתי עצמי בטוחה. בדצמבר 1943 נסעתי לאמסטרדם, אל אנשים שכתובתם הייתה בידי. התברר, שלאותה משפחה היה בן קומוניסט והלה נורה כמה ימים קודם לכן. מוכרחה הייתי לנסוע הלאה. נסעתי לדורן, ומשם הביאה אותי אלי ואטרמן לסבנום שבלימבורג.

כפר זה, המאוכלס קתוליים בלבד, נתן מחסה לנחבאים רבים מאוד, יהודים ולא-יהודים. כ"קתוליים" נאלצתי לבקר בכל יום ראשון בכנסייה. רבים מחברנו מצאו שם מקלט במשך הזמן.

גרתי אצל איכר זעיר, שהתייחס אלי בחביבות. עבדתי הרבה במשק, ונרגעתי במידה רבה. האיכר ניסה תמיד להביאני תחת כנפי אמונתו. סיפרתי לו הרבה על ארץ ישראל והוא גילה הבנה, אלא שנבצר ממנו להשיג כיצד יהיו יהודים לאיכרים. פעם חליתי באסכרה ונזקקתי לרופא. גם בו אפשר היה לבטוח.

תחילה ישנתי במיטה אחת עם בתו של האיכר, אחר כך ניתנה לי פינה צרה, ליד המתבן. מאחר ונמצא בכפר מלשין אחד, זכינו למצודים תכופים. לפעמים נתגלו מסתתרים.

יום אחד קיבלתי מכתב בעילום-שם, שהוקיעני כיהודייה. הייתה בידי תעודת זהות טובה, שקיבלתי מפקיד הרישום המקומי, ובה נרשמתי כתושבת סבנום. אך משהגיע מכתב שני בעילום שם ובו איום בהודעה למשטרה, עזבתי את המקום.

עד כה ועד כה הלכה החזית וקרבה. גרתי אצל איכר בוורסט, אך לא חשתי עצמי בטוחה, וביקשתי לשוב לסבנום. אלא שהתחבורה לא פעלה עוד, ורצתי ברגל עד נימיכן. משם לא יכולתי להמשיך. מצאתי מקום לינה, ולמחרת בבוקר יצאתי לרורמונד, בתוך ההפגזות. שם מצאתי את אחותי.

לילי קטנר-טיכו

משעזבתי את לוסדרכט ב-1942, עבדתי והוריתי בבית הילדים של הקהילה היהודית באמסטרדם. הילדים היו מבני שישה שבועות עד בני שש שנים. לפני המלחמה שימש המוסד מעון יום לילדים יהודים עניים.

כשרוכזו היהודים הנידונים לשילוח ב"שאובורג" שממול למוסד שלנו, טיפלנו בילדים עד צאת הטרנספורט. עזרנו (כל הסגל היה בסוד העניין) **להוציא משם ילדים ולהחביאם אצל הורים-מאמצים נוצרים**; אנו הבאנו את הילדים למקום מסוים, ומשם דאגו להם אחרים. מקצתם היו ילדים שהוריהם נפרדו מהם מרצונם, שלא לקחתם איתם למחנה; היו גם ילדים בלא הורים שנתגלו על ידי הגרמנים במחבואים.

בפעולה זאת נסתייענו במידה רבה על ידי מר זיסקינד, מנהל השאובורג, ששיתף פעולה עם קבוצות מחתרת הולנדיות.

תחילה גרתי אצל משפחה יהודית, לאחר מכן בבית הילדים. בקיץ 1943 נערך מצוד גדול. כל דיירי הבית הועברו לוסטרבורק, ואני ביניהם.

ידעתי על הפעולה הבלתי-ליגאלית של "החלוץ". האנמן הפציר בי להסתתר ויעץ לי להכין תצלומים לתעודת זהות, **אך לא רציתי "לצלול"**, כי הוריי היו בארץ ישראל ונפוצו שמועות

שקיימת אפשרות של החלפה עם אזרחים גרמנים. מספר נשים ישראליות באמת יצאו את הולנד ב-1942, ביניהן לאה קצנלסון.

בוסטרבורק קיבלתי סרטיפיקט, באמצעות הוריי, ועל ידי כך נדחה שילוחי. גם הורשיתי לעבוד מחוץ למחנה. היות ולא הייתי רשומה עם ה"חלוצים", יכולתי לברוח מהמחנה מבלי לגרום לשילוחי-עונשין. ברחתי בספטמבר 1943 והובאתי על ידי לורה ומרים ואטרמן ליהלורסום, ומשם לרוטרדם, לביתה של לטי רודלסהיים. נשארתי שם רק לילה אחד, וזה הציל את חיי: למחרת נעצרו כל דיירי הבית.

עד סף המלחמה הסתתרת בסבנום, על גבול גרמניה. תחילה עבדתי בפונדק המקומי, ששימש תחנת קליטה למסתתרים. בסבנום הסתתרו גם סטודנטים, טייסים של בנות הברית ועוד. היה זה מרכז של עבודת מחתרת.

עד מהרה עברתי לביתו של נהג-משאית, וביליתי בו חודשים אחדים. אחר כך באתי לביתו של איכר ואצלו שהיתי כשנה וחצי. עבדתי בכל עבודות משק הבית והשדה, וקיבלתי שכר. את הכסף מסרתי לארגון, באמצעות אלי ואטרמן שביקרה אצלנו. הארגון דאג לי לכרטיס-מזון, ונרשמתי כתושבת הכפר.

האיכר ובני משפחתו נהגו בי יפה מאוד. כמעט כל איכר הסתיר מישהו. הכומר הטיפ בגלוי מעל בימתו לקבל את המסתתרים, יהיו אשר יהיו.

אף על פי שלאיכרים אלה לא היו קשרים מיוחדים עם יהודים, עזרו להם ברצון. היהודי היחיד שהכירוהו לפני המלחמה היה סוחר-בהמות, אדם ישר מאוד שכל הכפר הוקירו. עובדה זאת תרמה הרבה להקניית שם טוב ליהודים.

עם סיום המלחמה עלו ממחבואיהם בכפר שלוש מאות איש בקירוב. הכפר עצמו מנה שלושת אלפים נפש.

חברינו היו נפגשים אחת לשבועיים, בערב, במחבוא שהותקן על ידי ואלטר פוזננסקי ביער. שם התוונו תוכניות לעתיד, כגון שנחפש אחרי המלחמה ילדים יהודים ונשיבם למשפחותיהם. כבר אז ידענו, כי מספר מסוים של קתולים מתכוון לנצר את הילדים החבויים אצלם.

אותי אישית לא הטרידו בעניין זה. אחרי המלחמה גילה האיכר עניין רב בקורות חיי, ביהדות ובציונות, אך בימי המלחמה לא שאל אותי כלל על עברי.

בשלושת החודשים האחרונים שוכנו אצלנו תמיד חיילים גרמנים. נחשבתי משרתת, אך האיכר נאלץ להתחבא בביתו שלו, כדי שלא יישלח ל"ארבייטסאינזאץ" בגרמניה. בדרך זאת ניתן לי לגמול לו מעט על מעשיו הטובים. השחרור בא בנובמבר 1944, לאחר שלושה חודשי קרבות בסביבה. סבנום כמעט ולא נפגעה.

חברי מלוסדרכט – לוטי סיזל, סופי, יאן וגוסטל נוסבאום – ואני, התחלנו מייד אחרי שחרור האזור לחפש אחר ילדים יהודים החבויים בסביבה, כדי להשיבם לחיק משפחותיהם במהירות האפשרית. בעזרת ידיד יהודי, שהיה אף הוא חבוי בסבנום, פרסמנו עיתון ילדים קטן משוכפל, וחילקנוהו אחת לשבועיים בין ילדים אלה. לאחר כניעתם הסופית של הגרמנים פתחנו בית ילדים בדירן, במבנה שהועמד לרשותנו על ידי משפחת בכרך. אספנו למוסד ילדים שעד אותה שעה לא נודעו קרוביהם, או שנעלמו.

עשויים היינו להקים מוסד כזה מייד אחרי שחרור לימבורג, בהצלחה רבה יותר, אלא שאז חסרו עדיין במוסדות היהודיים הבנה, אמצעים ואנשים.

לא בכל המקרים הייתה הוצאת הילדים מידי מאמציהם קלה, וקושי רב היה בהשבתם של ילדים אלה ליהדות ולקשר עם העם היהודי. בכך עזרו לי הרבה חיילים יהודים בצבאות בעלות-הברית, ואחרי כן חיילי הבריגאדה.

אחדים מן הילדים שמצאתי הועלו מייד ארצה. כשעליתי אני, ב-1945, קיבלו חנה והרי אשר את הנהלת הבית לידיהם.

אליעזר (לודי) כהן

בנובמבר 1942 הועברתי על ידי אלי ואטרמן אל משפחת אוקסנר באפלדורן. הייתה זו משפחה נוצרית-אורתודוקסית, הקרובה בהשקפותיה הדתיות להשקפות הוריו של יופ וסטריל. אצלם נשארתי כשנה וחצי, עד מרס 1944.

אבי המשפחה, יוהאן אוקסנר, היה נושא-מכתבים כבן 55, ולו אישה ובן אחד, בן 18. מצבו הכלכלי לא היה מזהיר, ואין להניח שהתעשר מהסתרת יהודים בשנות המלחמה האחרונות. הוא עשה זאת מתוך שנאה מובהקת לגרמנים. לא פעם הכריז, שאם ייתפס, לא יהיה מוכן לשאת שום מעשי-השפלה מצד הגרמנים, ויעדיף את המוות.

יום היה יוהאן אוקסנר מתפלל לישועת היהודים מסבלם, כל פעם לפי נוסח חדש, פרי המצאתו הוא. פעמים רבות השתתפתי בפגישות השבועיות של החוג המצומצם, אשר היה מתכנס בביתן של הגב' וסטריל ואחותה. שררה שם רוח "הולנדית" טיפוסית, רוחם של שואפי חירות ועצמאות, המתנגדים לכל עבדות ותלות דתית. יש וחשתי את עצמי כשותף להתנגדותם של ההולנדים לעול הספרדים בתקופת מלחמת שמונים השנה...

אין לומר שהמארח שלי לא היה סובלני, אם כי היה רואה זאת בעין יפה, אילו התנצרו היהודים המתגוררים בביתו. הוא ידע כי לעולם לא יצליח לשכנע אותי ואף הבין והעריך את השקפותיי, אולם בעיניו הייתי הולך בדרך לא נכונה. מתוך מניעים דתיים התייחס בחיוב לשוכם של היהודים לארץ הקודש, וראה בכל מאורע התגשמות נבואות שבמקרא. עד היום אני שומר על קשר עם משפחתו (הוא עצמו נפטר ב-1955).

עצבותם של האנשים, שנאלצו לשבת יחד תחת קורת-גג אחת ללא אפשרות יציאה כמעט (היינו יוצאים לשעה קלה בשעות הערב והחשיכה), הלכה וגברה. היו סכסוכים בשל דברים של מה בכך (סגירת חלון, פתיחת רדיו וכיו"ב). אלי ואטרמן, שהביאה לי ידיעות מאשר החברים ואף העבירה את מכתבי אליהם, רמזה לי פעם על אפשרות של הגירה לארגנטינה. דובר באונייה העוגנת בנמל רוטרדם; אך נראה שסיכוי זה עלה בתוהו.

במרס 1944 הציע לי יופ וסטריל לעבור לצרפת וקיבלתי את הצעתו מייד. עודני זוכר את השיחה איתו, במטבח של משפחת אוקסנר. יופ עצמו העבירני לבלגיה, אותי ונערה אחת מלוסדרכת, רות אהרנפסט. שם קיבל אותנו מאכס וינדמילר ודאג להעברתנו לפריס.

חוה פרנקל ביהאן

ב-5 ביולי 1942 נקראתי להתייצב לשילוח בטרנספורט הראשון שיצא את הולנד. **החלטתי שלא לציית**, שכן ברור היה לי, הודות לתקופה שביליתי בגרמניה, שפירושו של השילוח – מוות. אותה שעה סברו עדיין חברינו, אנשי הורקדורף שגרו אז בויטסנקאדה, כי צריך לציית לצו. ואכן צייתו רבים. הייתי מבודדת בדעתי לחלוטין, ונבצר ממני לשכנע את חבריי.

לצו לא נעניתי, אך מה לעשות לאחר מכן – לא ידעתי. רבים מחבריי למקצוע ההולנדים (הייתי גרפיקאית) הציעו לי מקלט בביתם או במקום אחר. לבסוף ניאותי לקבל את עזרתו של אחד מנותני העבודה שלי, והוא שיכן אותי אצל מנהלת העסקים שלו. הוספתי לעבוד למענו, אך כעבור שלושה חודשים נאלצתי להסתלק. מצאתי מחסה בביתו של קצב בזאנדוורט, ושוב נאלצתי לברוח, עקב חיפוש בביתו.

ידעתי כתובת אחת בלבד: של לאה קצנלסון, השליחה מארץ ישראל. בשום כתובת יהודית אחרת לא נתתי אמון. בבואי לביתה, פגשתי שם מכר יהודי, ונבהלתי מאוד. אך הוא הביאני אל ביתו, שהיה בטוח יחסית מאחר שהיה "מוגן". מר אתן, סוחר-עצרים הולנדים שביקר אצלו, הביע נכונות לתת לי מחסה. ביליתי שנה בביתו שבזאנדאם.

רשמית שימשתי עוזרת בית. מר אתן ביקש להמרות במשהו את פי הגרמנים. מאחר שאני הייתי ה"עוזרת", ניתנה לו הזדמנות לתת מחסה ליהודים נוספים – זקן וילד (אילו הייתה עוזרת הולנדית בבית, היה מסתכן על ידי כך יתר על המידה). הוא היה אדם חביב, אך לא הצלחתי להניח את דעתי אשתו. בעל-הבית, שהיה ספורטאי טוב, הזמיני תכופות לשייט. באחת ההפלגות הללו, בחברת ידידיו, נטל בחשאי את תעודות הזהות שלהם, ואחת מהן נפלה בחלקי.

במחצית 1943 שמעתי מפי אחד מידידיו של מר אתן, כי גם הוא מבקש לתת מחסה ליהודים, על אפם ועל חמתם של הגרמנים. מייד הודעתי שאוכל לסייע בכך. התקשרתי עם ידידי הוותיק, ורנר רוסמן, אשר הפגישני עם נורברט קליין. באופן זה חידשתי את המגע עם ידידים ותיקים: קארל אורוסלאן ולורה זיסקינד.

מטעמי ביטחון נאלצתי לעזוב את בית אתן. בסיועו ובסיוע בני-חוגו נקלטתי במשפחה אחרת, משפחת קאלויניסטים אדוקים. גם שם עבדתי כעוזרת בית וקיבלתי תשלום הוגן. תכופות נסעתי לאמסטרדם, לבקר אצל החברים. הגברת הארט הייתה נותנת לי כרטיסי-ביגוד ומזון בשביל נחבאים אחרים, ואני מסרתי אותם באמצעות קארל אורוסלאן למחתרת החלוצית.

מרים ואטרמן-פינקהוף, שקיימה קשר עם ויטסנקאדה, מצאה פגם בתעודת הזהות שלי ונתנה אותה לתיקון. באחת מנסיעותי לאמסטרדם, במאי 1944, נאסרתי. עלה בידי להשליך את כרטיסי-המזון שברשותי, אך תעודת הזהות שלי עוררה חשד. נכלאתי באמסטרדם, ואחר כך הועברתי לבית הסוהר שבסכבגינגן. השוטרים ההולנדים שהביאוני לשם, סירבו להניח לי להימלט, מפני שחששו לשלום משפחותיהם: "יש לנו נשים וילדים".

בבית הסוהר "אוראניהוטל" המפורסם, נכלאתי יחד עם נשים הולנדיות שעבדו במחתרת. נוצרו חיי-חברה יפים (לאחר המלחמה קיבלתי מכתב מאת אחת מחברותי לכלא). כעבור שבועות אחדים, שלחוני הגרמנים לוסטרבורק, אל צריף-העונשין.

זאב הירשפלד

בשלהי 1942 הציע לי קורט האנמן שאתחייב לשרת בצבא האנגלי, וייתכן שעל סמך התחייבות זאת תימצא דרך להעבירני דרך ספרד לאנגליה. עוד באותו יום שאלני אדם לא מוכר לי (אחרי כן נודע לי כי שמו וילם מונדריאן, מאלמאלו), אם רצוני לרדת למחתרת. כדי שארחוש לו אמון, נקב בשם משפחה יהודית מוכרת לי. הסכמתי.

נתברר, כי וילם מונדריאן נשלח אלי על ידי חברי מאכס רוטשילד, שכבר "צלל" בעת ההיא. מאכס ביקשני בשעתו להודיע לו אם אזדקק למחבוא, ובעקבות תשובתי, שלח אלי את האיש.

זמן מה קודם לכן גנבתי ביוזמתי תעודת זהות מן הפועל השכיר שעבד אצל האיכר שלי. כתבתי לנוברט קליין כי יש בידי תעודת זהות, וכי צריך לשנות בה את השם. הוא ביקר אצלי, לקח מידי את התעודה, ואף החזירה לידי.

ה"צלילה" לא נראתה בעיניי רק כאמצעי להצלת חיים, אלא גם כדרך לקיום הכבוד העצמי. על ידי התנגדות סבילה זאת ניתן לי לבטא את רצוני. אפשרות ההצלה נקשרה תמיד בדעתי בעלייה ארצה לאחר סיום המלחמה.

מונדריאן התחיל בפעולה מיוזמתו שלו, וכפי הנראה לא היה לו בראשית עבודתו כל מגע עם "החלוץ", אלא עם יהודים באלמאלו בלבד. ב-3 בינואר 1943 הביאני אל איכר בפריסלנד, נשוי ואב לשלושה ילדים. האיש היה קאלוויניסט, שונא גרמנים. גם קרוביו החביאו יהודים, ביניהם חברים שלנו. השוטר המקומי, מנהל בית הספר וכיוצא באלה, סייעו בפעולה. עבדתי כפועל במשקו, והסתובבתי גם בכפר. נחשבתי סטודנט לאגרונומיה, המשתלם בעבודה מעשית. שילמתי דמי החזקה, 5 גולדן לשבוע.

בינואר 1944 עזבתי את המקום, מפני שמחבואי נתגלה לנאצי שגר לא הרחק משם. עברתי לכפר אחר ושהיתי בו שלושה שבועות. כאן ביקרה אצלי לראשונה לורה דורכלאכר, והציעה לי לצאת לצרפת ולספרד. לפני כן היה לי מגע עם מונדריאן בלבד.

נסעתי לאמסטרדם, לויטסנקאדה, והגעתי לשם בלילה, באופן בלתי צפוי. פגשתי את קארלי אורוסלאן, מנחם ומרים פינקהוף. שם הורכבה קבוצת היוצאים לספרד, וקיבלנו תעודות זהות חדשות.

מרדכי (מאכס) בון

כשפרצה המלחמה, למדתי בבית הספר לקצינים בהולנד. "סחבתי" אקדח; כעבור זמן רב מסרתי אותו לקורט ריילינגר.

כשהייתי בהכשרה, רציתי להפר כל גזירה של הגרמנים, למשל – מסירת האופניים, הטבעת חותמת בתעודת הזהות. אלא שארגון דאונטר אילצנו להטביע את החותמת.

בספטמבר 1942 נקראתי לבדיקה רפואית, לשם שילוחי למחנה עבודה. כעבור שבועיים נאסרתי על ידי שוטרים הולנדיים, אך בלילה עלה בידי להימלט. לפני הבריחה, הצלחתי להתקשר טלפונית, מתוך הבניין בו הוחזקתי, עם רז כהן הוא התנגד בתוקף לבריחתי. למרות

זאת, השיג לי אחרי כן מקום עבודה במוסד לחולי נפש באפלדורן. בינתיים הגיעה לשם גם רי אשתי.

באפלדורן השגתי לשנינו תעודות זהות מזויפות, על פי עצתו של נורברט קליין. את חפצינו החיוניים ביותר שמרנו תמיד בקרבנו. כשהקיפו הגרמנים את המוסד והוציאו את החולים ואת הסגל בכוח, ברחנו, רי ואני.

שהינו ימים אחדים במשרפת הלבנים בטרולדה, אחר כך מצאתי לנו דירה בפנסיון קטן בזוסטדיון, ובה גרנו עד אוקטובר 1943. איש לא הציק לנו. בעלת הפנסיון קיבלה אותנו בלא פחד, ומעולם לא שאלה אותנו למוצאנו. נחשבנו כסטודנטים. בעזרת המשטרה נרשמנו רשמית בזוסט. עבדתי כפועל חקלאי בחברה ממשלתית רשמית-למחצה, והשתכרתי כדי מחייתי.

אשתי רי החלה לפעול בארגון מחתרת סוציאליסטי הולנדי. מראה לא היה יהודי, ועל כן יכלה להתהלך באופן חופשי. היא קיימה גם קשרים עם "החלוץ" והביאה את אמיל גליקר אלי לזוסט, על מנת שאסייע לו "לצלול". רי טיפה בעיקר בילדים יהודים.

יום אחד נאסרה רי, על פי הלשנה, ונכלאה ב"שאובורג". המלשינה הייתה יהודייה, ששיתפה פעולה עם הס. ד. מכר שלנו, שעבד שם ביודנרט, הכירה – והיא שוחררה תמורת 500 גולדן. בעזרת שוטר הולנדי הצלחתי להוציא מחדרה של רי את חפציה ואת התעודות המזויפות שהיו ברשותה.

קורט ריילינגר הגיע אלי לזוסט וסיפר לי על עבודת "החלוץ" ועל העברת חברים רבים לצרפת. אז ביקש ממני את אקדחי, ונענית לו. קורט נאסר פעם בגבול, אך שוחרר על ידי אנשי הס. ד. בברידה. הוטל עליו להתייצב לפני ראש הכפר במקום מגוריו (למעשה – מקום הכשרתו). אותו ראש כפר היה נאצי, איש הנ.ס.ב. עלה בדעתו של קורט, שאני אטלפן אל הס. ד. בברידה ואעמיד פני ראש הכפר. וכך עשיתי. בגרמנית גרועה ביותר שאלתי, מה עלי לעשות באותו ריילינגר. התשובה הייתה: "שלח אותו לעבודה". וכך בא הכל על מקומו בשלום...

ב-10.10.43 חצינו אני ואשתי את גבול בלגיה, בדרכנו לצרפת. [10]

* * * * *

שמואל עמנואל

במקומות מסתור

"ורדף אותם קול עלה נידף"

יונה עמנואל שילב בספרו **יְסֵפֶר לְדוֹר**, עמ' 71-84 קטע זה, שכתב אחיו הצעיר שמואל עמנואל.

כאשר החלו המעצרים ההמוניים והטרנספורטים למקומות בלתי-ידועים במזרח-אירופה, החלו רבים מיהודי הולנד לבחון את האפשרות למצוא מקום מחבוא אצל אזרחים לא-יהודיים. דבר זה כונה **"צלילה"**, בהולנדית: onderduiken. באותם הימים היה זה הנושא המרכזי אשר העסיק את יהודי הולנד. היהודים שהצליחו למצוא מקום מחבוא אצל הגויים נקראו "צוללנים".

ה"צלילה" הייתה כרוכה בסכנות רבות, גם עבור הגויים שהחביאו יהודים. בכפרים ובעיירות קטנות היו אפשרויות ה"צלילה" גדולות יותר. למשפחה כמו שלנו, בת אחת-עשרה נפשות (ההורים, שמונה ילדים ודודה מלי), נראה היה שאין סיכוי למצוא מקום מחבוא משותף לכל בני המשפחה. אף-על-פי-כן החליטו ההורים לבחון את הצעתו של מכר לא-יהודי, רייקסה שמו, שהודיע להורים בחורף 1943 שהוא מוכן להחביא את כל המשפחה. מר רייקסה היה נגר, וההיכרות עמו נוצרה כאשר הכין עבורנו סוכה בשנים תש"ב-תש"ג. מר רייקסה נראה כאדם מהימן, בעל קשרים עם אנשי מחתרת הולנדיים. מאז 1941, כל אימת שנפוצו שמועות שהגרמנים מתכננים **"רציה"** (razia), **דהיינו מעצרים המוניים של גברים**, התחבא אבא בביתו של מר רייקסה עד יעבור זעם. אלחנן ושלמה התחבאו אצל חברים שהכירו מתקופת הלימודים בתיכון.

באביב תש"ג, כאשר ברור היה שהגרמנים עומדים לחסל את כל יהודי הולנד, החליטו ההורים למצוא מקומות מחבוא, וזאת על-אף הסכנות הרבות הכרוכות בכך, ומתוך ידיעה שהדבר יחייב פיצול ופיזור בני המשפחה במקומות שונים.

ימים אחדים לפני פסח תש"ג עזבנו את ביתנו בחשכת לילה ועברנו בלוויית מר רייקסה למקומות מחבוא שהכין עבורנו. ההורים ושלוש הילדות הלכו לבית משפחת רייקסה, בתיה הקטנה אומצה על ידי זוג חשוך ילדים בעיירה אלפן אן-דה-ריין, במרחק של כעשרים ק"מ מאוטרקט, וכל שאר בני המשפחה – דודה מלי וששת הילדים הגדולים, **הובאו לעליית-גג של בית ספר**, בו עבד מר רייקסה כשרת. לקחנו עמנו כלי בישול, ודודה מלי בישלה עבורנו. לקחנו עמנו גם סירים בודדים כשרים לפסח וחבילת מצות מהשנה הקודמת. זה היה מבצע של ממש! מר רייקסה דאג לאספקת המזון. בימי הפסח הביא ירקות ותפוחי-אדמה. **תנאי החיים בעליית הגג היו קשים. במשך כל שעות היום היה עלינו לשכב על מזרונים ולדבר בלחישת מחשש שהתלמידים שבכיתות מתחתינו ירגישו בנוכחותנו.**

באותה עת הספקנו ללמוד הרבה. בשעות היום למד כל אחד לבדו, ואחרי שהתלמידים עזבו את בית-הספר חזרנו יחד על הלימוד. למדנו מסכת בבא קמא (פרק "מרובה") וחומש עם רש"י. כמו כן שיחקנו שחמט, שהרי אפשר לעשות זאת גם מבלי לדבר.

באחד הימים הראשונים נחרדנו, כאשר שמענו שהתלמידים עולים במדרגות העץ המובילות אל הפתח של עליית הגג. הודות לתושייתו של שלמה, הצלחנו לחסום את הכניסה בארגז כבד.

פעם אחרת התעוררנו בבהלה באמצע הלילה בעקבות צעקות ודפיקות חזקות בדלת הראשית לבניין. תחילה חשבנו שהגרמנים גילו אותנו ובאים לעצרו, אבל כאשר הסתכלנו בזהירות מהחלון התברר, שבאחת מן הכיתות דולקים האורות ומאירים את הרחוב שלפני בניין בית-הספר, בניגוד להוראת ההאפלה הקפדנית. אנשי המשמר ביקשו להיכנס לבנין על מנת לכבות את האורות. לא ידענו מה לעשות: אם לא נכבה את האורות, יפרצו השוטרים לבניין ואף עלולים לערוך בו חיפוש כדי לברר אם נמצאים בו אנשים, אלו אשר הדליקו את האורות. מאידך, כיבוי האורות היה מגלה לשוטרים שנמצאים דיירים בבניין ולמחרת עלולים היו לחזור ולערוך בירור אצל מנהל בית-הספר.

שוב היה זה שלמה שהציל את המצב. הוא ניגש ללוח החשמל שבקומת הקרקע וגרם בו קצר חשמלי, מתוך מחשבה שאם ישאלו למחרת את שרת בית-הספר מי כיבה את האור בבניין, יוכל הלה להוכיח להם שבליילה אירע קצר חשמלי בכל מערכת החשמל של בית-הספר.

גרוע מכל היה מיקומו של המחבוא. בניין בית-הספר היה צמוד לשני בניינים אחרים. מצד שמאל בית-היתומים היהודי, שבו התמקמה יחידה של הצבא הגרמני אחרי גירוש היתומים ממנו, ובבניין שמימין שכנה המפקדה של הו.ס.ד., דהיינו שירות הביטחון הגרמני! ביום אביב אחד גילינו בתדהמה, שחיילים גרמנים משתזפים על גג בניין בית-הספר, ואגב טיוליהם על גג עוברים על יד החלונות של עליית הגג שלנו. התברר לנו, שהסיכוי שלא להתגלות על ידי הגרמנים הוא קלוש ביותר. היינו בסכנה מיידית.

המשמעות הפשוטה של הקללה "**ורדף אותם קול עלה נידף**", היא שהנרדפים יחיו באימה מתמדת מפני האויב, ולכן כל רחש של עלה יעורר בליבם חשש שהאויב מתקרב אליהם. המתחים והפחדים שעברו עלינו באותם הימים היו קשים עוד יותר: חיינו באימה מתמדת פן קול עלה נידף שלנו יגלה את מקום מחבואנו לאויבנו השוכנים ממש בסמוך לנו.

קשה לתאר את הנוראות אשר עברו על היהודים במחנות ההשמדה, ולא פחות קשה לתאר את הפחדים האיומים אשר היו מנת חלקם של היהודים שנחבאו במקומות מסתור שונים ומשונים כדי להציל את נפשם. לעיתים ישבו שנה – שנתיים בחדר סגור, ללא כל אפשרות לצאת, ותוך חרדה מתמדת ביום ובלילה. רבים ברחו ממחבוא אחד לשני. היו אומללים שהחליפו עשרה מקומות מחבוא ולבסוף נתפסו ונשלחו לכבשנים. גם מי שקרא ספרים המתארים את התלאות אשר עברו על המסתתרים, כגון "יומנה של אנה פרנק", אינו מסוגל לחוש ולהבין את קללת "**ורדף אותם קול עלה נידף**" – "שיהא בלבבם פחד וכל שעה יסורים שאדם רודפם" (רש"י, ויקא כו, לו). היו יהודים שלא עמדו בלחץ הנפשי, יצאו מהמחבוא והתייצבו במשטרה. אחרים – נטרפה דעתם עליהם.

על-אף המתח והפחד, השתדלנו לנהל חיים "נורמאליים" במחבוא, עד כמה שהדבר ניתן בתנאים ההם. בליל-הסדר (פסח תש"ג) ישבנו סמוך לחלון עליית הגג וקראנו את ההגדה לאור הירח. אלחנן ניהל את הסדר הראשון ושלמה את השני. המאכל העיקרי היה תפוחי-אדמה, נוסף למצות ששמרנו מאז השנה הקודמת. בימי הפסח הצטרפה אלינו גם אחת הבנות של דודה מלי, צפורה גוטמן. היא הייתה חברה בהכשרה של הנוער האגודתי בעיר אנסחדה. דודה מלי שמחה מאוד על הביקור של צפורה. אחרי הפסח חזרה למקום המחבוא שלה בצפון-הולנד, אך מאוחר יותר נתפסה בידי הגרמנים ונספתה באחד ממחנות ההשמדה. ה' יקום דמה.

למרות התנאים של "שעת הדחק" השתדלנו להקפיד במצווה קלה כבחמורה זכור לי, שאלחנן הקפיד על כך, שאף אם אין באפשרותנו לכבד את חול המועד כראוי במאכל ובמשתנה, נכבדו ככל הניתן בבגדים נקיים ונאים.

אחרי החג הציע יונה לשמור את שאריות המצות לפסח הבא, אבל אלחנן אמר שאין צורך בכך, הצעתו נתקבלה ואכלנו את המצות.

אחרי שהייה של כחודש ימים בעליית הגג של בית הספר, ועקב החשש שחיילים גרמנים יגלו אותנו, הודיע לנו מר רייקסה שנעבור למקום אחר. המקום החדש היה צר מלהכיל את כולנו, ולכן העביר אותי אל ביתו, כלומר חזרתי והצטרפתי אל ההורים. האחים עברו למקום חדש, בקרבת מקום המחבוא של ההורים.

אצל משפחת רייקסה גרנו בקומה השנייה של הדירה, ולאמא הייתה אפשרות לבשל אוכל כשר. כמובן שלא אכלנו עם המשפחה בקומת הקרקע, אלא בחדר המחבוא שלנו. ימים אחדים אחרי שהצטרפתי להורים ולשלום, הפתיע אותי מר רייקסה בהוראה שאעבוד במתפרה גדולה של חייט באזור המגורים שלנו. מצד אחד, שמחתי על האפשרות לעבוד בחייטות, מקצוע אותו למדתי במשך שנתיים, לאחר שגורשו התלמידים היהודים מבתי הספר הכלליים. אבל מאידך, השתוממתי על הרעיון המסוכן, לצאת בכל יום מהבית בו התחבאנו. חששתי גם משאלותיהם של עובדי המתפרה, אבל מר רייקסה עמד על דעתו, והתחלתי לעבוד במתפרה.

נוסף על הבעיות הביטחוניות, הטרידה אותי השאלה איך אוכל לחבוש כובע ולברך בארוחת הצהריים, שהרי כל סטייה מאורחות החיים המקובלות על הגויים, הייתה עלולה לגלות לעובדים שאני יהודי. אחרי סיור בשטח המתפרה מצאתי פינה נסתרת, בה אוכל לחבוש כובע ולברך מבלי שאחרים יראו אותי. עד היום הזה אני תוהה, מדוע מר רייקסה דרש ממני לצאת לעבודה, תוך סיכון חייו וחיינו.

כשבוע אחרי שעברתי לגור עם ההורים ועם שלום, הודיע לנו מר רייקסה, שקיים חשש שהגרמנים עלו על עקבותינו ולכן אנו חייבים לעבור למשפחה אחרת בקרבת מקום, משפחת ון-דר-פליסט. מהשהות אצל משפחה זו, נשארו לי זיכרונות נעימים בלבד ראש המשפחה היה בעל מספרה, ודירת המשפחה הייתה מעל המספרה הגדולה שלו. מצבם הכלכלי היה טוב, וגם ילדיהם היו נחמדים וחביבים, היו להם משחקים רבים ושלווה נהנה מהם מאוד. כיוון שלא הייתה כניסה נפרדת לדירת המשפחה, גרנו עם המשפחה וגם אכלנו יחד איתם.

מייד עם בואנו התעוררה בעיית הכשרות. אומנם היינו במצב של פיקוח נפש, אבל רצינו להימנע מאיסורי דאורייתא. אמא מצאה פיתרון. היא ביקשה מבעלת הבית שתאפשר לה לבשל אוכל עבור כל בני הבית מהמוצרים שמותר לנו לאכול, ובעלת הבית תוסיף לסירים שלה את הבשר ויתר המצרכים האסורים עלינו. בעלת הבית הייתה אישה אצילה והיא הסכימה מייד. אמא אמרה לי עד כמה חייבים להעריך את הסכמתה של גברת ון-דר-פליסט למסור את ניהול מטבחיה לאישה זרה אשר מעולם לא הכירה ואמא הוסיפה ואמרה: "אינני בטוחה אם אני במקומה הייתי מסוגלת לוותר כזה!".

מאחורי ביתה של משפחת ון-דר-פליסט עמד המגרש של השוק הסיטונאי לירקות ופירות. ביום ראשון, לאחר שהגענו לבית המשפחה, התקיימה על מגרש זה עצרת גדולה של הנאצים בהשתתפות המושל הגרמני של הולנד, הרשע הידוע סייס אינקווארט (Seys Inquart), אשר אחר השואה נידון למוות במשפט פושעי המלחמה בנירנברג. זכור לי, ששאבתי אז סיפוק רב מכך, שממקום המחבוא שלנו יכולתי לראות את האיש המופקד מטעם ה"פיהרר" ימח-שמו על השמדת יהודי הולנד, מבלי שהוא יכול לראות אותי.

מר ון-דר-פליסט היה פעיל במחתרת האנטי-נאצית ולא היה לנו כל ספק בנאמנותו. כאשר חזרתי לאוטרכט אחרי השואה, נודע לי שהוא הוצא להורג על ידי הגרמנים. יהי זכרו ברוך, ביחד עם זכרם של שאר חסידי אומות העולם.

אחרי שהות של כשבוע ימים אצל משפחת ון-דר-פליסט, הודיע לנו מר רייקסה שהסכנה חלפה ועלינו לחזור לדירתו. היה זה בסוף חודש אייר תש"ג. ימים אחדים לאחר שחזרנו, בליל שבת פרשת במדבר, בזמן הסעודה, שמענו צעדים בלתי מוכרים על המדרגות העולות לחדרנו. בטרם הספקנו לחפש מחסה נפתחה הדלת, וראש הבולשת של משטרת אוטרכט, הנאצי ההולנדי יאן סמורנבורג, נכנס לחדר וציווה על ההורים להציג תעודות זהות. את סמורנבורג ראיתי מספר חודשים קודם לכן בבית הקברות היהודי של אוטרכט, בעת הלוויה של יהודי אשר נורה למוות על ידי המשטרה. להרוג לא היו קרובי משפחה ולכן נתבקשנו לסייע בהבאתו לקבורה של "מת מצווה".

מפתיע מאוד היה לראות שם את מפקד הבולשת סמורנבורג שהיה מוכר כנאצי-הולנדי. כאשר נשאל לסיבת נוכחותו במקום, אמר שבעבר שמע על כך שהיהודים עורכים "טקסים מזרזים" בעת ההלוויה וכאשר שוחח על כך עם ראש ה"יודנראט", מועצת הקהילה היהודית, הציע לו הלה לבוא ולהיווכח במו-עיניו כי אין שחר לכל השמועות הללו.

לאחר שסמורנבורג עיין בתעודות, הוא הודיע לנו שבא לעצור אותנו. בניגוד ל"צוללנים" אחרים, היו ברשות ההורים רק תעודות זהות אמיתיות עם ציון האות "J" (יהודי). הובלנו לבית המעצר של המשטרה, ביחד עם בעל הבית שלנו, מר רייקסה, אשר שתק כדג והתנהגותו כלפינו נראתה לנו תמוהה. הלילה עבר עלינו בסיוטים נוראים. אחת השאלות שהעסיקה אותנו הייתה, האם בוצע המעצר בעקבות הלשנה של אחד מבני החבורה של רייקסה, שהרי אם כך, נשקפת סכנה מיידית גם לאלחנן, שלמה, יונה, ברוך, בלה ודודה מלי, שהסתתרו בדירה אחרת באותו רחוב.

לאחד מראשי ה"יודנראט" באוטרכט, מר פריץ אלזס, היו קשרים מיוחדים עם סמורנבורג. כאשר נודע לו מפיו שנעצרנו, טען בפניו שכיוון שבידי משפחת עמנואל יש דרכון של מדינת פרגוואי, לא חלים עליה הצווים של הגרמנים נגד היהודים ומותר להם להסתובב בחופשיות. על סמך זה דרש לשחרר אותם. סמורנבורג הסכים, בתנאי שיקבל תשלום של אלף גולדן. סוכם שסמורנבורג יטלפן למר אוס דר-פונטן, האיש הממונה מטעם הימלר ואייכמן על גירוש היהודים מהולנד, ידבר איתו על דא ועל הא, ובסוף שיחת הטלפון יזכיר כבדרך אגב שנמצאת באוטרכט משפחה יהודית מפרגוואי, ושהוא מבין שאפשר לתת לה אישור מגורים. בעקבות שיחה זו והסכמתו של אבא לשלם אלף גולדן לסמורנבורג, קיבלנו ממנו אישור בכתב המתיר לנו לגור באוטרכט, "בהתאם לשיחת תיאום עם מר אוס דר-פונטן באמסטרדם".

כיוון שלאבא לא היו מזומנים בסכום כה גדול, הוא הלך עם יונה לבעל בית המלאכה שאצלו עבד לפני כן, מר וים ון-דרנן, כדי לבקש ממנו הלוואה. אבא אמר לו שכל המשפחה נמצאת בצרה גדולה והלה נתן לאבא את הסכום המבוקש מיד וללא היסוס ואפילו היה מופתע כאשר כעבור שבוע ימים אבא ויונה החזירו לו את הכסף.

מר פריץ אלזס הציל יהודים רבים בעזרת פעולות מתוחכמות. הוא נעצר בשלב מאוחר יותר ולא זכה להינצל, ה' יקום דמו.

ימים אחדים לפני חג השבועות חזרנו כולנו, חוץ מבתיה, לדירתנו. הבית היה ריק, ללא ריהוט. לפני שהתחבאנו סוכם עם מר רייקסה, שאנשיו יעבירו את הריהוט למקום אחד על מנת שהגרמנים לא ייקחוהו, אולם כשאבא ביקש שיחזירו לנו את הרהיטים, קיבלנו תשובות

מתחמקות. אחרי השואה נודע לי, שכל היהודים ש"צללו" בעזרת הקבוצה של מר רייקסה נתפסו על ידי הגרמנים, איש מהם לא זכה לעבור את המלחמה בשלום.

אחרי שחזרתי מהמחנה, ביקרתי את מר רייקסה, אבל הוא קיבל אותי בקרירות והתייחס אלי בצורה מוזרה מאוד. הוא לא התעניין כלל בגורל המשפחה. אכן, נותר בי ספק רב: מי היה מר רייקסה, "האם לנו או לצרינו?" הוא מת בגיל צעיר זמן קצר אחרי השואה. אחותו הייתה חברה במפלגה הנאצית בהולנד והתגוררה בקירבת מקום לאחיה.

סמורנבורג נתפס בידי משטרת הולנד מספר חודשים אחרי השחרור. פנית למשטרה, ותבעתי את השבת הכסף שאבא שילם לו וכן זכות להעיד נגדו בבית המשפט המיוחד לעשיית דין בנאצים. ואכן, ב-24 לפברואר 1949, הופעתי כעד בבית המשפט. לעדות שלי הייתה חשיבות בהפרכת טענתו של סמורנבורג, שבתוקף תפקידו כראש הבולשת "... השתדל תמיד רק לעזור ליהודים האומללים וכמובן, ללא כל טובת הנאה!" בפני בית המשפט הוא טען, בעזות-מצח, שמעולם לא דרש אלף גולדן ממשפחת עמנואל ונראה שמר פריץ אלזס שלשל את הכסף לכיסו...! סמורנבורג נשפט למספר שנות מאסר, אבל כספי השוחר לא הוחזרו לנו.

[11]

* * * * *

יהודים מגורשים מאסטרדם [13]

הצלה וחסידים אומות העולם בהולנד

כפי שכתבתי במבוא, קיים עד היום ויכוח לגבי שיתוף הפעולה של ההולנדים עם הכובש הגרמני בתקופת השואה. בויכוח זה, ראוי להציג מגוון דעות. זאת הסיבה, שהכללתי בביטאון את מאמרו של ד"ר יוסף מכמן: הצלה וחסידים אומות העולם בהולנד, שהתפרסם ב"שביל הזיכרון" 29, אלול תשנ"ח-תשרי תשנ"ט, ספטמבר 1989 עמ' 13-17, הוצאת ביה"ס להוראת השואה ב"יד ושם".

ד"ר יוסף מכמן, היה מורה ומחנך, ממנהיגי יהדות הולנד, כתב וערך ספרים הקשורים להיסטוריה של יהדות הולנד והתמקד גם בנושאי שואה. היה מנהל "יד ושם" בשנים 1957-1960.

בספרו "אחרי הכיליון" (Na de Ondergang, 1997) שהתפרסם לפני כשנה בהולנד, כתב החוקר הצעיר עידו דה האן (Ido de Haan) שמספר חסידי אומות העולם ההולנדיים שהוכרו על-ידי "יד ושם" גבוה מדי באופן יחסי, כלומר בהשוואה לארצות אחרות. במשפט יחיד גילה המחבר את בורותו בנושא חסידי אומות העולם בכלל ולגבי הולנד בפרט. כנראה סבר שנקבעה איזו מכסה של אנשים הראויים לתואר זה בכל ארץ וארץ והולנד קיבלה מכסה שהיא יחסית גבוהה מדי.

טעות זו בהבנת המושג חסידי אומות העולם יכולה לשמש נקודת מוצא טובה להבהרת מדיניות "יד ושם" בעניין זה. ההכרה באדם או בקבוצת אנשים כחסידי אומות העולם, ניתנת על סמך פנייה של ניצול או ניצולים המבקשים שהעם היהודי יכבד את מציליהם. יש כמובן גם מקרים מיוחדים שבהם מוכרים כחסידי אומות העולם אישים שמעשי ההצלה שלהם הוכרו בתיעוד אובייקטיבי, כדוגמת ראול ולנברג. הסיבה להכרה בחסידי אומות העולם רבים מהולנד, היא האופי האכזרי ביותר של רדיפת היהודים בארץ זו והזמן הממושך של משטר הכיבוש שם (עד 5 במאי 1945).

מסתבר שהמחבר ההולנדי שהזכרנו הניח כי מאחר שבהולנד נרצחו יחסית הרבה יותר יהודים מאשר בארצות מערב אירופה האחרות (קרוב ל-80 אחוז לעומת בלגיה ונורבגיה 44 אחוז וצרפת 24 אחוז), יש ללמוד מכך שההולנדים לא עזרו ליהודי ארצם כמו שעשו תושבי בלגיה וצרפת, ועל כן תהה מדוע הולנדים רבים כל כך זכו להכרה מ"יד ושם". אולם ההסבר לתופעה זו הוא בדיוק הפוך.

ההחלטה להשמיד את כל יהודי אירופה, נתקבלה בגרמניה בדרג הגבוה ביותר. כלומר על-ידי היטלר עצמו, כנראה באמצע דצמבר 1941. החלטה זו בוצעה בכל מדינות אירופה באותו היקף, באותו קצב ובאותה שיטתיות. למעשה אלה היו תלויים במידה ניכרת בגורמים שונים. בראש ובראשונה בראשי המשטר הגרמני בכל ארץ וארץ ובתנאים שהם פעלו. גורם חשוב היה יחסה של האוכלוסייה ליהודים. בשלושת ההיבטים שמנינו: ההיקף, הקצב והשיטתיות, הולנד היא מקרה יוצא דופן מהרבה בחינות.

מייד אחרי כיבוש הולנד, החליט היטלר בניגוד למה שסוכם עם הצבא לכונן במדינה משטר כיבוש אזרחי ולא משטר צבאי כמו בבלגיה וצרפת. החלטה זו הייתה כנראה תגובה על בריחת המלכה וילהלמינה וכל חברי הממשלה לאנגליה, צעד שבעקבותיו נותרה הולנד ללא

רשות בעלת סמכות לשלטו במדינה. נוצר אפוא חלל קונסטיטוציוני והיטלר ניצל הזדמנות פז זו להציב בהולנד משטר של פקידים ולא של גנרלים. להחלטה זו היו תוצאות מרחיקות לכת וקשות מאוד להולנד בכלל וליהודים בפרט.

משטר אזרחי בארץ כבושה מכביד בדרך כלל על תושבי המדינה יותר ממשטר צבאי, ובהולנד החמירו השלטונות במיוחד בכל הקשור ליהודים: ראשי השלטון שנתמנו בהולנד הכבושה לא היו סתם פקידים אלא אנשים שנודעו בהישגיהם ברדיפת יהודים. לנציב (Reichskommissar) מונה סייס – אינקווארט, שהיה בשנת 1938 ראש ממשלת אוסטריה וקיבל בברכה את הסיפוח הנאצי. סייס – אינקווארט, חבר המפלגה הנאצית, מינה לחברים בהנהגת משטרו שנים מידידיו, אוסטרים ואנטישמים קנאים כמוהו, ד"ר וימר וד"ר פישביק.

נוסף על כך הצליח הימלר להכניס קצין אס.אס. גבוה, ה"א ראוטר, לצמרת השלטון הגרמני בהולנד בתור ממונה על הביטחון. ראוטר היה גם מפקד עליון של המשטרה ההולנדית, אף-על-פי שבאופן רשמי הייתה המשטרה כפופה למשרד הפנים ההולנדי. ראוטר "הצטיין" כבר בשנת 1938, בליל הבדולח, בטיפולו הקשוח ביהודים.

אבל גם יתר חברי ההנהגה הנאצית בהולנד, עסקו בפעילות אנטי יהודית ממסדית בממשל האוסטרי: כולם היו חדורי שנאה עזה כלפי יהודים בהתאם למסורת האנטישמית האוסטרית. כל חברי ההנהגה האוסטרית-הגרמנית היו בעלי ניסיון אדמיניסטרטיבי ומחושלים במאבק פוליטי, יעילים ואינטליגנטים. הישגיהם של השלטונות באוסטריה בגזל הרכוש היהודי וביציאת יהודים מארצם תוך חצי שנה, ממרס עד נובמבר 1938, עלו על אלה של הגרמנים בחמש שנים, משנת 1933 עד 1938.

כבר בחודשים הראשונים של כהונתו תכנן משטרו של סייס – אינקווארט את סילוקם של היהודים מכל המשרות הציבוריות. מראשית 1941 בוצע רישום של כל יהודי הולנד. נוסף לכך חוסלו בשיטות מתוחכמות העסקים היהודיים והועברו לידי גורמים גרמניים ואוהדיהם ההולנדים.

הרשויות הממלכתיות ההולנדיות לא היו מסוגלות להתמודד עם ההנהגה הגרמנית הקשוחה והמיומנת, שהייתה איתנה בדעתה לתור את "הבעיה היהודית" בהולנד באופן מוחלט ומהיר. למעשה הפקידו הפקידים ההולנדים את יהודי ארצם ליוזמות האנטישמיות הגרמניות, אף-על-פי שנהנו כבר 150 שנה מזכויות אזרחיות מלאות. כאשר התחילו הגירושים למחנות ההשמדה, המשטר הגרמני בהולנד שיתף פעולה עם אייכמן ואנשיו בצורה יעילה וממושמת.

מה הן ההשלכות של נסיבות מיוחדות אלו על עניין חסידי אומות העולם בהולנד? בשל אופיו של המשטר הגרמני ויעילותו היה מסוכן יותר להציל יהודים בהולנד מאשר בבלגיה ובצרפת. מי שנתפס בבלגיה או בצרפת בעזרה ליהודים, הסתכן בקבלת עונש קל יחסית, אך בהולנד הוא היה עלול להיות מוצא להורג או להישלח למחנה ריכוז, וסיכוייו לשרוד שם היו קטנים ביותר. המשטרה הגרמנית וההולנדית ערכו חיפושים אחרי יהודים מסתתרים והעניקו למלשינים סכומי כסף בעד כל יהודי שנתפס בעזרתם. המשטרה הגרמנית גם ניסתה לפתות יהודים לצאת ממקומות מחבואם תוך הבטחות שווא לשחרורם מהגירוש.

בתחילה לא נתקלה המדיניות האנטי-יהודית של משטר הכיבוש בהתנגדות משמעותית מצד רוב האוכלוסייה ההולנדית. אומנם ידועה שביתת פברואר (1941) שהפכה באמסטרדם, ובמספר ערים קרובות לה, להפגנה המונית נגד המעצרים האכזריים של יותר מ-400 יהודים, אך גל המחאה וההזדהות עם היהודים דעך מהר ובעצם התוצאות היו לרעת היהודים: מחד גיסא יצרה השביתה תחושה של שאננות בקרב המנהיגות היהודית, ומאידך גיסא הקשיח

המשטר הגרמני את יחסו כלפי היהודים. יתר על כן, קבוצות הפועלים שהפגינו בפברואר 1941 היו מוכנות לבצע את הפעולות שנדרשו מהן במסגרת גירושי היהודים מאז קיץ 1942 – העברתם באוטובוסים וברכבות ממקומות מגוריהם למחנות מעבר ומשם למחנות השמדה.

העזרה שהיהודים היו זקוקים לה ברגע הגורלי שבו התחילו הגירושים (יולי 1942) לא הייתה בהפגנות מחאה המוניות, אלא ביצירת אפשרויות להתחמק, איש איש עם בני משפחתו, מהמעצרים שהתבצעו על-ידי שוטרים גרמניים והולנדיים. הסיכוי להישרדותם היה תלוי בנכונות של לא יהודים להסתיר אותם בדירותיהם, לספק להם תעודות זהות וכרטיסי מזון, אמיתיים או מזויפים, וללוותם מבתייהם למקומות מסתור. בקיץ 1942 לא הייתה באוכלוסייה ההולנדית בדרך כלל נכונות לסייע ליהודים בדרכים אלה – אם בשל האדישות הכללית לגורלם ואם משום שידיעות על שנעשה ליהודים לא הגיעו לאזורים רבים במדינה בגלל שליטתם המוחלטת של השלטונות הגרמניים באמצעי התקשורת.

למרות זאת הסנונית הראשונה של הושטת עזרה ספונטאנית ליהודים הופיעה ימים ספורים לפני הטרנספורט הראשון מאמסטרדם למחנה המעבר וסטרבורק. אישה צעירה מהעיר אוטרקט בשם קור בסיאנסה (Cor Basiaanse) נסעה לאמסטרדם, אספה מספר ילדים מבתי הוריהם והביאה אותם לאוטרקט, ושם הוסתרו אצל כמה משפחות. מעשה זה סימן את תחילת התארגנותן של ארבע רשתות שהתמחו במיוחד בהצלת ילדים: קבוצת הסטודנטים מאוטרקט, קבוצת הסטודנטים מאמסטרדם, ארגון של נוצרים שקרא לעצמו "הברה בע"מ" וקבוצה של נוצרים אדוקים שהייתה קשורה לעיתון מחתרתי. יחד הצילו ארבע הקבוצות כ-1,100 יהודים, קרוב ל-90 אחוזים מהם היו ילדים יהודים שהוסתרו ברחבי המדינה.

יש לציין כי קבוצת הסטודנטים מאוטרקט קיבלה תמיכה מהארכיגמון של הולנד, י' דה יונג (de Jong.J) שמקום מושבו באוטרקט. הוא לא רק אפשר להם להשתמש בכספת של ארמונו לשם שמירת ניירותיהם, אלא גם נתן להם סיוע כספי וביקש מהבישופים בהולנד לתרום למען הפעילות המבורכת של הצלת יהודים.

עובדה זו היא רבת חשיבות. הארכיגמון התנגד לתנועה הנציונל-סוציאליסטית כבר בשנות השלושים ואסר על המאמינים הקתוליים להצטרף אליה. עמדה זו של מנהיג דתי ראשי השפיעה על הכפופים לו בהיררכיה הכנסייתית. הודות לעמדתו הנחרצת של הארכיגמון נקלטו המוני יהודים באזורים שהיו מאוכלסים כמעט רק בקתולים. באחד המקרים כומר קתולי בעיירה קטנה הוצא להורג בשל פעילותו למען הצלת יהודים.

תופעה זו של אישיות כנסייתית רמה מעלה שנקטה עמדה ברורה נגד המשטר הגרמני, איננה יוצאת דופן. בתקופת הכיבוש איבדו הרשויות הממלכתיות ההולנדיות את מעמדן הלאומי והמוסרי ועל כן היו עיני המאמינים, פרוטסטנטים וקתולים כאחד, מופנות לרועיהם הרוחניים כמורי דרך בבעיות השעה, במיוחד בסוגיה המצפונית של היחס ליהודים. לא מעט כמרים ידעו לעמוד על עקרונותיהם המוסריים על אף הטרור הגרמני. לדוגמה הכומר הפרוטסטנטי ב"י אדר (B.J. Ader) מעיירה בצפון-מזרח הולנד נסע לבית החולים היהודי באמסטרדם ולחץ על הרופאים והאחיות שעבדו שם להסתתר. הוא אף היה מוכן להמציא להם מקומות מסתור בקרב חברי קהילתו, והקים רשת מסועפת של מצילים וביתו היה מרכז הפעילות. הוא נעצר לבסוף והוצא להורג.

גם כומר אחר, ל" אוברדיון (L. Overdum) מן העיר אנסחדה, הקים בשיתוף פעולה עם אנשי המועצה היהודית במקום ובסיוע תעשיינים יהודים ולא יהודים רשת מסועפת של עוזרים (קשרים וקשריות) ומקומות מחבוא בעיקר במזרח הולנד.

הסמכות הדתית הייתה בעלת השפעה מכרעת במקרים רבים. היא השפיעה במיוחד בקהילות הומוגניות של מאמינים בכפרים ובעיירות שבהם התושבים ידעו בדרך כלל כי

משפחות מסוימות מסתירות יהודים. ההתלכדות הדתית והחברתית מנעה הלשנה לרשויות הרשמיות, תופעה שהייתה נפוצה בערים הגדולות. עיירה כזאת הייתה ניולנדה (Neuwlunde) במזרח הולנד, שבה הסתתרו יהודים אצל 200 משפחות. תושב המקום ארנולד ראווס יחד עם יהודי צעיר בשם מקס ליונס, ארגנו את העברת היהודים ממערב הולנד למזרחה ומצאו להם מקומות מסתור.

דרום הולנד שוחררה בספטמבר 1944 אבל בצפונה נכנע הצבא הגרמני רק ב-5 במאי 1945. הסכנה ליהודים באזורים שלא שוחררו נמשכה עד תאריך זה, הרבה מעבר לתקופת הרדיפות בארצות אירופה האחרות. הסיכון שמקומות המסתור יתגלו על ידי הלשנה היה גבוה. מקומות מסתור רבים הפכו בלתי מתאימים משום שבאותם בתים השתכנו חיילים גרמנים. רוב היהודים המסתתרים נאלצו להחליף את מקומות המסתור שלהם, לפעמים אפילו עשרות פעמים. אחד הארגונים שהתמחה בהצלת ילדים יהודים הסתיר כל אחד מ-250 הילדים שבהם טיפל בארבעה מקומות שונים בממוצע. משום כך מעגל המצילים התרחב מאוד והיה צורך בהפעלת קשרים וקשריות רבים לשם העברת היהודים ממקום למקום תוך סיכונים הולכים וגדלים. המנגנון המשטירי יחד עם משתפי הפעולה ההולנדים, הגבירו לקראת סוף המלחמה את מאמצייהם לתפוס יהודים ומתנגדים למשטר, שמספרם גדל ככל שמפלת גרמניה התקרבה.

באפריל – מאי 1943 התחילו השביתות הגדולות שכללו בין השאר את מערכת הרכבות ואת הסטודנטים שסירבו לתחום על התחייבות להימנע מפעילות אנטי גרמנית. מספר המסתתרים והחיים במחתרת מסיבות פוליטיות גדל מאוד באותה תקופה והגיע לכ-300,000 איש. היהודים היו פחות מ-10 אחוז מהם, כ-25,000 איש.

באותה שעה כבר נפתחו בפניהם בתים רבים של אנשים שעד אז סירבו לקלוט יהודים. אומנם מקומות המסתור הרגילים לא היו תמיד מספקים, כי היהודים היו זקוקים לתעודות זהות מזויפות ולכרטיסי מזון, וזאת בזמן שהאוכל הלך והתמעט והרשויות הנהיגו קיצוב מחמיר ביותר. חוגי המחתרת שעסקו בהצלה, נאלצו לחפש דרכים שונות כדי להקשות על השלטונות הגרמניים, שהיו בידיהם כל הנתונים על היהודים, כולל כתובות מגוריהם.

מאז 1941 היו ליהודים תעודות זהות שבהן הייתה חתומה האות J באופן בולט ביותר. אנשי המחתרת ניסו למחוק בעבודה דייקנית את האות J בלי להשאיר לה שריד. הייתה זו מלאכה קשה שדרשה מיומנות רבה ולא ניתן היה לבצעה בהיקף רחב.

במשך הזמן הומצאה שיטה חדשה: זיוף תעודות זהות ותעודות אחרות כגון כרטיסי קיצוב לקניית מזון. גם לכך הייתה דרושה מיומנות מיוחדת, וכן היה צורך בכלים מיוחדים ובנייר מסוים. למרותה קשיים הצליחו קבוצות המחתרת לייצר עשרות אלפי תעודות מזויפות, לא רק ליהודים אלא גם לאנשי מחתרת ולאנשים שסירבו לעבוד כפועלי כפייה בגרמניה. המנגנון הגרמני וההולנדי החליטו לחסל תעשייה בלתי חוקית זו והנפיקו כרטיסי מזון חדשים בשיטה מתוחכמת ביותר. אך המחתרת הצליחה להתגבר גם על שיטה זו ולייצר כרטיסים מזויפים מן הסוג החדש במספרים גדולים. היא גם השיגה כמויות גדולות של תעודות על ידי גנבות מלשכות מרשם התושבים והקיצוב בכל רחבי הולנד.

קבוצת וסטרוויל (Wesrereweel), קבוצת המחתרת הידועה הנקראת על שם מנהיגה הכריזמטי, הצליחה להציל מאות צעירים בעזרת תעודות גנובות או מזויפות. באוגוסט 1942 נתקבלה ידיעה שהמשטרה הגרמנית מתכננת לעצור יותר מ-50 צעירים באחד מהבתים של "עליית הנוער". **יופ וסטרוויל** וכמה מחבריו נענו לפניית החלוצים הצעירים שטיפלו בקבוצה, ותוך ימים ספורים מצאו מקומות מחבוא לכולם. מאז התפתח שיתוף פעולה הדוק מאוד בין קבוצת וסטרוויל לחלוצים, הקבוצה היחידה בהולנד שפעלה כארגון מחתרת יהודי ושבראשו

עמדו שני צעירים: **שושן סימון ומנחם פינקהוף**. יחד הם מצאו דרך להעביר כ-150 חלוצים מהולנד לצרפת. מטרתם האמיתית הייתה להגיע לארץ-ישראל עוד בזמן המלחמה, ואכן 60 מהם הצליחו בכך. כאשר נפרד יופ וסטרוויל מהקבוצה הראשונה שעברה מצרפת לספרד, הוא פנה אליהם לרגלי הפירנאים בנאום נרגש וביקש מהם לא לשכוח את חבריהם ואת אלה שסבלו תחת המשטר הנאצי ולדאוג לחירותם של תושבי המדינה היהודית העומדת לקום בארץ-ישראל. **וסטרוויל נעצר במרס 1944 כאשר ניסה להבריח שתי בחורות יהודיות מעבר לגבול עם בלגיה. על-אף העינויים הקשים שעבר, לא גילה דבר על פעילות הקבוצה. הוא הוצא להורג ב-11 באוגוסט 1944.**

*

מספר היהודים ההולנדים שנרצחו בשואה הוא גדול יחסית בהשוואה לארצות אירופה המערבית האחרות. הסיבה העיקרית לכך היא אופיו האנטישמי הקנאי של משטר הכיבוש בהולנד. ראשי מנגנון המדינה ההולנדי נכנעו למעשה לדרישות ולצווים של משטר הכיבוש והשפיעו על הדרגים הנמוכים לשתף פעולה עם זרועות המשטרה הגרמנית, על-אף שהדבר נגד את החוקה ההולנדית. ההתנגדות לרדיפות היהודים התפתחה באופן ספונטאני אצל יחידים או קבוצות קטנות שלא יכלו להשלים עם השפלת היהודים וגירושם מהולנד.

את מניעי המצילים ניתן להגדיר כהומניסטיים או דתיים. חשובה ביותר הייתה המחאה הפומבית של ראשי הכנסיות נגד המדיניות האנטי יהודית. הם השפיעו על אנשי הדת המקומיים להושיט יד ליהודים ואלה עודדו את צאן מרעיהם להסתיר יהודים בבתיהם. עזרה ליהודים סיכנה את חייהם הרבה יותר מאשר בבלגיה וצרפת. רבים מבין המסתירים שילמו על כך בחייהם או שולחו למחנות ריכוז בגרמניה.

שנות הפחד המשותפות והציפייה לשחרור שחוו היהודים במחיצת מסתיריהם יצרו במקרים רבים קשר הדוק בין המצילים לניצולים. עובדה זו באה לידי ביטוי בצורה מרשימה בפניות ל"יד ושם" להכרה במצילים כחסידי אומות העולם. כבר בראשית שנות השישים, כאשר התחיל "יד ושם" במפעל חסידי אומות העולם, היו הולנדים רבים בין המקבלים את אות ההוקרה יש לציין שרבים מהיהודים שניצלו בהולנד, עלו ארצה והכירו את "יד ושם" ופעולותיו בשעה שהמוסד עדיין לא היה מוכר בארצות אירופה וגם עובדה זו תרמה לכך שאנו מוצאים הרבה הולנדים בין חסידי אומות העולם שהוכרו על ידי "יד ושם". [12]

* * * * *

שלושה מקרים בולטים של הצלת יהודים בהולנד

גריטדינה יוהן בנדרס: יוהן בנדרס היה מורה בתיכון באמסטרדם, שלא הסתיר את כעסו כשגורשו היהודים מבית-הספר בו לימד. הוא עודד את תלמידי הכתות הגבוהות להשתתף בפעילות מחתרתית של זיוף תעודות זהות וכרטיסי מזון, ויחד עם אשתו גריטדינה הפך את ביתם למקלט זמני ליהודים. בני הזוג אספו לביתם שתי אחיות יהודיות, תלמידות לשעבר של יוהן. הילדות גרו אצל בני זוג בנדרס עד סוף המלחמה. בשנת 1943 הצטרפה למשפחה ילדה יהודיה נוספת. ב-4 לאפריל 1943 עצרו אנשי משטרת הביטחון הגרמנים את יוהן בעקבות הלשנה של שכנים. יוהן הושם בכלא, כשבכיסו רשימה מוצפנת של 18 כתובות של דירות מסתור של יהודים. הוא נחקר ועונה קשות, והחליט להקריב את חייו כדי להציל את חייהם של היהודים. ב-6 לאפריל 1943 קפץ יוהן בנדרס אל מותו מחלון תאו. אשתו גריטדינה, אם לשתי ילדות ובחודש החמישי להריונה, המשיכה במשימה בה החלו השניים. היא אספה אל ביתה נערה יהודיה נוספת, גם היא תלמידה לשעבר של יוהן, ואף הצליחה למצוא את שתי תלמידותיו של יוהן שנתפסו על ידי הנאצים ולהצילם.

קבוצת N.V.: באמסטרדם קמה קבוצה בשם N.V. כדי להסתיר ילדים שנאספו במעון באמסטרדם לאחר שהופרדו מהוריהם שנשלחו למחנה ווסטרבורק. בהדרגה הוברחו הילדים והוסעו למקומות מרוחקים, שם נמסרו למשפחות אומנות. כך ניצלו למעלה מ-200 ילדים. סודיות הארגון ויעילות חבריו היו למופת: בשנתיים של קיום הקבוצה לא נפגע אפילו ילד אחד. גורל אחר היה למנהיגי הארגון: **יופ וורטמן ויאפ מוש**, הם נעצרו בנפרד ולאחר עינויים נשלחו למחנות. וורטמן מת מאפיסת כוחות בברגן-בלזן, מוש עונה למוות במחנה מעצר בהולנד.

יופ וסטרוויל: יופ וסטרוויל היה מנהל בית ספר ברוטרדם. מראשיתו של הכיבוש הגרמני בהולנד, התנגד לו יופ בכל מאודו, אך לא מצא את הדרך להביע את התנגדותו לכיבוש ולדיכוי. ביולי 1942 פנתה אליו מרים וטרמן על מנת שייסע בהחבאת נערים ונערות יהודים מחוות הנוער של תנועת "החלוץ" בלודסרכט. באותם ימים החלו הגרמנים לרכז את יהודי הולנד במחנה המעבר ווסטרבורק ולשלחם אל מחנות ההשמדה. יופ הסכים לעזור ללא כל היסוס וקיבל על עצמו את ריכוז הארגון. בעזרת חברי יהודים ולא יהודים שצרף למחתרת, החל להחביא את נערי חוות הנוער במחבואים שונים ברחבי המדינה ולהעביר אותם את הגבול דרך בלגיה וצרפת הכבושות, אל ספרד הנייטרלית.

סה"כ עזר להציל מעל 300 נערים ונערות. כל פעולות ההחבאה והברחת הגבול נעשו תחת סכנת חיים מתמדת. יופ המשיך לנהל את בית הספר ברוטרדם. לעיתים היה במשך לילה שלם מבריח את הגבול ובבוקר, הולך אל בית הספר וממלא את תפקידו בנאמנות. יופ התמסר כל כולו למשימת ההצלה. הוא המשיך לפעול גם לאחר שהיה ברור לו שהוא במעקב ואשתו ויל, שסייעה לו, נעצרה עקב הלשנה. הוא נתפס במרץ 1944, בעת ניסיון להבריח לצרפת שתי נערות יהודיות מלודסרכט. הגרמנים עינו אותו קשות בכלא במשך מספר חודשים, אך יופ לא נשבר ולא הסגיר איש או מסר מידע כלשהו. באוגוסט 1944 הוא הוצא להורג בירייה.

* * * * *

לידיעת קוראי הביטאונים והחבורות שכתבתי וערכתי!

אני מביא בחבורות שכתבתי וערכתי, עדויות, קטעים מספרים, דברי הגות ומאמרים שכתבו אנשים רבים.

**ברצוני להדגיש כי זכות היוצרים שייכת לבעלי זכויות היוצרים –
הוצאות הספרים/המחברים היוצרים**

השימוש בחומר הנ"ל נועד רק למטרות חינוכיות-לימודיות ולהעלאת תודעת זיכרון השואה בפני קהלים רבים ומגוונים של החברה בישראל - צעירים ומבוגרים.

גדעון רפאל בן מיכאל

- אורס עמדין בלומה: **ילדים מושאלים**, הקורות של הורים מסתירים וילדים יהודים מוסתרים בהולנד בשנים 1942 עד 1945, הוצאת המחברת, תשס"ב-2002.
- אורס עמדין בלומה: **להיות מוסתרים-עבר שנחתם**, נוף איילון, תשס"א-1981.
- איטלי מרגלית {חנה}: **עדותה ב"יד ושם"**, ארכיון יד ושם, תיק 8436 חטיבה 0.3
- אילן-אונדרוייזר יהודית: **זיכרונות מימים אפלים**, קורות ילדה אחת מגולת הולנד בימי השואה, עקד, תשנ"ב-1992.
- אילן-אונדרוייזר יהודית: **דמותם לנגדי תמיד**: קורות ילדה אחת מגולת הולנד בימי השואה, גפן, תשס"ד-2004.
- אשר-פינקוף קלרה: **רקדנית בלי רגלים**, מורשת, תשל"א-1971.
- אשר-פינקוף קלרה: **ילדי כוכבים**, יד ושם, תשנ"א-1991.
- בולה {לוי} מרים: **עדותה ב"יד ושם"**, ארכיון יד ושם, תיק 5570 חטיבה 0.3
- בן גרא תמר: **עדותה ב"יד ושם"**, ארכיון יד ושם, תיק 9548 חטיבה 0.3
- בנימין יגאל: **הם היו חברינו**, ספר זיכרון לחברי ההכשרות והמחתרת החלוצית בהולנד שנרצחו בשואה, אגודת יוצאי ההכשרות והמחתרת החלוצית בהולנד, תשנ"א-1990.
- בטי באוש, אורבך אלישבע: **השקט שנשבר**, סיפורן של שתי אחיות מהולנד בימי המלחמה, יד ושם, תשס"ז-2007.
- גוטמן ישראל רוטקירן ליוויה [עורכים]: **"שואת יהודי אירופה" מבחר מאמרים**, יד ושם, תשל"ג-1973.
- גרוטקרק שלמה: **בדרך אל החופש**, לוחמי הגטאות, תשנ"ט-1997
- דובי-חזן מרים: **ביום שאנה פרנק מתה**, דוקסטורי, תשס"ד-2004,
- הולנדר רחל: **החלום והיום**, הקיבוץ המאוחד, תשל"ז-1979
- הטי באוש/ אורבך אלישבע: **השקט שנשבר**, סיפורן של שתי אחיות מהולנד בימי המלחמה, יד ושם, תשס"ז-2007.
- הילסום אתי {במברג שולמית תירגמה מהולנדית}: **חיים כרותים**, יומנה של אתי הילסום 1941-1943, ירושלים, תשמ"ה-1985.
- הילסום אתי: **השמים שבתוכי**, יומנה של את הילסום 1941-1943, כתר, תשס"ב-2002.
- הכהן שמואל: **כמו אבנים שותקות**, כתר, תשנ"ח-1988.
- ויזל חוה: **הולנד והיהודים**, משרד החינוך, תשל"ד-1974.
- הרצברג-פינס חנה: **שלוש שנים נמשך הלילה**, יד ושם, תשס"ב-2002.
- זילבר שלמה: **חיים במסתור בהולנד**, הוצאת המחבר, תש"ס-2000.
- טן בום קורי: **המחבוא, ירושלים**, תשל"ז-1978.
- יחיל חני: **"השואה"**, כרך ב, שוקן - יד ושם, תשמ"ז-1987.
- כהנא רבקה ובת עמי מלניק: **סיפור הצלתה של תינוקת יהודיה**, גוונים תשס"ז-2007.
- כוכבא עדינה, קלינוב רנה [עורכות]: **המחתרת החלוצית בהולנד הכבושה**, בית לוחמי הגיטאות, תשכ"ט-1969.
- ליפשיץ יצחק: **המען אינו ידוע** [מכתבים], קורות, תשנ"ג-1993.
- מגן נתן: **בין שקיעה לזריחה**, דוסטורי, תשס"ג-2003.
- מכמן דן: **מקומה של שואת יהודי הולנד במירקם היסטורי רחב**, בתוך: דפים לחקר השואה, מאסף טז, תשס"א-2002.
- מכמן דן: **הפליטים היהודיים מגרמניה בהולנד** {2 כרכים}, האוניברסיטה העברית ירושלים, תשל"ז-1978.
- מכמן יוסף, מכמן דן, הרטוך בים [עורכים]: **"פנקס קהילות-הולאנד"**, יד ושם, תשמ"ה-1985.
- מכמן יוסף [עורך]: **מחקרים על תולדות יהדות הולנד**, תשל"ה-תשמ"ח, האוניברסיטה העברית, 1975-1988.
- מכמן שולמית: **איש אינו יודע מה ילד יום**, תשס"ג-2003,
- מכמן [מלקמן] יוסף: **מעגלי חיים וזהות**, גוונים, תשס"ד-2004.

מלקמן [מכמן] יוסף: **עדות במשפט אייכמן**: היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן, עדויות א, מרכז ההסברה, עמ' 447-466, תשכ"ג-1963.
 סל דה-וולף: **חמישים שנה של שתיקה**, הוצאת המחבר, תשס"ה-2005.
 סמסון שלמה: **האמנתי כי אדבר**, ראובן מס, תשנ"ט-1990.
 עמנואל שמואל: **קמנו ונתעודד** - פרקי זיכרונות מפעילות חינוכית בשארית הפליטה בהולנד, הוצאת שלם, תשס"ח-2008.
 עמנואל יונה: **יסופר לדור**, קורות משפחה בשואה, מוסד יצחק ברויאר, תשנ"ד-1991.
 פרינס חיים: **משפחת פרינס בזמן חורבן יהדות הולנד**, הוצאת המחבר, תשנ"ז-1997.
 פרנק אנה: **יומן** {כפי שנערך בידי אוטו פרנק ומרים פרסלר; מהולנדית: קרלה פרלשטיין}, כנרת, זמורה-ביתן, דביר, תשס"ז-2007.
 פרסר ז'אק: **ליל הז'ירונדים**, הקיבוץ המאוחד, תשס"ד - 2004.
 קופר סיימון: **אייאקס, הולנד והמלחמה**, ספריית מעריב, תשס"ח-2008.
 רון לוי שפרה: **עדותה ב"יד ושם"**, ארכיון יד ושם, תיק 7541 חטיבה 0.3.
 שגיב שאול: **קטרים מוכים קרונות**, הוצאת המחבר תשנ"ז-1997.

אתר הזיכרון בוסטרבורג באינטרנט: <http://www.westerbork.nl>

מאמרים:

בועז הנרייטה: **רדיפתה של יהדות הולאנד 1940-1945**, קובץ יד ושם ו, עמ' 315-331, תשכ"ז-1967.
 רזיז רות: **הצלת יהודים מהולנד באמצעות אישורי סרטיפיקטים**, מורשת כג, 135-165.
 יונג דה לואיס: **הולאנד ואושוויץ**, קובץ יד ושם ז, עמ' 35-52, תשכ"ח-1968.
 מכמן דן: **הועד לפליטים יהודים בהולאנד {1933-1940}**, קובץ יד ושם יד, עמ' 159-178, תשמ"ב-1982.
 מכמן דן: **תמורות ביחסם של ההולנדים ליהודים ערב השואה**, מחקרים על תולדות יהדות הולנד, כרך ג, עמ' 247-262.
 מכמן יוסף: **הצלה וחסידים אומות העולם בהולנד**, שביל הזיכרון 29, יד ושם, עמ' 13-17, אלול תשנ"ח-תשרי תשנ"ט, ספטמבר 1988.
 קופמן, אלפרד: **מחנה וסטרבורק בהולנד**, משואה טו (תשמז), עמ' 168-186.
 אופק קטנר לילי: **גלגולי במחתרת בהולנד**, עדות, חוברת יב, עמ' 112, ניסן תשנ"ה, אפריל 1995.
 מכמן יוסף: **"הוויכוח על דרכו של היודנראט בהולנד"**, קובץ יד ושם י, עמ' 50-59, תשל"ה-1975.

מראי מקומות

1. מקור התמונה: **ארכיון בית לוחמי הגיטאות**.
2. אילן-אונדרוייזר יהודית: **זיכרונות מימים אפלים**, קורות ילדה אחת מגולת הולנד בימי השואה, עמ' 9-31.
3. בולה (לוי) מרים: **עדותה ב"יד ושם"**, ארכיון "יד ושם", תיק מספר 5570, חטיבה 0.3.
4. עמנואל יונה: **יסופר לדור**, קורות משפחה בשואה, עמ' 89-107.
5. סמסון שלמה: **האמנתי כי אדבר**, עמ' 114-118.
6. מלקמן [מכמן] יוסף: **עדות במשפט אייכמן**: היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמן, עדויות א, עמ' 447-466.
7. סמסון שלמה: **האמנתי כי אדבר**, עמ' 116.
8. סמסון שלמה: **האמנתי כי אדבר**, עמ' 125.

9. סמסון שלמה: **האמנתי כי אדבר**, עמ' 196.
10. כוכבא עדינה, קלינוב רנה [עורכות]: **המחתרת החלוצית בהולנד הכבושה**, עמ' 151-160, 164-166.
11. עמנואל יונה: **יסופר לדור**, קורות משפחה בשואה, עמ' 71-84.
12. מכמן יוסף: **הצלה וחסידי אומות העולם בהולנד**, שביל הזיכרון 29, עמ' 13-17.
13. **מקור התמונה: ארכיון "יד ושם"**.